

Het stof in mijn jas

Over joodse tweede generatie-personages

Doctoraalscriptie Nederlandse Taal en Cultuur
Hoofdrichting Moderne Letterkunde
Door: Eveline Bos
Begeleider: Joke van der Wiel

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1 Literaire context	7
1.1 De joodse Nederlandse literatuur tot de Tweede Wereldoorlog	8
1.2 De joodse Nederlandse literatuur na de Tweede Wereldoorlog	11
1.3 Literatuur van de tweede generatie	17
1.4 Samenvatting	20
2 Personages	22
2.1 Personages, een overzicht	23
2.1.1 Samenvatting	27
2.2 Motieven en personages volgens Literair mechaniek	28
2.2.1 Motieven	29
2.2.2 Personages, opbouw en functie	31
3 De tweede generatie-problematiek in de psychologie	33
3.1 De joodse gezinstypen van Daniëli	33
3.2 Hiërarchie binnen het gezin	35
3.3 Het gezinsgeheim	36
3.4 Het loyaliteitsconflict	37
3.5 Een eigen identiteit	39
3.6 Relaties	40
3.7 Ten slotte	41
4 Max en Sabine	43
4.1 Geleding, vertelsituatie en samenvatting van <i>De dochter</i>	43
4.2 Motieven in <i>De dochter</i>	47
4.3 Het beeld van Max en Sabine	51
4.3.1 Sabine	52
4.3.2 Max	53
4.4 De functie van Max en Sabine	55
4.5 De psychologische benadering van Max en Sabine	57
4.5.1 Sabine	57
4.5.2 Max	60
4.5.3 Samenvatting	63
4.6 Conclusie	64

5 Otto	66
5.1 Geleding, vertelsituatie en samenvatting <i>Joods labyrint</i>	66
5.2 Motieven in Joods labyrint	70
5.3 Het beeld van Otto	73
5.4 De functie van Otto	76
5.5 De psychologische benadering van Otto	76
5.5.1 Samenvatting	79
5.6 Conclusie	79
5.7 Tenslotte	80
6 Mendel	82
6.1 Geleding, vertelsituatie en samenvatting van <i>Mendels erfenis</i>	82
6.2 Motieven in Mendels erfenis	85
6.3 Het beeld van Mendel	88
6.4 De functie van Mendel	90
6.5 De psychologische benadering van Mendel	91
6.5.1 Samenvatting	93
6.6 Conclusie	94
7 Conclusie	95
8 Literatuur	97

Inleiding

De Tweede Wereldoorlog was voor velen een zeer traumatische periode die in het leven diepe sporen achterliet. Dit geldt zeker voor de joodse gemeente in Nederland. Sommigen van de overlevenden probeerden de verschrikking van de jodenvervolgving te verwerken door middel van de literatuur. Hierin beschreven zij veelal hun herinneringen en belevenissen tijdens een verblijf in een concentratiekamp, of tijdens de onderduik. Weinig boeken gingen over de doorwerking van dat traumatische verleden op hun nieuwe leven, op hun gezin.

In 1985 publiceerde Helene Weijel tien interviews met kinderen van joodse overlevenden. Deze interviews werden gebundeld onder de titel *In twee werelden*. “Het was het eerste boek in Nederland dat het ‘tweede generatie-probleem’ aansneed”, aldus Denise De Costa.¹ In deze interviews kwam de doorwerking van de holocaust naar voren. Duidelijk werd dat de kinderen van joodse overlevenden leden onder de gevolgen van de oorlog, die steeds, ofwel op de achtergrond ofwel op de voorgrond, een rol speelde in het gezin waarin zij opgroeiden. Vanaf dat moment had de naoorlogse generatie een naam, en kreeg hun gemeenschappelijke probleem een plaats.

Binnen de psychologie kregen de artsen ook steeds meer te maken met leden van de tweede generatie die gemeenschappelijke problemen hadden. Binnen die discipline werden deze kinderen, inmiddels volwassen, halverwege de jaren tachtig, eveneens gezien als een specifieke groep.

Vanaf die periode beginnen leden van de tweede generatie zich ook literair over deze tweede generatie-problematiek te uiten.² Er ontstond dus een nieuw genre in de literatuur, met een eigen thematiek. De tweede generatie-auteurs maakten juist de doorwerking van de jodenvervolgving tot centraal onderwerp. Hoe het trauma van de ouders doorwerkt op het leven van de naoorlogse generatie laten zij onder meer zien aan de hand van een personage dat ook tot de tweede generatie behoort. Hiermee is naast een nieuw genre ook een nieuw soort personage geboren: het tweede generatie-personage. Op dit fenomeen richt ik mijn aandacht.

Hoe geven de auteurs vorm aan dit nieuwe personage? Om antwoord te geven op die vraag zal ik aan de hand van twee verschillende benaderingen bekijken hoe het personage gestalte krijgt. De eerste benadering is een tekstanalytische benadering, waarbij ik kijk naar de tekstuele opbouw en de functie van het personage in het verhaal. Daarbij zal ik de motieven niet buiten beschouwing kunnen laten aangezien personages de dragers van motieven zijn.³ Bij deze benadering ligt de tekst aan de basis van de interpretatie. Aan de hand van tekstplaatsen wordt de interpretatie opgebouwd en beredeneerd.

De tweede benadering die ik toepas op het personage is een psychologische. Hierbij maak ik gebruik van het beeld dat binnen de psychologie gevormd is van het tweede generatie-probleem. De kenmerken zijn afgeleid uit vele gesprekken die gevoerd zijn met leden van deze generatie. De psychologische karakterisering van de tweede generatie vergelijk ik met de karakterisering van de personages in de roman.

¹ D. de Costa, ‘Als een jengelend kind. Literaire verwerking van de tweede generatie-problematiek’. In: *Surplus*, 8 (1994)-2, p. 8-11. P. 8. Verder aangehaald als: De Costa 1994.

² D. Meijer, ‘“Ha, Daphne Meijer! Joodse identiteit!” Nederlands-Joodse schrijvers in de afgelopen tien jaar’. In: J. Weerdendurg, H. Talsma en Sil Timmerman (samenst.), *Joodse Cultuur*. Utrecht 1998. Uitgave van Bureau Studium Generale van de Universiteit Utrecht. P. 88. Verder aangehaald als: Meijer 1998.

³ E. van Boven en G. Dorleijn, *Literair Mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum 1999. P. 302. In het vervolg aangehaald als: Van Boven en Dorleijn 1999.

De geformuleerde kenmerken vormen als het ware een mal die ik over de romanpersonages probeer te leggen. Deze benadering gaat uit van de 'buitenwereld': een theorie uit een niet-literaire discipline, de psychologie, wordt gebruikt om een bepaalde thematiek aanwijsbaar te maken. De tekst is in dit geval niet het uitgangspunt van de interpretatie. Bij deze benadering wordt een bepaalde thematiek voorondersteld.

Vervolgens vergelijk ik deze twee benaderingen. Geven beide benadering en hetzelfde beeld van het personage? Doen de twee werkwijzen volledig recht aan de personages en de thematiek van de roman? Of kan ik misschien concluderen dat een van de methoden de andere slechts aanvult? De personages die ik aan mijn onderzoek onderwerp zijn Max en Sabine, beide uit *De dochter* van Jessica Durlacher, Otto Kant uit *Joods labrynt* van Nol de Jong en Mendel Adenauer uit *Mendels erfenis* van Marcel Möring.

Om een beter beeld te geven van de traditie waarin de literatuur van de tweede generatie staat, schets ik eerst een beeld van de joodse Nederlandse literatuur (hoofdstuk 1). Vervolgens geef ik in hoofdstuk 2 een beschrijving van verschillende benaderingen om het personage in romans te analyseren, van een van die benaderingen maak ik gebruik bij mijn analyse. Deze zal ik dan ook uitvoerig behandelen. In het 3de hoofdstuk komen de psychologische kenmerken van de tweede generatie-problematiek aan bod. Max en Sabine, Otto en tenslotte Mendel worden respectievelijk in hoofdstuk 4,5 en 6 aan een analyse onderworpen. De uiteindelijke bevindingen behandel ik in hoofdstuk 7.

1 Literaire context⁴

Binnen de Nederlandse maatschappij nemen joden al lange tijd een plaats in. Sinds eind dertiende, begin veertiende eeuw wordt melding gemaakt van joden in de Noordelijke Nederlanden. In de Zuidelijke Nederlanden waren zij een eeuw eerder al gesignaleerd.⁵ De verhouding tussen de joden en de Nederlanders was echter niet goed: “in de middeleeuwen werden de joden gehaat”.⁶ Zij werden beschuldigd van de moord op Jezus, zouden de waterbronnen vergiftigen en kinderen ritueel vermoorden, en kwamen zo in een kwaad daglicht te staan.⁷ Ook in de zestiende eeuw bleef hun aantal klein en werden zij allerminst met open armen ontvangen: zij kregen het verbod opgelegd zich te vestigen.⁸

Met name in Amsterdam wisten de joden toch voet aan de grond te krijgen. Door het einde van de tachtigjarige oorlog dreef men weer handel met Spanje en Portugal, waardoor de handel in Nederland vanaf ongeveer 1647 enorm floreerde. Juist uit Spanje en Portugal was het grootste deel van de Nederlandse joden afkomstig. Deze sefardische joden kregen door de handel een betere economische positie en verwierven zich zo een stevigere positie in de maatschappij. Zij waren nu ook beter in staat de asjkenazische joden uit Oost-Europa te steunen en op te nemen.⁹ Op deze wijze ontstond een grotere, sterkere joodse gemeenschap in Nederland. Rond deze periode, iets voor de grote bloei van de joodse gemeenschap, begint volgens Daphne Meijer “een traditie die in zekere zin nog steeds bestaat”.¹⁰

In 1642 schrijft Menasseh Ben Israël een lofrede ter ere van stadhouder Frederik Hendrik. Deze bezoekt de Portugese synagoge in gezelschap van de Britse koningin.¹¹ Het is het eerste officiële bezoek van een lid van het huis van Oranje aan een synagoge en Menasseh Ben Israël mocht het gezelschap toespreken.¹² Zijn beheersing van het Nederlands was echter niet erg goed. Hij schreef de lofrede in het Latijn, liet het vertalen in het Nederlands en vervolgens werd zij gedrukt. “Deze immigrant was hiermee de eerste jood in Nederland die een niet-religieuze tekst naar de drukpers bracht om die binnen en buiten joodse kring te laten lezen.”¹³

Eerder verschenen er wel veelvuldig teksten van joodse hand, maar die bleven voornamelijk binnen de joodse gemeenschap (in binnen- en buitenland) en

⁴ Voor een uitgebreide cultuurhistorische context en tevens voor een literaire context waarin ook aandacht wordt geschonken aan de historiografie van de jodenvervolgung verwijs ik naar: B.C.M. Gosens, *De jood in het werk van Leon de Winter. Een worsteling met zijn identiteit*. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, 2003.

⁵ B.M.J. Speet, ‘De middeleeuwen’. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995. P. 21-22. In het vervolg Speet 1995.

⁶ Speet 1995, p. 48.

⁷ Speet 1995, p. 47.

⁸ D.M. Schwetschinski, ‘Tussen middeleeuwen en Gouden Eeuw’. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995. P. 56-57.

⁹ J.I. Israël, ‘De republiek der Verenigde Nederlanden tot omstreeks 1750’. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995. P. 102-103.

¹⁰ D. Meijer, *Levi in de lage landen. 350 jaar joodse schrijvers in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam/Antwerpen 1999. P. 9. In het vervolg aangehaald als: Meijer 1999.

¹¹ Ibidem

¹² Y. Kaplan, ‘De joden in de Republiek tot omstreeks 1750’. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995. P. 171. Verder aangehaald als: Kaplan 1995.

¹³ Meijer 1999, p. 9.

waren religieus van aard. Menasseh Ben Israël had in deze handel overigens een aandeel: hij bezat een drukkerij.¹⁴

Een andere publicatie van deze joodse schrijver-drukker is een open brief waarin hij misstanden omtrent de joden, zoals dat zij bloed van christenen nodig zouden hebben om hun matzes te bakken, probeert te weerleggen.¹⁵ De tekst gaat met andere woorden over de joden en de samenleving waarin zij wonen, over de relatie die zij hebben met hun omgeving. Volgens Daphne Meijer gaan de meeste teksten van joodse auteurs daarover.¹⁶ En daarmee zijn we aanbeland bij een traditie, die bestaat uit joodse auteurs die hun relatie, als jood, met de maatschappij waarin zij leven beschrijven.

Uiteraard zijn er ook joodse auteurs die niet schrijven over enig joods aspect, geen joods personage gebruiken, geen joodse omgeving, geen joodse tradities et cetera, maar die vallen buiten de eerder genoemde traditie. Ik richt mij op joodse auteurs die binnen deze traditie vallen en dus wel joodse aspecten in hun literatuur verwerken.

Ik schets nu eerst een beeld van de joodse Nederlandse literatuur die verscheen tot de Tweede Wereldoorlog. Daarna komt de literatuur aan bod die verscheen na 1945. Ik sta daarbij ook stil hoe niet-joodse auteurs schrijven over de joden. En tenslotte volgt in paragraaf 1.3 de literatuur van de naoorlogse generatie.

1.1 De joodse Nederlandse literatuur tot de Tweede Wereldoorlog

Henriëtte Boas schrijft in haar artikel *Joodse auteurs in de Nederlandse literatuur* dat de joodse thema's van joodse auteurs "van zeer verschillende aard zijn".¹⁷ Voor de vooroorlogse auteurs waren bijvoorbeeld kritiek op de eigen joodse bekrompenheid, het ondervonden antisemitisme, of het joodse milieu waarin ze opgroeiden onderwerpen om over te schrijven.

Wanneer in 1796 de gelijkberechtiging van de joodse bevolking wordt ingevoerd, waarmee de joden als laatste bevolkingsgroep ook burgerrechten krijgen¹⁸, resulteert dat uiteindelijk in een grote mate van integratie.¹⁹ Doordat er meer contact is tussen de verschillende bevolkingsgroepen, ontstaan ook gemengde huwelijken. Dit leidt tot weerstand bij de een en wordt toegejuicht door de ander. Dit conflict rond het gemengde huwelijk is, naast de eerder genoemde thema's, een veelvuldig gebruikt thema in de joodse Nederlandse literatuur geworden.²⁰

Een vooraanstaande auteur in de negentiende eeuw was Isaac da Costa. Als overtuigd christenbekeerling was hij op zoek naar erkenning van de sefardische joden door de niet-joden.²¹ Enerzijds is hij dus een 'afvallige' omdat hij zich liet dopen, anderzijds is hij trots op zijn joodse afstamming. Deze afstamming beschrijft

¹⁴ Kaplan 1995, p. 150-171.

¹⁵ Deze brief is opgenomen in de bloemlezing *Levi in de lage landen* van Daphne Meijer, p.18-25.

¹⁶ Meijer 1999, p. 9.

¹⁷ H. Boas, 'Joodse auteurs in de Nederlandse literatuur'. In: *De Joodse bijdrage aan de Nederlandse cultuur*. Jubileumnummer Misjpoeg 1987-1992, 1992. P. 21-53. P. 21. Verder aangehaald als: Boas 1992.

¹⁸ R.G. Fuks-Mansfeld, 'Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1814'. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995. P. 191.

¹⁹ Meijer 1999, p. 10-11.

²⁰ Ibidem, p.10.

²¹ Boas, 1992, p. 22.

hij in *Israël onder de volken* (1845). Niet alleen in zijn werk is de zoektocht naar een plek in de maatschappij te zien, ook in zijn eigen leven probeert hij als jood een plek te vinden in een christelijke maatschappij.

In deze periode, de negentiende eeuw, komen joodse personages bij niet-joodse auteurs slechts sporadisch voor, aldus Melkman.²² Hij noemt de neerbuigende sympathie voor de joden die blijkt uit Multatuli's *Woutertje Pieterse* (1862-1877)²³. De figuren die ten tonele gevoerd worden voldoen aan het idee dat joden "hoe vreemd zij ook spreken en hoe raar hun levensgewoonten zijn, [zij] hebben een hart van goud".²⁴ Daarnaast zijn er antisemitische romans zoals *Jeanne Colette* (1896) van Willem Paap.

De vooroorlogse jaren van de twintigste eeuw laten voor wat betreft de joodse auteurs eigenlijk een voortzetting zien van de thema's als: antisemitisme, kritiek op het eigen milieu, en het beschrijven van de joodse gemeenschap. Dit laatste onderwerp werd door Meijer de Hond in zijn bundels *Kiekjes*, waarvan de eerste verscheen in 1926, verwerkt. Hij schreef liefdevolle schetsen van de Amsterdamse jodenbuurt. Over antisemitisme in het katholieke Roermond schreef Jacob Hiegentlich verscheidene romans, waaronder *Het vochtige park* (1935) en *Met de stroom mee* (1946), dat postuum - Hiegentlich pleegt in 1940 zelfmoord - verschijnt.²⁵

Volgens Boas ging de kennis van deze auteurs over het jodendom vaak niet erg diep, en als zij een joods thema kozen, betrof dat vaak de bekrompenheid.²⁶ Aan die bekrompenheid werd vaak vorm gegeven door de eerder genoemde strijd die er ontstond tussen ouders en kinderen om een voorgenomen gemengd huwelijk.

In 'Het jodendom is zwaar, zo loodzwaar', een recensie door Yra van Dijk van de bloemlezing *Levi in de lage landen*, noemt zij nog een thema dat veelvuldig voorkomt in het geselecteerde werk: een vorm van verzet tegen het joodzijn.²⁷ Met name de afvallige zoon is een groot probleem voor de joodse gemeenschap, maar ook afvallige dochters komen voor. Het afvallige bestaat uit het zich afkeren van het geloof en bijvoorbeeld het aangaan van een huwelijk met een niet-jood(se).

Een van de meest bekende schrijvers uit de vooroorlogse periode is Herman Heijermans. Al heeft hij zich in zijn leven zoveel mogelijk van het jodendom gedistantieerd, in zijn werk speelt het toch een rol. Ondanks zijn negatieve visie op zijn afkomst beschrijft hij het joodse milieu en ook de relatie tussen het joodse en het niet-joodse deel van de bevolking. Uit zijn roman *Diamantstad* (1904) spreekt joodse zelfhaat, in zijn toneelstuk *Ghetto* (1898) voert hij sterk karikaturale figuren ten tonele. Het jodendom speelt een rol, maar een overwegend negatieve!

²² J. Melkman, *Geliefde vijand. Het beeld van de jood in de naoorlogse Nederlandse literatuur*. Amsterdam 1964. P. 10. In het vervolg: Melkman 1964.

²³ Verschenen in *Ideeen*. In 1890 werd *De geschiedenis van Woutertje Pieterse*, uit zijn *Ideeen verzameld door zijne weduwe*, uitgegeven.

²⁴ Melkman 1964, p. 10.

²⁵ Meijer 1999, p. 584.

²⁶ Boas, 1992, p. 24.

²⁷ Y. van Dijk, 'Het jodendom is zwaar, zo loodzwaar'. In: *De Volkskrant* 3-9-1999. In het vervolg aangehaald als: Van Dijk 1999.

Een andere recensie, die een stuk kritischer is, is van de hand van H. Anten. Hij heeft vooral kritiek op de manier waarop de bundel is samengesteld, zonder verantwoording van de keuzes die zijn gemaakt, met "staaltjes van gemakzuchtige en slordige tekstbezorging" en een erg summiere introductie. Wel is hij van mening dat de teksten een "caleidoscopisch beeld van de dikwijls problematische positie van joden in Nederland" geven. H. Anten, 'Het aanbod bepaalde de keuze of wat verder op tafel kwam'. In: *Vooy's*, 18 (2000) 1, p. 48-52. Verder aangehaald als: Anten 2000.

Israël Querido publiceerde met name beschrijvingen van het joodse milieu waarvan hij deel uitmaakte, zoals bijvoorbeeld *De Jordaan, Amsterdams Epos* (vier delen, 1912-1925.) Voor het schrijven van die roman vestigde hij zich in de Jordaan om de authenticiteit te waarborgen.²⁸

Een naam die in dit zeer korte rijtje ook niet mag ontbreken is Carry van Bruggen. Zij heeft over verschillende joodse thema's geschreven: over een joods gezin en de conflicten die daarbinnen ontstaan door verschillende visies op het jodendom in *De verlatene* (1910), over antisemitisme in *Het Joodje* (1914) maar ook nostalgische herinneringen aan haar jeugd zoals in *Het huisje aan de sloot* (1921). Het gemengde huwelijk heeft Carry van Bruggen ook verwerkt, onder andere in *De verlatene*. Ook hier dus de al eerder genoemde kritiek op het eigen milieu, het ondervonden antisemitisme, maar ook geïdealiseerde herinneringen. De nadruk in haar thematiek ligt echter wel bij de kritiek op het joodse milieu.

Aan het begin van deze paragraaf citeerde ik Henriëtte Boas. Zij was van mening dat de thema's verschillend van aard waren. Ik denk echter dat er eigenlijk sprake is van een overkoepelend thema dat op verschillende wijzen wordt uitgewerkt. De grondgedachte is het eerder genoemde thema dat Daphne Meijer vaststelde: de literatuur van joodse Nederlandse auteurs gaat over de relatie tussen de joden en hun omgeving. De kritiek op de eigen gemeenschap, het verzet, het antisemitisme en zelfs de beschrijvingen van het eigen milieu: het zijn allemaal uitwerkingen om deze vaak problematische relatie weer te geven. Ook het afzetten tegen het jodendom, dat Van Dijk noemde, valt onder het overkoepelende thema. Het is een vergaande vorm van kritiek op het jodendom, en beschrijft de moeizame relatie van het jodendom met de buitenwereld.

Dit overkoepelende thema blijft tot aan de oorlog aan de orde, al ligt in de jaren dertig bij de uitwerking ervan de nadruk wat meer op de uitingen van antisemitisme waarmee de joodse bevolking in die periode in toenemende mate te maken krijgt.²⁹

Binnen de literatuur van niet-joodse schrijvers lijkt er in de vooroorlogse periode een taboe te rusten op het gebruik van joodse personages. Melkman noemt slechts twee literatoren die dit wel doen: Menno Ter Braak en Bordewijk. Laatstgenoemde voert zowel voor als na de oorlog de joden op als personages in zijn verhalen en romans.³⁰ In *Fantastische vertellingen* (1919) krijgen de joodse personages gestalte door stereotyperingen van de ik-verteller, waardoor zij "niet bovenmatig gunstig" overkomen.³¹ Hierbij moet gezegd worden dat de visie van de (onbetrouwbare) ik-persoon niet samenvalt met die van de auteur. De joodse personages in *Knorrende Beesten* (1933) en *Bint* (1934) komen "bijna en passant" voor.³² Anten wijst in het artikel 'Bordewijk en de joden' op het feit dat de negatieve stereotypering de visie verwoordt van een van de personages, en dus niet de visie is van Bordewijk. De auctoriale vertelinstantie, die fungeert als spreekbuis van de auteur, nuanceert deze negatieve beeldvorming juist regelmatig.

²⁸ Boas, 1992, p. 28.

²⁹ Het antisemitisme was echter geen politiek antisemitisme, maar een informeel antisemitisme, op het niveau van de intermenselijke contacten. D. Hondius, 'De weerklank van Nazi-Duitsland in Nederland, 1933-1940'. In: D. Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme rond de bevrijding*. Den Haag 1998. P. 31-58. Verder aangehaald als Hondius 1998.

³⁰ Melkman 1964, p. 13-15 en p. 67-76.

³¹ Ibidem, p. 67

³² H. Anten, 'Bordewijk en de joden'. In: *Nederlandse Letterkunde* 7-1 (februari 2002). Verder aangehaald als: Anten 2002.

1.2 De joodse Nederlandse literatuur na de Tweede Wereldoorlog

Om een beter beeld te krijgen van de context waarin de naoorlogse literatuur tot stand kwam beschrijf ik eerst kort de verhouding tussen de joden en de niet-joden na de oorlog.

De terugkeer van de joden uit de onderduik en de kampen verliep moeizaam. De opvang voor de overlevenden was slecht geregeld, en veelal waren de joden op zichzelf aangewezen.³³ De sociale zorg was namelijk nog geen taak van de overheid, maar afhankelijk van particuliere instellingen en kerkelijke genootschappen. In de oorlog waren echter alle joodse instellingen geliquideerd. Bovendien hadden de teruggekeerden vaak geen familie meer waar zij op terug konden vallen.³⁴ Het verzoek om een speciale regeling voor de overlevenden werd door de regering afgewezen. Zij wilde geen onderscheid maken tussen joden en niet-joden, zoals de bezetter had gedaan.³⁵

Ook van de kant van de bevolking stuitten de joden op onbegrip en een koele ontvangst. Zij waren niet in Nederland geweest tijdens de bezetting en hadden geen deel aan de collectieve oorlogservaring.³⁶ Zij waren niet de enigen die geleden hadden en bovendien werd benadrukt dat de joden dankbaar moesten zijn voor de hulp die hun tijdens de bezetting geboden was.³⁷

Kort na de oorlog laaide ook (een mild) antisemitisme op. De Duitse propaganda had haar werk gedaan, en veel mensen meenden dat de joodse invloed voor de oorlog te groot was geweest.³⁸ Door de confrontatie met de overlevende joden werd de Nederlandse bevolking constant herinnerd aan hun tekortschieten om de joden te beschermen tegen de vervolging.³⁹ Al deze factoren leidden ertoe dat de scheidslijn tussen het joodse en het niet-joodse deel van de bevolking duidelijker werd en zelfs “niet meer overbrugd werd”.⁴⁰ Men werkte aan de wederopbouw en verviel in “het grote zwijgen in de periode van het ‘verborgen verwijt’ van joden en de ‘verholen schaamte’ van niet-joden”.⁴¹

Halverwege de jaren vijftig had de joodse gemeenschap zich weer volgens de oude structuren hersteld. Bij de niet-joden ontstond langzamerhand meer belangstelling voor het lot van de joden in de oorlogsjaren en de relatie tussen de twee groepen verbeterde.⁴² Mede onder invloed van het proces tegen Eichmann (1961) ontstond er een “bewustwordingsproces” omtrent de verschrikkingen van de vervolging en vernietiging.⁴³ Na de publicatie van Pressers *Ondergang* in 1965 werd

³³ Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-1995*. Den Haag 1997. P. 64. verder aangehaald als: De Haan 1997.

³⁴ F.C. Brasz, ‘Na de Tweede Wereldoorlog’. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995. P. 352. In het vervolg aangehaald als: Brasz 1995.

³⁵ Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*. Groningen 1995. P. 94. In het vervolg: Van Vree 1995.

³⁶ Brasz 1995, p. 355.

³⁷ Van Vree 1995, p. 91. Zie ook: Evelien Gans, *gojse nijd en joods narcisme. De verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland*. Amsterdam 1994. P. 33.

³⁸ Brasz 1995, p. 356; Van Vree 1995, p. 91. Voorbeelden van dit antisemitisme: Hondius 1998, p. 133-159.

³⁹ Van Vree 1995, p. 91.

⁴⁰ De Haan 1997, p. 229.

⁴¹ Anten 2002, p. 75.

⁴² Brasz 1995, p. 374.

⁴³ Van Vree 1995, p. 98.

de catastrofe pas echt duidelijk. “De reactie was een bijna collectief besef van tenminste passieve schuld.”⁴⁴

De joodse gemeenschap kreeg pas echt erkenning toen in 1973 de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers van kracht werd. Hierdoor werd het leed van de joden erkend en bovendien sprak hieruit de verantwoordelijkheid van de overheid.⁴⁵ Daarnaast werd aandacht geschonken aan de psychische gevolgen van deze traumatische periode in de geschiedenis.

Nergens waren de joden voor de oorlog beter geïntegreerd geweest dan in Nederland. De verhouding tussen de joden en de niet-joden was tot 1940, ondanks toenemend antisemitisme en de toenemende stroom Duitse vluchtelingen in de jaren dertig, vaak goed geweest. Daardoor waren de joden in Nederland ook meer in de steek gelaten dan elders.⁴⁶

De joodse overlevenden werden “een bron van ontzag, maar vlak daarachter van ergernis en afgunst, getuigen van een geschiedenis die alleen zij hebben doorstaan, maar heel Nederland zich als de zijne herinnert”.⁴⁷

De jodenvervolging die tijdens de Tweede Wereldoorlog op grote schaal plaatsvond werd na de bevrijding een veelvuldig gebruikt thema in de literatuur. De overlevenden van de holocaust schreven al vlak na de oorlog hun herinneringen op papier. Een bekend voorbeeld hiervan is de bundel *Amor fati* van Abel Herzberg die in 1946 gepubliceerd werd. Ook dagboeken, bijgehouden tijdens gevangenschap in een concentratiekamp of tijdens de onderduikperiode, zagen het daglicht en werden gelezen door derden.⁴⁸ Daphne Meijer hierover: “het klinkt misschien paradoxaal, maar sinds 1945 maakt de verwerking van de Tweede Wereldoorlog ook deel uit van de joodse traditie”.⁴⁹

Ook Bronzwaer heeft deze tegenstrijdigheid opgemerkt, want “hoe kan men de verschrikking bezingen?”.⁵⁰ Tegelijkertijd is in zijn ogen juist de literatuur het middel bij uitstek om te zorgen dat de oorlog niet vergeten wordt. Een van de functies van literatuur is immers een bewaarplaats te zijn.⁵¹ Een bewaarplaats opdat volgende generaties het gebeurde niet zullen vergeten. “Het in taal vervatte literaire werk houdt hoe dan ook de feiten van het verleden beschikbaar.”⁵² Een andere reden om te schrijven over wat hun was overkomen, was om zich te bevrijden van de kwellende herinneringen.

⁴⁴ Van Vree 1995, p. 102.

⁴⁵ Brasz 1995, p. 399.

⁴⁶ Ibidem, p. 401.

⁴⁷ De Haan 1997, p. 232.

⁴⁸ Boas 1992, p. 40.

⁴⁹ D. Meijer, ‘Inleiding’. In: D. Meijer, *Joodse tradities in de literatuur. Van Mendele Mojcher tot Arnon Grunberg*. Amsterdam 1998. Uitgegeven ter gelegenheid van de literaire boekenmaand gehouden in maart 1998 in de Bijenkorf boekhandels. Verder Aangehaald als: Meijer/joodse tradities 1998.

⁵⁰ W. Bronzwaer, ‘Ter inleiding: de Tweede Wereldoorlog tussen feit en fictie’. In: Hans Ester en Wam de Moor (red.), *Een halve eeuw geleden. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur*. Kampen 1994. P. 23. In het vervolg: Bronzwaer 1994.

S. Dresden heeft in zowel ‘De literaire getuige (1959)’ (In: *Raster* 57, 1992) als in *Vervolging, vernietiging, literatuur* (Den Haag 1991) over deze moeilijkheid geschreven.

⁵¹ Bronzwaer 1994, p. 15.

⁵² D. Schram, ‘Taal behoudt de feiten’. In: D.H. Schram en C. Geljon (red.), *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*. Amsterdam 1990. In het vervolg aangehaald als: Schram 1990.

Deze boeken werden niet geschreven met het oog op literair succes⁵³, maar wanneer anderen kennis moeten nemen van deze verschrikkingen, is het noodzakelijk te publiceren.⁵⁴

Veel van deze boeken kenmerken zich daarom door een ‘matter-of-fact’ toon, een nuchtere, kroniekmatige manier van vertellen, waardoor als het ware de feiten voor zich spreken. Een verslag zonder commentaar, zonder opsmuk.⁵⁵ Ook Bronzwaer maakt melding van deze tendens. Indien herinneringen of dagboeken omgewerkt worden en er dus meer sprake is van stilistisch ingrijpen, meer sprake is van fictie, mag, volgens hem, fictie nooit los komen te staan van het feit. Hij spreekt van een opbloei van de gedocumenteerde roman.⁵⁶ Het modellerend ingrijpen is in deze boeken zo terughoudend mogelijk. Op die wijze wordt de documentaire authenticiteit zo veel mogelijk gewaarborgd.⁵⁷ Deze stijl van schrijven hanteert bijvoorbeeld Marga Minco in *Het bittere kruid* (1957). In een bespreking van dit boek wordt het “een kroniekmatig nuchter relaas”⁵⁸ genoemd. Het wordt gekwalificeerd als “onaangenaam objectief en arm aan stijl”.⁵⁹ Later is deze depreciatie veranderd in “geniale soberheid”.⁶⁰ Ook *Tweestromenland* (1950) van Herzberg werd genoemd om zijn soberheid.⁶¹

Aan een korte periode van relatief redelijke belangstelling voor deze werken lijkt rond 1948 alweer een eind te zijn gekomen. Er worden minder werken uitgegeven en daarvoor is weinig belangstelling.⁶² Het dagboek van *Anne Frank* bijvoorbeeld, later wereldwijd een bestseller, werd in 1948 uiteindelijk slechts in kleine oplage gepubliceerd.⁶³ Dit beeld komt overeen met wat er in de maatschappij gebeurde. In de jaren na de oorlog was er immers weinig begrip voor de uitzonderlijke positie waarin de joden zich bevonden. Zij hoefden niet te rekenen op steun van de omgeving. Iedereen, niet-joden en joden, was bezig zo snel mogelijk de draad weer op te pakken, en niemand wilde steeds aan die verschrikkelijke tijd herinnerd worden. Dienne Hondius zegt hierover:

Na de vele negatieve reacties en het gebleken onbegrip over hun ervaringen besloten de meeste joden hierover voorlopig te zwijgen, en ontstond er tussen joden en niet-joden, en ook wel binnen de joodse gemeenschap zelf,

⁵³ Boas 1992, p. 40. Ook Dresden benadrukt in de eerder genoemde publicaties (zie noot 25) dat het grootste deel van deze auteurs niet uit was op succes. Met name de overgeleverde dagboeken waren niet geschreven met het oog op publicatie. Deze geschriften, die soms zo werden gepubliceerd, soms werden bewerkt, waren geschreven om hoogstens gelezen te worden door familie.

⁵⁴ Schram 1990, p. 121.

⁵⁵ S. Dresden, ‘De literaire getuige’. In: *Raster* 57, 1992. P. 19. Verder aangehaald als: Dresden 1992.

⁵⁶ Bronzwaer 1994, p. 24.

⁵⁷ E. Ibsch, ‘Literatuur en Shoah: van getuigenis naar postmodern verhaal’. In: E. Ibsch, A. de Feijter en D. Schram (red.), *De lange schaduw van vijftig jaar. Voorstellingen van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en geschiedenis*. Leuven/Apeldoorn 1996. P. 127-139. Verder aangehaald als: Ibsch 1996.

⁵⁸ Idil, geciteerd uit Dresden 1992, p. 19.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem, eindnoot 9, p. 40.

⁶¹ Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolging*. Amsterdam 1998. P. 239-240.

⁶² A.G.H. Anbeek van der Meijden, ‘De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse roman’. In: D. Barnouw, M. de Keizer, G. van der Stroom (red.), *1940-1945 Onverwerkt verleden?* Utrecht 1985. P. 73-87. In het vervolg aangehaald als: Anbeek 1985.

Ook Boas meldt dat rond deze periode de belangstelling verflauwd is. Boas 1992, p. 41.

⁶³ Boas 1992, p. 41.

een lange periode van stilte. Daarbij speelden schuld- en schaamtegevoelens ongetwijfeld een rol, maar deze moeten niet overschat worden. De joden spraken ook niet, omdat ze geen gehoor voor hun verhalen vonden. En de niet-joden zwegen, wellicht uit desinteresse of preoccupatie met hun eigen zorgen, maar toch ook wel uit een zekere onmacht, verlegenheid, zich geen houding weten te geven.⁶⁴

Boas en Anbeek menen echter dat in de jaren vijftig de belangstelling wat de literatuur betreft, alweer toenam. Allereerst verschijnt in 1953 *Volg het spoor terug* van J.B. Charles, waardoor de stilte omtrent de oorlog voor het eerst weer doorbroken werd.⁶⁵ De oud-verzetsstrijder verwoordt hierin zijn ontgoocheling, en zoekt naar de waarheid omtrent de oorlog. In 1957 verschijnen *De nacht der Girondijnen* van Jacques Presser en *Het bittere kruid* van Marga Minco. Beide boeken gaan over de jodenvervolging: Presser schrijft in zijn novelle over Westerbork, Minco beschrijft de wereld van een tienjarig meisje dat ondergedoken zit. Volgens Boas zijn deze boeken verantwoordelijk voor de hernieuwde belangstelling voor de jodenvervolging. Ook Anbeek maakt melding van *Het bittere kruid*, dat vanaf het moment van verschijnen een constante bestseller was.⁶⁶ In tegenstelling tot wat Anbeek en Boas constateren, meent Dresden in 1959 dat het publiek geen belangstelling voor de oorlog heeft.

Werden de oorlogsboeken in een bepaalde periode veel gelezen [...] deze tijd lijkt lang voorbij. Het publiek heeft er, zo moet men wel zeggen, genoeg van gekregen, het is oververzadigd en heeft ook geen belangstelling meer voor de oorlog, 'die tenslotte al weer lang geleden is'.⁶⁷

Mijns inziens neemt de belangstelling, zoals Anbeek en Boas constateerden, inderdaad toe. *Volg het spoor terug* werd maar liefst vijf keer herdrukt tussen 1953 en 1955.⁶⁸ Dat duidt op een grote belangstelling van het publiek. Naast dit werk verschijnen er vanaf eind jaren vijftig twee boeken, *Het bittere kruid* en *De nacht der Girondijnen*, dat zelfs boekenweekgeschenk was, die op indringende wijze de verschrikkingen van de jodenvervolging uitbeeldden. Deze boeken mochten eveneens rekenen op een groot lezerspubliek. Ook het verschijnen van twee andere romans, zonder joodse thema's, droeg bij aan de opleving van interesse in de oorlog: *De donkere kamer van Damokles* van W.F. Hermans (1958) en *Het stenen bruidsbed* van Harry Mulisch (1959). In deze romans staat niet zozeer de Tweede Wereldoorlog centraal, maar de oorlog wordt gebruikt als decor waartegen verschillende existentiële vragen goed uitkomen.⁶⁹ Aangezien ook deze boeken een grote populariteit genoten, mag geconcludeerd worden dat de interesse voor de oorlog en de jodenvervolging eind jaren vijftig toenam.

Deze tendens zette zich in de jaren zestig voort, mede onder invloed van de publiciteit rondom het proces tegen Eichmann in 1961, de televisieserie *De bezetting* van De Jong, die tussen 1960 en 1965 werd uitgezonden, en het

⁶⁴ Hondius 1998, p. 212-213.

⁶⁵ Anbeek 1985, p. 79.

⁶⁶ ibidem

⁶⁷ Dresden 1992, p. 17.

⁶⁸ Dresden 1992, p. 16, en zie ook noot 4, p. 40. In de vijfde druk werd aangekondigd dat het de laatste druk zou zijn. Volgens Dresden heeft dat te maken met het feit dat literair succes, en een zekere commerciële exploitatie, ongewenst was.

⁶⁹ Anbeek 1985, p. 79. Ook Ineke Bulte noemt deze decorfunctie van de oorlog. I. Bulte 'Lezen in een donkere kamer'. In: H. Ester en W. de Moor (red.), *Een halve eeuw geleden. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur*. Kampen 1994. P. 222.

verschijnen van Pressers *Ondergang* (1965).⁷⁰ Hierdoor kon de Nederlandse bevolking op grote schaal kennisnemen van de gebeurtenissen in oorlogstijd. Op deze manier werd meer en meer bekend over de verschrikking die de joden was aangedaan, en wat zij hadden moeten doorstaan.

In de jaren zeventig blijft deze stijgende lijn. Dit komt ook doordat de joden zelf over hun ervaringen gaan vertellen en als het ware uit hun schulp kruipen. Zoals eerder gezegd, werd in de maatschappij aanvankelijk voornamelijk gezwegen. In de literatuur is er echter altijd wel ‘gesproken’ over de oorlog, al was de belangstelling hiervoor niet altijd groot. “Waar de maatschappelijke verwerking van de oorlog niet plaats vond of problematisch bleek, heeft de literatuur steeds verwerking geleverd.”⁷¹ Ondanks dat de belangstelling voor het oorlogsverleden groeit in de jaren zestig en zeventig neemt ze nog geen dominante plaats in binnen de Nederlandse literatuur. Dit gebeurt wel in de jaren tachtig wanneer er een inhaalslag plaatsvindt.⁷²

Naast de getuigenisliteratuur van de joodse overlevenden waarin de Tweede Wereldoorlog en de jodenvervolgning centrale thema’s waren, werden er vanaf de jaren vijftig eveneens andersoortige boeken van joodse auteurs gepubliceerd. In deze romans haalden zij herinneringen op aan een arme maar gelukkige jeugd binnen het vooroorlogse Nederlandse joodse milieu.⁷³ Schrijvers die in deze ‘groep’ vallen zijn onder meer Sal Santen en Meijer Sluysen. De vooroorlogse periode werd echter niet door iedereen rooskleurig afgeschilderd, zoals bijvoorbeeld in *Als wind en rook* (1950) van Josepha Mendels. In deze roman kijkt het hoofdpersonage, Elisa, met afgrijzen terug op haar huwelijk met de orthodoxe Simon. Het verhaal schetst allerm minst een nostalgisch beeld, zoals Meijer het noemt.⁷⁴ Daarom is het mijns inziens beter gewoonweg te spreken van auteurs die herinneringen beschrijven aan de vooroorlogse periode.

In romans van niet-joodse schrijvers krijgen de joodse personages weinig diepgang. Melkman schetst in *Geliefde vijand* het “eenzijdige portret van de ‘goede’ jood, een representatie waaraan medelijden, schuldgevoel, bewondering en afgunst ten grondslag zouden liggen.”⁷⁵ Hij behandelt onder meer *Doortocht* (1946) van Bert Voeten, Hermans’ *De donkere kamer van Damokles* (1958) en *Het wilde feest* (1952) van Adriaan van der Veen. De romans beschrijven een liefdesrelatie tussen een niet-jood en een jodin. Hun relatie is na de oorlog problematisch geworden omdat het joodse meisje wegens het gedeelde lot weer naar haar volk terugkeert. Vooral de laatstgenoemde roman heeft de “idealiserende van en de vereenzelving met de lijdende joden” als kernmotieven.⁷⁶

De jood is in de romans van niet-joden “het object van verering of haat, complement of correctief, kortom hij is anders maar niet zelfstandig”.⁷⁷ Het beeld van de jood is volgens Melkman geen getrouwe afspiegeling van de werkelijkheid. In de representatie van de joden ontbreekt enig nationaal en religieus aspect.⁷⁸ Wanneer een auteur iets van de joodse traditie probeert weer te geven, blijft hij

⁷⁰ Boas 1992, p. 44.

⁷¹ Schram 1990, p. 108.

⁷² Anbeek 1985, p. 83-85.

⁷³ Boas 1992, p. 43.

⁷⁴ Meijer 1999, p. 11. Ook Anten zet bij de term nostalgisch, die een positieve connotatie heeft, nogal wat vraagtekens, aangezien de herinneringen vaak ook betrekking hebben op minder leuke ervaringen en belevenissen. (Anten 2000, p. 51)

⁷⁵ Anten 2002, p. 61.

⁷⁶ Anten 2002, p. 61.

⁷⁷ Melkman 1964, p. 94.

⁷⁸ Melkman was zowel religieus als zionist. Hij projecteerde zijn eigen visie op het jodendom op het oordeel dat hij velt over de joodse personages van niet-joodse auteurs.

steken in het folkloristische, het aspect dat juist uitsterft in de geestelijke structuur van de jood.⁷⁹

De jood wordt in de literatuur van deze schrijvers vooral afgebeeld als slachtoffer, met wie de niet-jood zich probeert te identificeren. Een afwijkend beeld schetst Bordewijk. Hij toont zijn joodse bijfiguren door de ogen van antisemitische hoofdfiguren. De joden worden niet uitgewerkt en blijven typen. Ook in deze naoorlogse romans distantieert Bordewijk zich met behulp van de auctoriale verteller van het negatieve beeld dat zijn personages hebben van de joden. Pas in *Bloesentak* (1955) zijn de hoofdfiguren joden. Hij stelde zo een goede, geassimileerde jood en een slechte, starre, fanatieke jood tegenover elkaar.⁸⁰

Samenvattend

Er is na de oorlog een nieuw thema in de joodse Nederlandse literatuur ontstaan: de Tweede Wereldoorlog en met name de gevolgen van de grootschalige jodenvervolging. Dit thema werd verwerkt in dagboeken, bewerkingen hiervan, memoires of meer fictionele werken. De verhalen werden verteld met een nuchtere, directe toon, een matter-of-fact toon, zodat een zekere objectiviteit gewaarborgd bleef en niet getwijfeld zou worden aan de authenticiteit van het verhaal.

De belangstelling voor deze literatuur nam kort na de oorlog af, om langzaam vanaf eind jaren vijftig weer te groeien. De toenemende interesse werd versterkt in de jaren zestig, onder andere door het proces tegen Eichmann en het verschijnen van *Ondergang* van Presser. Een steeds grotere stroom informatie over wat de joden was aangedaan kwam op gang. De groei in belangstelling zette door en uiteindelijk is sinds de jaren tachtig de oorlog niet meer weg te denken uit de Nederlandse literatuur.

Niet alle Nederlandse joodse auteurs schreven over hun ervaringen tijdens de oorlog. Sommigen grepen terug op de periode voor de oorlog en beschreven hun herinneringen aan hun jeugd binnen het Nederland joodse milieu.

Ten tijde van de toenemende stroom informatie over de jodenvervolging groeide een nieuwe generatie op. Een groot deel van de tweede generatie-joden verkeerde in haar tienerjaren toen zij kennis nam van al deze verschrikkingen. Hierdoor verkregen leden van deze generatie informatie over wat hun ouders was overkomen en was aangedaan, ondanks dat hun ouders vaak zelf nauwelijks iets daarover wilden vertellen. Ook deze kinderen gingen gebukt onder de gevolgen van de jodenvervolging en verwerkten dat onder meer in de literatuur.

Er is geen betere cultuurdrager en geen betere drager van onze herinnering dan kunst. We kunnen machines bouwen en geschiedenisboeken schrijven, maar er is geen betere manier van overdracht van hoe wij ons voelen in een bepaalde tijd, of hoe wij lijden in een bepaalde tijd, dan kunst.⁸¹

Dit zijn de woorden van Marcel Möring, een van de tweede generatie-auteurs. Hun werk bespreek ik in de volgende paragraaf.

⁷⁹ Melkman 1964, p. 81.

⁸⁰ Anten 2002, p.72-81.

⁸¹ M. Möring geciteerd uit D. Meijer, 'Families zijn altijd uiteengespat'. In: D. Meijer, *Joodse tradities in de literatuur*. Amsterdam 1998. P. 95. In het vervolg aangehaald als Meijer/Möring 1998.

1.3 Literatuur van de tweede generatie

Langzamerhand bleek dat het leven van kinderen van vervolgingsslachtoffers sterk beïnvloed was door de oorlog. Dit kwam onder meer naar voren uit de interviews die Weijel bundelde onder de titel *In twee werelden* (1985). Ook *Een generatie verder, kinderen van oorlogsgetroffenen over hun jeugd en ontwikkeling* (1988) van F.A. Begemann is een weergave van interviews van kinderen van joodse vervolgdgen.⁸² Uit deze gesprekken vormde zich een bepaald beeld van de tweede generatie. Dat beeld is onontbeerlijk bij het beschrijven van de thema's die de naoorlogse generatie in haar romans verwerkt. Daarom geef ik eerst een schets van de problemen waar deze generatie mee kampt zoals uit de interviews is af te leiden. In hoofdstuk 3 wordt uitvoeriger op deze problematiek ingegaan.

Door de vernietiging van het grootste gedeelte van de joodse gemeenschap ontbraken veel mensen die een gewone joodse sociale omgeving hadden moeten vormen. Er waren grote gaten gevallen in de families, die niet meer werden opgevuld door bijvoorbeeld immigranten. Deze plekken bleven leeg. De kinderen van de tweede generatie groeiden hierdoor op in een lege sociale ruimte.⁸³

Vaak hadden de kinderen een moeizame relatie met hun ouders. Zij moesten iets goed maken, dat nooit meer te herstellen was. Doordat hun ouders niet of nauwelijks over de oorlog spraken, bleef dat altijd als een groot duister geheim tussen de ouders en de kinderen instaan. Aan de ene kant wilden de kinderen juist weten wat hun ouders precies was overkomen, aan de andere kant waren zij bang ernaar te vragen, omdat dat zoveel nare herinneringen zou oprakelen. Door alles weer naar boven te halen, konden de ouders van slag raken, en dat moest zo veel mogelijk voorkomen worden. Ook in de gevallen waar er juist wel veel over de oorlog werd verteld, leidde dat tot problemen. De kinderen werden daardoor belast met de verschrikkelijke verhalen, en "in feite voor de volgende oorlog [...] opgevoed".⁸⁴

De ouders kunnen vaak moeilijk omgaan met woede en frustratie en uiten hun boosheid op onbegrijpelijke momenten. Jessica Durlacher verwoordt hoe haar vader soms ineens woedend kon worden:

Wij deden hem van alles aan, maar we wisten niet wat. We waren er nu eenmaal. We waren stom en klein. En onbelangrijker dan hij met zijn verleden.⁸⁵

De tweede generatie groeit op met het constante besef dat zij gelukkig moet worden. Dat is zij de ouders verschuldigd. Ook voelt zij zich vaak verplicht in maatschappelijk opzicht te slagen.⁸⁶ De leden van de naoorlogse generatie worden heen en weer geslingerd tussen eigen behoefte en de drang om aan de verwachtingen van hun ouders te voldoen en hen te ontzien.

De kinderen hebben al vanaf hun jeugd het gevoel gehad dat hun eigen leed er niet toe doet. Het weegt niet op tegen dat wat de vader of moeder heeft meegemaakt. Vaak leidt dat eveneens tot een gevoel van onmacht doordat het kind

⁸² Tijdens dit onderzoek werden ook kinderen van Indische vervolgdgen, kinderen van verzetsdeelnemers en kinderen van burgerslachtoffers geïnterviewd. F.A. Begemann, *Een generatie verder, kinderen van oorlogsgetroffenen over hun jeugd en ontwikkeling*. Stichting ICODO, Utrecht 1988.

⁸³ Brasz 1995, p. 400.

⁸⁴ Ibidem

⁸⁵ Durlacher 1994, p. 16.

⁸⁶ De Costa 1994, p. 8.

het leed nooit kan wegnemen. Daaruit groeit ook een schuldgevoel, omdat zij een makkelijker leven leiden dan hun ouders. De sfeer binnen de gezinnen is veelal knellend. De ouders zijn bang om weer in de steek gelaten te worden, de kinderen zijn bang om hun ouders teleur te stellen. Na de oorlog waren deze banden vaak des te knellender geworden omdat er minder familie over was.

De ouders voeden de kinderen op met waarschuwendende levenslessen. De angst dat het allemaal weer kan gebeuren voedt het idee dat het beter is te zwijgen over je joodse afkomst, je niet al te veel te hechten aan bepaalde mensen, en niemand te vertrouwen.⁸⁷ Illustratief hiervoor is het citaat van Rogi Wieg:

Ik ben bang. Mijn moeder heeft me verboden om aan de kinderen in onze straat te vertellen dat ik joods ben. Maar ik heb het toch aan iemand verteld.⁸⁸

De tweede generatie heeft door haar krampachtige opvoeding niet alleen een problematische verhouding met haar ouders, maar ook heeft zij vaak bindingsangst. De inmiddels volwassen kinderen hebben moeite zich te geven in een relatie, omdat altijd de kans bestaat dat je verlaten wordt of zelf moet vertrekken. Soms wordt een relatie aangegaan om zich af te zetten tegen de ouders. In sommige gevallen willen de ouders dat een joodse partner wordt gekozen. Het tweede generatie-kind zal dan juist een niet-joodse partner kiezen. Andersom komt ook voor, dat juist een joodse partner wordt gekozen, tegen de wens van de ouders in.

De meeste naoorlogse kinderen weten vaak niet wat ze met hun joodzijn aanmoeten. Zij moeten kiezen tussen de verschillende mogelijkheden om uiting te geven aan hun jodendom. Zij kunnen volledig religieus worden, helemaal niets doen, of een tussenweg, waarbij aan bepaalde rituelen wordt vastgehouden. Ook het feit dat ze in de voetsporen van hun ouders zijn getreden, of de maatschappelijke weg hebben afgelegd die hun ouders hadden gepland, levert vragen op. Zij twifelen over wie ze zijn, wat zij echt willen, en hoe zij in de wereld staan. Bij een aantal kinderen leiden deze vragen tot een identiteitscrisis. Om antwoorden te vinden gaan sommigen op zoek naar hun familieverleden.

Voor de tweede generatie-auteurs, de schrijvers die de oorlog niet, of niet bewust hebben meegemaakt, is de oorlog een ongemakkelijk noodzakelijk gegeven. “Zelf hebben ze de oorlog niet meegemaakt, maar ze kunnen er niet omheen.”⁸⁹ De oorlog heeft in de gezinnen waarin deze auteurs opgroeiden altijd een rol gespeeld, op de achtergrond of op de voorgrond en zorgde voor veel spanningen binnen het gezin. Jessica Durlacher:

[Ik] begon me vreselijk op te winden over die oorlog die aan mijn wieg had gestaan en alles en alles had gekleurd met ondraaglijke spanning en de diepe ernst van een nimmer wijkende afgrond, een altijd loerende ramp.⁹⁰

⁸⁷ Ibidem

⁸⁸ Rogi Wieg, ‘De zon is onder, er mag niet meer worden gewerkt. Maar ik werk.’ In: J. Durlacher, *De olifant & het joodse probleem*. Amsterdam 1994. P. 23.

⁸⁹ D. Schram, ‘De ongemakkelijke oorlog. De Tweede Wereldoorlog in het werk van enkele naoorlogse auteurs’. In: P.J. Alderse Baas-Budwilowitz (samenst.), *Blijvend in verbeelding. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de beeldende kunst*. Amsterdam 1997. Uitgave van de Stichting Literatuur en Kunst. P. 174. In het vervolg aangehaald als: Schram 1997.

⁹⁰ J. Durlacher, ‘Vol als Fisj’. In: J. Durlacher (red.), *De olifant & het joodse probleem*. Amsterdam 1994. P. 20. Verder aangehaald als: Durlacher 1994.

In romans van deze generatie wordt veelal uitgebeeld hoe het trauma van de ouders het leven van de kinderen heeft beïnvloed. De auteurs van de tweede generatie die joodse thema's behandelen, kiezen vaak ook personages van de tweede generatie.⁹¹ Deze literatuur is zoals Denise de Costa het noemt "een bijzondere variant op het literaire genre van de getuigenisliteratuur".⁹² Zij getuigen van het leed van hun ouders en van hun eigen leed. Dat leed wordt ook wel onder de noemer 'tweede generatie-problematiek' samengevat.

In de romans worden dezelfde problemen beschreven als die in de interviews van Weijel naar voren kwamen. Vaak hebben de hoofdpersonages een problematische verhouding met (een van) hun ouders. Ook worden zij gekweld door een altijd aanwezig schuldgevoel over een makkelijker leven en de onmacht het leed te verzachten. De relaties die zij aangaan zijn vaak moeizaam en deze worden beïnvloed door verlatings- en/of bindingsangst. De buitenwereld wordt met een zeker wantrouwen benaderd en de vraag hoe invulling te geven aan hun joodzijn speelt een rol in het leven van de romanfiguren. Sommige van hen verkeren in een identiteitscrisis.

De reactie van de niet-joodse buitenwereld op deze problemen wordt ook regelmatig beschreven in deze romans. De meeste personages zijn geassimileerde joden en staan dus midden in de 'buitenwereld'. Toch voelen zij zich vaak buitenstaanders. Marcel Möring zegt: "ik lijk op de anderen, maar ik mis iets".⁹³ Wat hij mist is "het gevoel deel uit te maken van de geschiedenis van het land waar je woont".⁹⁴ Dat gevoel heeft hij proberen weer te geven in *Mendels erfenis*. De relatie met de niet-joodse wereld komt dus ook als thema weer terug in de literatuur van de tweede generatie.

Een variant op het thema van de tweede generatie-problematiek is het doorbreken van "het heilig ontzag voor hen die het hebben meegemaakt".⁹⁵ Het leed van de overlevenden wordt als het ware ontmythologiseerd. Voorbeelden hiervan zijn *Zonder jas de straat op* van Helene Weijel en *Joods Labyrint* van Nol de Jong.

Naast de doorwerking van de shoa verwerken de naoorlogse joodse auteurs ook andere elementen. Daphne Meijer onderscheidt vier soorten romans en verhalenbundels:⁹⁶

- die rechtstreeks over de (gevolgen van) de shoah gaan, waarin (de doorwerking van) de jodenvervolgung dus is gethematiseerd. Bijvoorbeeld *Tralievader* van Carl Friedman.
- waarin joodse personages zijn getekend door de shoah, maar die daarnaast worstelen met meer universele problemen, zoals in *Het beloofde leven* van Wanda Reisel.⁹⁷

⁹¹ Schram 1997, p. 194.

⁹² De Costa 1994, p. 9.

⁹³ M. Möring, 'Gebrek aan geschiedenis'. In: E. Ibsch, A. de Feijter en D. Schram (red.), *De lange schaduw van vijftig jaar. Voorstellingen van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en geschiedenis*. Leuven/Apeldoorn 1996. P. 176.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Geciteerd van de flaptekst van *Joods labyrint* van Nol de Jong.

⁹⁶ Meijer 1998, p. 89-90.

⁹⁷ Het personage Vera Aleksander voelt zich nergens thuis en begrijpt zichzelf niet. Ik vraag mij af of dat niet toch verband houdt met het jodendom. De joden waren vaak gedwongen te zwerven over de wereld. In hun geschiedenis zijn zij steeds verjaagd en moesten zij zich weer ergens anders vestigen. Het gevoel nergens thuis te horen, het gevoel een buitenstaander te zijn, kan mijns inziens daarmee in verband staan, en kan dan toch een joods thema genoemd worden.

- waarin joodse personages dingen beleven en ondergaan die geen verband houden met de vervolging, maar die wel te maken hebben met het jodendom, bijvoorbeeld de vraag wel of niet te emigreren naar Israël. Daphne Meijer behandelt dat thema zelf in *De resten van de eeuw*.
- die geen joodse personages bevatten, en die geen joodse kwesties aansnijden.

Uit de laatste categorie romans blijkt dat voor deze generatie hetzelfde geldt als voor de voorgaande: niet elke jood schrijft perse over joodse thema's en/of de oorlog. En sommigen schrijven zowel boeken met joodse thema's als boeken zonder joodse thema's.⁹⁸ Voor mijn scriptie richt ik mij echter, ook voor wat de tweede generatie betreft, op joodse auteurs die wel thema's verwerken die aan het jodendom gerelateerd zijn. Er zijn overigens maar weinig niet-joodse auteurs die wel joodse thema's behandelen of joodse personages scheppen. Waarschijnlijk komt dat doordat schrijvers nou "eenmaal liever schrijver over zaken die hen vertrouwd zijn, dan over zaken waar ze niet zoveel van weten".⁹⁹

Het wordt de tweede generatie wel verweten dat zij de oorlog gebruikt om over te schrijven. Leon de Winter noemde dit "thematische nijd".¹⁰⁰ Kritiek op de 'monopolisering van het leed' en de daarmee gepaarde machtspositie van de joden wordt door de joodse gemeente vaak al snel afgedaan als een uiting van antisemitisme.¹⁰¹ De nijd die de niet-jood voelt en het narcistische joodse zelfbeeld van trots en leed zorgen ervoor dat de verhouding tussen joden en niet-joden nog steeds een problematische is.¹⁰²

1.4 Samenvatting

Voor de oorlog handelde het grootste gedeelte van de joodse Nederlandse literatuur over de relatie van de joden met hun omgeving. De uitbeelding van deze relatie gebeurde op verschillende manieren. Sommige romans legden de nadruk op het ondervonden antisemitisme, andere legden de nadruk op het beschrijven van de eigen gemeenschap en weer andere bekritiseerden juist die eigen gemeenschap om onder andere haar bekrompenheid. "In Nederland schrijven joodse auteurs altijd over de wereld, over de werkelijkheid en over hun relatie tot de werkelijkheid."¹⁰³ Tot de oorlog is de beschrijving van deze vaak problematische relatie het belangrijkste thema.

Na de oorlog werd de jodenvervolging een zeer aanwezig element in de wereld van de joden. Overeenkomstig de traditie om over de werkelijkheid te schrijven, werden de verschrikkingen van de oorlog beschreven in dagboeken, memoires en fictie. De toon in die publicaties was sober, om zo dicht mogelijk bij de werkelijkheid te blijven. Naast de herinneringen aan de oorlog grepen auteurs terug op de vooroorlogse periode. Zij beschreven het milieu waarin zij opgroeiden en haalden herinneringen op aan hun familie.

Ook voor de tweede generatie-joden, zij die de oorlog niet aan den lijve hadden ondervonden, is de vervolging een altijd aanwezig aspect. Deze naoorlogse joden verwoordden hoe zij zijn beïnvloed door de traumatische geschiedenis van de ouders. Ze beschrijven de beladen sfeer thuis, het schuldgevoel dat zij voelen ten

⁹⁸ Meijer 1998, p. 86.

⁹⁹ Meijer 1998, p. 87.

¹⁰⁰ Gans 1994, p. 37.

¹⁰¹ Ibidem

¹⁰² Gans 1994, p. 140-142.

¹⁰³ Meijer 1998, p. 93.

opzichte van de ouders, hun problemen zich te binden, de twijfel over de aan te nemen houding ten opzichte van het jodendom, en soms de identiteitscrisis waarin zij verkeren. Dat de tweede generatie dit tot thema maakt van haar werk komt volgens Marcel Möring doordat de thema's in je zitten, "die heb je meegenomen uit je opvoeding".¹⁰⁴

De literatuur van de tweede generatie heeft vaak een meer fictieel gehalte dan de literatuur van de eerste generatie. De eerste generatie wilde beschrijven hoe het was, en bleef daarom dicht bij de werkelijkheid. Zij deed dat door middel van een soort kronieken, met veel autobiografische elementen. De naoorlogse generatie schrijft veel minder autobiografisch. Zij plaatst haar personages bijvoorbeeld in een andere tijd dan waarin de auteurs leven, op een andere plaats, in een iets afwijkende situatie, et cetera. Op deze manier schept de auteur meer afstand tot hetgeen hij wil schrijven en zo kan hij met meer overzicht zijn thema uitbeelden. "Je ziet steeds vaker dat de bovengenoemde [naoorlogse joodse, EB] auteurs deze truc toepassen, het thematiseren van persoonlijke zaken in een niet-joodse setting."¹⁰⁵

Dat levert een steeds verder uitwaaierend gebied op waarover joodse auteurs schrijven: over hun jeugd, over de rol van de oorlog in hun leven, maar de naoorlogse wereld zal steeds meer invloed krijgen op hun werk.¹⁰⁶ Ibsch deelt deze mening van Meijer. Zeker voor de getuigenisliteratuur is het einde in zicht, omdat er van de eerste generatie nog maar weinig stemmen over zijn die gehoord kunnen worden.¹⁰⁷ De tweede generatie heeft het thema in eerste instantie overgenomen, maar langzamerhand wordt door de jaren heen de afstand tot de gebeurtenissen groter, en zullen andere thema's vaker hun intrede doen binnen de naoorlogse joodse Nederlandse literatuur.

¹⁰⁴ Meijer/Möring 1998, p. 95.

¹⁰⁵ Meijer 1998, p. 91.

¹⁰⁶ Meijer 1998, p. 96-97.

¹⁰⁷ Ibsch 1996, p. 130.

2 Personages

“Literatuur is geschreven door mensen, voor mensen, over mensen.”¹ De mensen in romans zijn echter geen mensen van vlees en bloed. Zij zijn verzonnen schepsels, fictionele structuren, het zijn personages. In verschillende publicaties wordt dan ook regelmatig, en met nadruk, gesproken over het onderscheid tussen mensen van vlees en bloed, en de personages, mensen van papier. Voor de duidelijkheid: personages zijn dus niet van vlees en bloed.²

In tegenstelling tot andere structuuraspecten van een roman, zoals bijvoorbeeld het perspectief of tijd en ruimte, is over de personages in romans in de literatuurtheorie niet uitvoerig geschreven.³ Dit terwijl er juist wel veel interesse is voor het personage in studies van specifieke literaire werken, zoals bijvoorbeeld *Verhaal en Lezer* over ‘*Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*’ van Blok en *De structuur van Max Havelaar* van Sötemann.⁴ De personages veroorzaken of ondergaan de gebeurtenissen. Zij bepalen in hoge mate de roman, door hun handelen, spreken en optreden. Ook de literaire kritiek richt zich vaak op dit aspect van de roman. Het personage wordt beoordeeld op geloofwaardigheid, levensechtheid, en hun morele standpunten. Er bestaat dus een verschil in praktijk, waarin het personage wel overvloedig aandacht krijgt, en de theorie, waarin de aandacht meer naar andere aspecten uit gaat.⁵ Dit onderscheid lijkt verwonderlijk, maar is het volgens Van Boven en Dorleijn niet. Personages zijn moeilijk in algemene termen te vatten omdat het aandeel van de lezer bij het vormen van het personagebeeld zo groot is. “Lezers verplaatsen zich in de personages, identificeren zich met hen of zetten zich tegen hen af.”⁶

Naar één kant van de personages is wel veel onderzoek gedaan volgens Bal, dat betreft de classificatie van personages. Op theoretisch niveau bleef het dus op het gebied van het personage meestal bij pogingen tot classificatie of het bijstellen hiervan.⁷

¹ H. Verhoeff, ‘Psychoanalyse en literatuurbeschouwing’. In: *Forum der letteren*, 18 (1977) 4, p. 252-269. P. 252.

² Zie onder meer: W.F. Hermans, ‘Antipathieke romanpersonages’. In: *De Vlaamse gids*, 44 (1960) 9, p. 553; Mieke Bal, ‘Inleiding’. In: Mieke Bal (red.), *Mensen van papier. Over personages in de literatuur*. Assen 1979. P. 2; P. Klaus, ‘Over het concept personage. Een poging tot definiëring’. In: M. Bal, *Mensen van papier*. Assen 1979. P. 73; Mieke Bal, *De theorie van vertellen en verhalen. Inleiding in de narratologie*. Muiderberg 1985. P. 88; E. van Boven en G. Dorleijn, *Literair Mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum 1999. P. 295; W. Smulders, *Spiegel aan de wand*. Utrecht 2001, p. 126. (Dit is een ongepubliceerde reader van de faculteit Moderne Nederlandse letterkunde, Universiteit Utrecht). In het vervolg aangehaald als respectievelijk: Hermans 1960, Bal 1979, Klaus 1979, Bal 1985, Van Boven en Dorleijn 1999.

³ K.D. Beekman en J. Fontijn, ‘Romanfiguren’. In: *Spektator*, 1 1971-1972, p. 407-414. Verder aangehaald als: Beekman en Fontijn 1971. Dit was bedoeld als eerste deel van een uitgebreidere behandeling van romanfiguren. Het is echter bij dit eerste deel gebleven. Marcel Janssens, ‘Over personages in narratieve teksten’. In: A. van Assche (red.), *Karakters en personages in de literatuur*. Leuven 1989. In het vervolg aangehaald als: Janssens 1989.

⁴ Volledige titelbeschrijving van deze werken: W. Blok, *Verhaal en Lezer. Een onderzoek naar enige structuuraspecten van ‘Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan’ van Louis Couperus*. Groningen 1960. A.L. Sötemann, *De structuur van Max Havelaar. Bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman*. Utrecht 1966. 2 dln.

⁵ Bal 1979, p. 1-2.

⁶ Van Boven en Dorleijn 1999, p. 295.

⁷ Bal 1979, p. 3; Janssens 1989, p.46.

De ideeën over de benaderingswijze van het personage zijn door de tijd heen bijgesteld. Wanneer het personage bijvoorbeeld geanalyseerd wordt op criteria die psychologisch en ethisch van aard zijn, zal het oordeel over dat personage afhangen van de ethische en psychologische normen die heersen in de desbetreffende tijd. Deze criteria zijn sterk historisch bepaald.⁸ Ook Vlasselaers is van mening dat theorievorming als het ware mode-onderhevig is: “theorievorming is geen a-historische, noch op zichzelf betrokken operatie”.⁹ Janssens zegt dat de keuze van personages bij uitstek de vanzelfsprekend historisch bepaalde mensopvatting weerspiegelt.¹⁰

In de volgende paragraaf schets ik een aantal van deze verschillende ideeën over de benaderingswijze van het romanpersonage. In de daaropvolgende paragraaf zet ik de opbouw van het personage en de functie van het personage, zoals beschreven in *Literair mechaniek* van E. van Boven en G. Dorleijn, uiteen. Aangezien zij de functie van het personage beschrijven als onderdeel van de motievenstructuur, zal ook de theorie over dat structuuraspect, zoals weergegeven in *Literair mechaniek*, aan bod komen. Ik heb gekozen voor hun beschrijving omdat deze een goede handreiking biedt voor het in de praktijk brengen van de theorie.

2.1 Personages, een overzicht

Het beeld van een personage dat de lezer voorgeschoteld krijgt is bijzonder fragmentarisch. Het komt zelden voor dat we als lezer een personage tot in het kleinste detail beschreven krijgen. Aan de andere kant leren we het personage juist heel goed kennen omdat we inzicht krijgen in zijn of haar gedachten en gevoelens. Het handelen van de personages wordt steeds gemotiveerd door de gedachtegang weer te geven. Deze ‘realistische motivatie’ beschouwt Ann Jefferson zelfs als het toppunt van fictionaliteit.¹¹ Dit is namelijk een groot verschil met de werkelijkheid. Daarin zijn we in staat het volledige uiterlijk, de haardracht, de gezichts-uitdrukking, het kuiltje in de kin et cetera, in een oogopslag te zien. We zijn in de werkelijkheid echter niet in staat in het innerlijk te kijken. Toch is in de traditionele verhaaltheorie van de moderne roman “vooral geredeneerd vanuit een psychologisch of psychologiserend standpunt; hetgeen een vergelijking [...] met de werkelijkheid impliceert”.¹² Ondanks het verschil tussen personage en persoon wordt dus vaak een benaderingswijze gekozen die een vergelijking maakt met de werkelijkheid. Deze psychologische benadering ligt ook ten grondslag aan Forsters *Aspects of the novel* (1927).

Het onderscheid dat Forster maakte tussen ‘flat’ en ‘round characters’ heeft lange tijd een grote rol gespeeld in de traditionele verhaal- en romantheorieën.¹³ De classificering tussen flat en round berust op een verschil in individualisering:¹⁴ flat

⁸ Beekman en Fontijn 1971, p. 407.

⁹ J. Vlasselaers, ‘Het concept ‘personage’ in de moderne verhaaltheorie’. In: A. Van Assche (red.), *Karakters en personages in de literatuur*. Leuven 1989. P. 21. Verder aangehaald als: Vlasselaers 1989.

¹⁰ Janssens 1989, p. 50.

¹¹ Bal 1979, p. 4. en A. Jefferson, ‘Realisme en retoriek. Fictionaliteit en waarheidsillusie bij het personage’. In: M. Bal (red.), *Mensen van papier. Over personages in de literatuur*. Assen 1979. P. 27-36.

¹² C.W. van de Watering, *Inleiding in de structuuranalyse van romans*. Syllabus afdeling moderne letterkunde, Universiteit Utrecht 1990, zesde herziene oplage. In het vervolg aangehaald als: Van de Watering 1990. P. 41.

¹³ Vlasselaers 1989, p. 25-26.

¹⁴ Ibidem, p. 26.

characters worden gekenmerkt door één dominante eigenschap, of door één idee. Deze karakters maken geen ontwikkeling door en zijn in één zin weer te geven. Zij zijn voorspelbaar. Round characters hebben meerdere eigenschappen, zij zijn in staat op een overtuigende manier te verrassen, en zijn niet in één zin weer te geven.

Deze manier van indelen impliceert echter een waardeoordeel: wanneer verrast een personage de lezer op overtuigende wijze? Beekman en Fontijn merken terecht op dat een statisch personage, een flat character, de lezer in de twintigste eeuw, voor wie ambivalentie en tegenstrijdigheid in de psyche van de mens normaal is, juist wel eens zou kunnen verrassen!¹⁵ Deze methode tot classificatie bleek, mede door evaluerende beslissingen van de kant van de lezer, wankel. De twee typeringen waren te zwart-wit. Het waren twee uitersten en over vele tussenvormen werd zo niets gezegd.

In *The structure of the novel* (1928) uitte Muir dan ook kritiek op met name die ideaaltypische classificatie. Hij blijft echter wel gebruik maken van de door Forster geïntroduceerde termen flat en round. Om meer categorieën te kunnen onderscheiden voegt hij hier de classificatie 'static' en 'dynamic' aan toe. Daarbij geeft hij de flat characters twee dimensies: een voorkant, die getoond wordt, en een achterkant, die niet beschreven is, maar wel wordt verondersteld.¹⁶

Ook in het door Blok geschreven *Verhaal en lezer* uit 1960 wordt Forsters theorie, en ook de uitbreiding daarop van Muir, bekritiseerd.¹⁷ Blok meent dat de gebeurtenissen in een verhaal worden gevormd door de aspecten tijd, ruimte en personage. Bij een onderzoek naar het personage zullen dus ook die twee aspecten betrokken moeten worden. Vervolgens maakt hij onderscheid tussen het 'leven' en 'beleven' van de tijd en ruimte. "Als door een figuur de tijd en/of ruimte niet alleen wordt ge-leefd, maar ook be-leefd, zal hij een hoger werkelijkheidsgehalte bezitten, ofwel meer round zijn."¹⁸

Waar Forster en Muir het personage isoleerden van andere aspecten van de roman, analyseerde Blok het personage al wel in relatie tot tijd en ruimte, maar nog niet binnen de gehele verhaalstructuur. Sötemann huldigt in *De structuur van Max Havelaar* (1966) "de opvatting dat het personage alleen bestaat in functie van het werk als totaliteit".¹⁹ Dit betekent dat het personage bekeken dient te worden in relatie tot de andere personages. Sötemann onderstreept ook de verbondenheid tussen de personages en gebeurtenissen, een constatering waar velen het over eens zijn. De personages veroorzaken en ondergaan immers de gebeurtenissen.²⁰

Bij bovengenoemde theorieën werd het personage steeds meer in verband gebracht met andere aspecten van de roman. W.J. Harvey maakt een tegensgestelde beweging en grijpt in *Character and the novel* (1965) terug op het mimetische principe. Kunst bootst de natuur na. Harvey stelt dus persoon en personage aan elkaar gelijk. Hij concentreerde zich niet op de registratie van gedachten, gedragingen of passies, want die gaven volgens hem een te historisch beeld. Hij wilde a-historisch te werk gaan en richtte zich voor de beoordeling over de mimetische kwaliteiten van een personage op de volgende vier categorieën: tijd, identiteit, causaliteit en vrijheid. Hij onderscheidde vier soorten romanpersonages: de 'protagonist', om wie het verhaal draait, 'achtergrond figuren', anonieme figuren die een soort sociale context vormen, en 'intermediaire figuren', een tussenvorm van

¹⁵ Beekman en Fontijn 1971, p. 407.

¹⁶ Van de Watering 1990, p. 42.

¹⁷ In de door mij bestudeerde literatuur wordt in alle overzichten deze sprong in de tijd, van laat jaren twintig naar de jaren zestig, gemaakt.

¹⁸ Beekman en Fontijn 1971, p. 408.

¹⁹ C.W. van de Watering, 'Personage (en motief) in revisie'. In: F.A.H. Berndsen en J.J.A. Mooij (red.), *Dit is de vreugd die langer duurt. Een bundel opstellen voor W. Blok*. Groningen 1984. P. 183. In het vervolg Van de Watering 1984.

²⁰ Van de Watering 1984, p. 183.

de eerste twee categorieën. Deze laatste groep is nog onder te verdelen in ‘cards’, een type, een flat character, en ‘ficelles’, verbindingsfiguren tussen de protagonist en de maatschappij. Ook bij deze methode blijft het bij een poging tot classificeren op basis van typologie. Harvey gaf zelf al aan dat deze toepassing op problemen stuit wanneer deze wordt toegepast op minder traditionele verhaalvormen, ofwel wanneer de mimetische hoek groter wordt (wanneer het fantastische aspect groter wordt).²¹

In de voorgaande classificaties ging men uit van aparte klassen waarbinnen de personages pasten. Die personages werden geanalyseerd als individu, op basis van psychologiserende criteria. Tijdens de jaren zestig neemt de autonome, op de tekstualiteit berustende, opvatting van het personage een dominante plaats in. Men is nu vooral geïnteresseerd in de relatie die de verschillende klassen van personages met elkaar onderhouden. Het actantiële model van Greimas (1966) is hier een sprekend voorbeeld van.

Greimas gaat uit van de vooronderstelling “dat in elke geschiedenis een *subject* streeft naar het bereiken of verwerven van een *object*. Deze *teleologische relatie* is de basis van de plotstructuur.”²² Het menselijk handelen en denken is doelgericht. De handelende instanties, door Greimas acteurs genoemd, dienen dan ook ingedeeld te worden rondom de relaties die zij onderhouden tot het nagestreefde doel. Er kunnen drie verschillende relaties tot het doel onderscheiden worden, die op hun beurt zes rollen genereren. Die rollen noemt Greimas actanten, en zijn principieel in elke geschiedenis aanwezig. Zonder actants geen relaties, zonder relaties geen proces, zonder proces geen geschiedenis.²³

In het model van Greimas is niet zozeer het individuele personage onderwerp van onderzoek, maar eerder de relaties tussen de personages en het doel dat nagestreefd wordt in de roman. Peter van Zima verwoordt dat als volgt:

In deze theorie [de actantentheorie van Greimas, EB] verdwijnt het psychische en sociale IK (het *personage*) als cognitieve en handelende eenheid en wordt door abstracte instanties van de discursief-narratieve structuur vervangen: de *acteurs*, de *actants* etc.²⁴

De analyse die Greimas uitvoert vindt plaats op het niveau van de geschiedenis. Daar handelen de acteurs. Mieke Bal stelt in *De theorie van vertellen en verhalen* dat narratieve teksten zijn opgebouwd uit drie lagen. De tekst, zoals die voor ons ligt, het verhaal, dat verteld wordt, en de geschiedenis, een serie gebeurtenissen. Het verhaal is een visie op de geschiedenis die in de tekst wordt verteld.²⁵ Bal volgt Greimas voor wat betreft de actanten, maar niet geheel voor wat betreft de acteurs. Zij voegt op het niveau van het verhaal nog een dimensie toe: daar krijgen de acteurs onderscheidende kenmerken en worden personages. Onder personage verstaat zij “het beeld van het personage zoals dat aan de lezer wordt voorgelegd in het verhaal”.²⁶

Binnen het actantiële model streeft een subject naar een object. Alle andere handelende instanties worden in het licht van het streven van dit subject besproken. Een gevolg hiervan is dat een van de acteurs als de centrale figuur moet worden aangewezen. Anten, Singeling en Stolk merken op dat dit tot problemen

²¹ Beekman en Fontijn 1971, p. 410; Vlasselaers 1989, p. 27.

²² Bal 1979, p. 5.

²³ Bal 1985, p. 37.

²⁴ P. van Zima, ‘De crisis van het personage-begrip in de socio-ideologische context’. In: M. Bal (red.), *Mensen van papier. Over personages in de literatuur*. Assen 1979. P. 89.

²⁵ Bal 1985, p. 14-15.

²⁶ Van Boven en Dorleijn 1999, p. 295.

leidt bij teksten waar een centrale figuur niet ondubbelzinnig is aan te wijzen. Ook is het formuleren van het streven niet altijd even eenvoudig. Dit is alleen het geval in ongecompliceerde geschiedenissen. Om de theorie toch te kunnen toepassen wordt “bij elke tekst die gecompliceerder is [...] de complexiteit modelmatig weggeorganiseerd”.²⁷ De moeilijkheden in het actantiële model omtrent het vaststellen van het subject constateert Bal ook: het is een interpretatieprobleem. De onderzoeker bepaalt wie hij als subject beschouwt. Meestal zal dat de hoofdpersoon of held van het verhaal zijn.²⁸ Vaak is de keuze voor de hoofdfiguur een intuïtieve keuze. Bij twijfel kan de vermoede held getoetst worden aan een aantal punten die Bal opsomt in *De theorie van vertellen en verhalen*.²⁹

In de theorie van Greimas en de daarop gebaseerde theorie van Bal ontbreekt een psychologiserend element. Zij bezien de personages in hun functie tot het te bereiken doel. Een soortgelijke niet-psychologiserende benadering wordt voorgestaan door Van de Watering. Omdat personages geen mensen zijn, maar onderdeel van de structuur van een roman, is het enerzijds niet zinvol daar psychologie op toe te passen.³⁰ Hij beziet de personages niet in relatie tot een onderdeel van de structuur, maar deze zijn een functie van het werk in zijn geheel. Hierbij sluit hij aan bij de ideeën van Sötemann. Net als hij vindt Van de Watering dat personages beschreven dienen te worden in relatie tot de andere personages. Ook benadrukt hij de verbondenheid van het gebeuren, de motieven, en de personages in een roman. Hij trekt dan ook de conclusie dat de personages beschreven moeten worden als functie van het werk. In de praktijk betekent dat, dat personages beschreven moeten worden in samenhang met het motievencomplex. De personages vertegenwoordigen verschillende houdingen ten opzichte van de motieven.³¹ Het uitgangspunt bij de beschrijving van personages moet een structureel-functionele beschouwing zijn, niet een psychologische. Anderzijds ontkomt de onderzoeker niet aan een zekere vorm van psychologiseren. De lezers ervaren het romanpersonage als psychologische gestalte. Ook reageren zij emotioneel en psychologisch op het personage. Daarom zal in de feitelijke beschrijving van het personage een vorm van psychologisch verklaren onvermijdelijk zijn.³²

Een andere onvermijdelijkheid is de lezersactiviteit. Romanpersonages worden in de eerste plaats gekarakteriseerd door een eindig aantal woorden en zinnen. In de tweede plaats door een onbepaalde hoeveelheid niet ingevulde aspecten waaraan door de lezer inhoud wordt gegeven.³³ De lezer kan de lege plekken, de Unbestimtheitsstellen, onbelemmerd invullen, behalve op de punten die expliciet in de tekst voorkomen. Blijkt in de loop van het verhaal dat een eerdere aanname onjuist is, dan wordt deze bijgesteld. De lezer onthoudt gaandeweg steeds de informatie die hij krijgt en past het beeld dat hij gevormd heeft desgewenst aan. “De implicaties van de lezer ten aanzien van de personages mogen nooit *strijdig* zijn

²⁷ H. Anten, K. Singeling, F. Stolk, ‘De theorie in praktijk’. In: *De nieuwe taalgids*, 87 (1994) 4, p. 326-351. P. 341.

²⁸ Bal 1979, p. 5.

²⁹ Bal 1985, p. 99. Deze punten worden ook genoemd in *Literair mechaniek*, en zal ik bij de bespreking daarvan noemen. (Zie bladzijde 28)

³⁰ Van de Watering 1990, p. 43.

³¹ Van de Watering 1984, p. 183.

³² Van de Watering 1984, p. 185; Van de Watering 1990, p. 43.

³³ M. de Beus, ‘Karakterisering. Een model voor de beschrijving van romanpersonages’. In: M. Bal, *Mensen van Papier. Over personages in de literatuur*. Assen 1979. P. 38. Verder aangehaald als: De Beus 1979

met enig tekstgegeven omtrent dat personage.”³⁴ Het invullen van de lege plekken gebeurt met de vooronderstelling dat de romanwerkelijkheid lijkt op, analoog is aan, de werkelijkheid. Met dit personage, met dit lezersbouwwerk, gaat de lezer meeleven, als was het iemand van vlees en bloed. Dit is volgens Janssens tevens de verklaring waarom de empirisch-psychologische benadering (zoals bijvoorbeeld Forster) zo lang succesvol is geweest.³⁵

Phillipe Hamon betreft in zijn theorie (1972 en ook 1983) zowel de tekstconstructie als het beeld dat de lezer van het personage vormt. “Het personage als eenheid van betekenis is bijgevolg steeds een samengaan van een contextueel effect en van een memorisatie -en reconstructie-activiteit door een lezer.”³⁶

Ook Van Boven en Dorleijn en Smulders melden de lezersactiviteit bij de beeldvorming van het personage. Met name bij de opbouw van de personages speelt de lezersinbreng een rol. Dat is onder andere een logisch gevolg van de fragmentarische informatie die de lezer ontvangt. Daarnaast wordt van de lezer ook inzicht verwacht in mensen en hun verhoudingen.³⁷ Bij het vormen van het personagebeeld komt dus een hoeveelheid kennis, inzicht, ervaring en ideologie van de lezer zelf te pas.³⁸ Bij de informatie die de lezer van de tekst krijgt moet deze zich altijd afvragen wie de bron is. De verschillende informatiekkanalen kunnen een gekleurd beeld geven en de lezer zal zelf moeten bepalen wiens informatie betrouwbaar is.

Het personage is, naast de verbeelding van een persoon, een functie van het verhaal. Personages maken deel uit van de concrete motievenstructuur en geven gestalte aan deze concrete motieven.³⁹ Hierin volgen zowel Smulders als Van Boven en Dorleijn de visie van Van de Watering. Zij maken echter een duidelijker onderscheid tussen de twee kanten van een personage: als verbeelding van een persoon en als functie van het verhaal. Ook vermelden zij de lezersinbreng die vooral bij de opbouw van het personagebeeld een grote rol speelt.

2.1.1 Samenvatting

Ondanks de discrepantie tussen personage en persoon werden de personages lange tijd geanalyseerd met behulp van psychologische, aan de werkelijkheid ontleende, criteria. Forster hanteerde een tweedeling gebaseerd op zulke criteria, en ook de uitbreidingen van Muir waren hierop gestoeld. Deze psychologische benadering van het personage is te verklaren door het proces van herkenning, sympathiseren en identificeren met het personage. Dat proces steunt op de traditionele gedachte dat literatuur de werkelijkheid representeert.⁴⁰ De theorie van Harvey gaat eveneens uit van deze opvatting. Al deze beschrijvingsmodellen zijn gericht op het categoriseren van de romanfiguren.

Vanaf de jaren zestig neemt de tekstgerichte benadering een dominante plaats in binnen de literatuurtheorie. Meer en meer wordt het personage beschouwd als een papieren constructie, waarop het niet zinvol is psychologie toe te passen. Het personage is een structuuraspect, net als bijvoorbeeld perspectief, ruimte of

³⁴ W. Smulders, *Spiegel aan de wand*. Utrecht 2001. Ongepubliceerde reader van de faculteit Moderne Nederlandse letterkunde, Universiteit Utrecht. P. 128. Inhet vervolg aangehaald als Smulders 2001.

³⁵ Janssens 1989, p. 46-47.

³⁶ Vlasselaers 1989, p. 34.

³⁷ Smulders 2001, p. 140.

³⁸ Van Boven en Dorleijn 1999, p. 296.

³⁹ Van Boven en Dorleijn 1999, p. 302; Smulders 2001, p. 132.

⁴⁰ Janssens 1989, p. 48.

motieven. Blok brengt de personages in verband met tijd en ruimte, maar nog niet met het werk in zijn geheel. Sötemann doet dat wel, en beschouwt ze met name in relatie tot de andere personages. Een bekend beschrijvingsmodel voor romanpersonages is het actantiële model van Greimas. Hierbij worden de handelende instanties beschreven in relatie tot het streven van de hoofdpersoon, en de rol die zij in dat proces vervullen. De term personages wordt vervangen door de term acteurs, die ingedeeld kunnen worden in maximaal zes rollen, de actanten. Deze actanten zijn in elke roman aanwezig. Net als eerdere benaderingen is deze gericht op categoriseren. Bal bouwt voort op het model van Greimas en onderscheidt naast de acteurs en actanten ook personages. Hieronder verstaat zij het beeld van het personage zoals dat voorgelegd wordt aan de lezer.

Van de Watering borduurt verder op het idee dat personages een functie zijn van het werk in zijn totaliteit. Hij concludeert dat deze geanalyseerd dienen te worden in samenhang met de andere personages en vooral in samenhang met de motievenstructuur. De romanfiguren vertegenwoordigen verschillende houdingen ten opzichte van het probleem dat in de roman centraal staat. De personages worden, a-psychologisch, als structuuraspect benaderd. Toch is enig psychologiseren niet uitgesloten: “in de feitelijke beschrijving van houdingen van, en verhoudingen tussen, personages zijn vormen van psychologiserend beschrijven onvermijdelijk”.⁴¹ Bij deze methode worden de personages beschreven in relatie met het werk zelf. Van een categorisatie is geen sprake.

Zowel Van Boven en Dorleijn als Smulders volgen Van de Watering voor wat betreft de samenhang tussen personages en motieven. Zij onderscheiden twee kanten aan het personage: het personage als verbeelding van een persoon en het personage als functie van het werk. Onder de verbeelding van het personage verstaan zij het beeld dat de lezer zich vormt op basis van de tekstgegevens en de aanvullingen die de lezer zelf maakt. De lezersinbreng bestaat uit het invullen van de lege plekken die de tekst laat en uit de kennis van de wereld die hij bezit. Dit lijkt op wat Bal verstaat onder ‘personage’. De functie is af te leiden uit het motievencomplex.

De theorie over personagebeschrijving beweegt zich van een psychologische benadering naar een benadering waarbij de nadruk op de tekststructuur ligt. De ideeën hierover verschuiven van een meer mimetische naar een tekstuele benadering, waarbij de inbreng van de lezer verwaarloosd werd.⁴² Bij de hedendaagse tendens gaan de onderzoekers uit van een tekstuele benadering, maar de inbreng van de lezer wordt zeker niet genegeerd. Het is weer toegestaan om psychologie en culturele referenties te gebruiken bij de reconstructie van de romanwereld, en de personages.⁴³

2.2 Motieven en personages volgens *Literair mechaniek*

In deze paragraaf behandel ik de personages en motieven volgens de beschouwing van Van Boven en Dorleijn. Om af en toe zaken duidelijker te maken, of om een iets andere kijk op de dingen te geven, zal ik soms verwijzen naar *Spiegel aan de wand* van Wilbert Smulders. Hij gaat bij zijn model uit van een grondgedachte van taalfilosofische aard. Deze wordt gevormd door drie samenhangende begrippen: contigüiteit, discontigüiteit en toegankelijkheid. De verschillende structuuraspecten worden in zijn leergang verklaard met behulp van deze drie kernbegrippen.

⁴¹ Van de Watering 1984, p. 185.

⁴² Vlasselaers 1989, p. 24-25.

⁴³ Janssens 1989, p. 57.

Smulders benadrukt het verschil in werelden. Binnen één wereld staan alle elementen met elkaar in een verband van tijd en ruimte. Dit zijn de verbanden van contigüiteit, ook wel aangrenzendheid genoemd. Van een discontigu verband is sprake wanneer er twee analoge werelden zijn. De ene wereld maakt onderdeel uit van de andere. Deze ‘onderdeelwereld’ is dan ook alleen maar toegankelijk vanuit de overkoepelende wereld. De overkoepelende wereld is niet toegankelijk vanuit de onderdeelwereld. De werelden zijn afgegrensd, daarom wordt ook wel gesproken van afgegrensdheid. Bij discontigue werelden is altijd sprake van een vorm van toegankelijkheid. Een toegankelijkheidsrelatie zoals eerder beschreven, waarbij het alleen mogelijk is van één wereld naar de andere te gaan, is een asymmetrische toegankelijkheidsrelatie.

Vertalen we dit principe naar een verhaal dan betekent dat, dat “een verhaal minstens twee discontigue werelden bevat, maar ook dat de toegankelijkheidsrelatie tussen beide werelden per definitie asymmetrisch is”.⁴⁴ Zo heeft de auctoriale verteller namelijk wel toegang tot de wereld van de personages waarover hij vertelt, maar de personages hebben geen toegang tot de wereld van de verteller.

Ook in *Literair mechaniek* wordt onderscheid gemaakt tussen twee werelden: Van Boven en Dorleijn spreken van een ingebedde taalsituatie. Zij onderscheiden twee niveaus: dat van de verteller en dat van de door hem vertelde wereld. De verteller, of vertelinstantie, bevindt zich op een hoger tekstniveau. Hij staat boven de wereld van de personages.⁴⁵ De auteurs van *Literair mechaniek* impliceren dus wel een verschil in werelden, al noemen zij niet expliciet de afgegrensdheid ervan. Juist dat verschil in toegankelijkheid tussen de werelden kan mijns inziens een aantal zaken verduidelijken.

Omdat personages de dragers van motieven zijn, zal ik eerst de analyse van de motieven weergeven. Vervolgens kunnen dan met behulp van het motievencomplex de personages nader bekeken worden.

2.2.1 Motieven

De motieven, betekenisdragende eenheden, spelen een grote rol bij het totstandkomen van betekenis van een tekst. Tijdens het lezen legt de lezer constant verbanden. Deze verbanden krijgen vorm door twee processen: identificatie en differentiatie. Wanneer er meerdere malen naar een ‘Henk’ wordt verwezen, zal de lezer deze aan elkaar gelijk stellen. Hij identificeert hem als dezelfde persoon. Komt er vervolgens een ‘Piet’ in het verhaal voor, dan zal deze onderscheiden worden van Henk. De lezer differentieert. Het proces van identificeren en differentiëren vindt niet alleen plaats met betrekking tot de personages, maar ook met betrekking tot bijvoorbeeld gebeurtenissen, elementen van tijd en ruimte, beeldspraak, et cetera.

Het identificeren betekent niet alleen het gelijkstellen van elementen, maar ook dat “we op grond van bepaalde semantische overeenkomsten gelijkenissen opmerken tussen elementen die op zichzelf verschillend zijn”.⁴⁶ Zo worden bijvoorbeeld ‘zigeuner’, ‘zwerven’, ‘avontuur’, ‘vrijheid’, en ‘trouweloosheid’ met elkaar in verband gebracht. De woorden bevinden zich in de tekst, maar de lezer concludeert dat er een gemeenschappelijke betekenis in de elementen zit. Dit is dus een interpretatief moment. De tekst geeft de elementen, de lezer brengt ze onder een noemer.

Er wordt onderscheid gemaakt tussen concrete motieven, op het verhaal- of tekstniveau, en de abstracte motieven. Naast deze tekstinterne motieven zijn er

⁴⁴ Smulders 2001, p. 10.

⁴⁵ Van Boven en Dorleijn 1999, p. 33.

⁴⁶ Van Boven en Dorleijn 1999, p. 267.

tekstexterne motieven. Deze laatste worden ook wel cultuur- en literair- historische motieven genoemd. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld het motief van de verloren zoon, het Assepoester- of Reynaert-motief. Dit soort motieven valt echter buiten de structuuranalytische benadering.⁴⁷

Concrete motieven

De concrete motieven worden onderverdeeld in verhaalmotieven (ook wel gebonden of dynamisch genoemd), vrije of statische motieven en leidmotieven. De verhaalmotieven bevinden zich op het niveau van de concrete gebeurtenissen. Het zijn “verzamelingen tekstplaatsen in een verhaal die verwijzen naar een *gebeurtenis* (of een *samenhangende reeks van gebeurtenissen*) in de verhaalwereld”.⁴⁸ Al deze gebeurtenissen vinden in één wereld plaats en zijn gebonden aan de tijdruimtelijke grenzen van die wereld. Omdat deze verhaalmotieven bepalend zijn voor de geschiedenis worden zij ook wel gebonden genoemd. De verhaalmotieven dragen de ontwikkeling van het verhaal, daarom zijn ze dynamisch.

De statische motieven zijn niet bepalend voor de handeling van het verhaal, om die reden wordt ook wel gesproken van vrije motieven. Het gaat hierbij om niet-letterlijk herhaalde beschrijvingen, van bijvoorbeeld de ruimte of karaktertekening. Het is een concreet motief omdat het wel bijdraagt aan de betekenis van de tekst als geheel. Deze statische motieven staan meestal in dienst van de karaktertekening van personages. Daardoor lijken zij op de leidmotieven, met het verschil dat dit wel letterlijke herhalingen zijn van woorden en woordcombinaties. Van Boven en Dorleijn geven het volgende voorbeeld als statisch motief:

In *Heeren van de thee* is herhaalde malen sprake van een bospad: een pad dat naar de diepte van het donkere oerwoud voert, een tuinpad dat in het donker van het oerwoud verdwijnt en dergelijke. [...]; het geeft uitdrukking aan de angsten van de vrouwelijke hoofdpersoon Jenny en verwijst naar haar somber lot.⁴⁹

Mijns inziens is ‘angsten van het vrouwelijke hoofdpersone’ een abstract begrip, dat het concrete verhaalniveau ontstijgt. De beschrijvingen van het bospad zouden dan als illustratie werken van een abstract motief. Ik zal in mijn analyses dan ook geen gebruik maken van de statische motieven. Ik gebruik de herhaalde beschrijvingen op letterlijk niveau als invulling van de abstracte motieven.

Abstracte motieven

Het toekennen van betekenis blijft niet beperkt tot het concrete verhaalniveau. De concrete gebeurtenissen zijn een middel om een idee weer te geven. Ook tussen de concrete motieven legt de lezer semantische verbanden, en brengt ze onder een noemer. Dit zijn abstracte motieven. De noemer die alle andere abstracte motieven overkoepeld is het grondmotief. Dit is de hoogste abstractie in het proces van betekenisgeving. Vaak geeft de titel van een roman al een aanwijzing voor dit motief. Ook hoofdstuktitels en motto’s kunnen in de richting van het grondmotief wijzen. Soms is de hoofdgedachte van de roman direct in bepaalde tekstpassages verwoord. Bijvoorbeeld in een gesprek tussen personages, of in overpeinzingen van personages. Deze kernpassages geven in het kort de betekenis van de tekst, zij spiegelen de betekenis van de tekst als geheel. Zij worden daarom ook wel

⁴⁷ Van Boven en Dorleijn 1999, p. 268.

⁴⁸ Smulders 2001, p. 75.

⁴⁹ Van Boven en Dorleijn 1999, p. 270-271.

spiegelteksten genoemd.⁵⁰ Ook op het niveau van de taaluitdrukking kunnen abstracte motieven te vinden zijn. Met behulp van metaforen, kan de motiefstructuur worden ondersteund of geïllustreerd.

“De inbreng van de lezer, met alle mogelijke factoren van sociale en psychologische aard, is natuurlijk van invloed op de verbanden die hij ziet en legt en de accenten die hij aanbrengt.”⁵¹ De tekst biedt de basis voor de interpretatie. Met behulp van een model wordt de tekst geanalyseerd, en de redenering onderbouwd, maar de betekenis die uiteindelijk aan de tekst gegeven wordt is de interpretatie van de lezer.

2.2.2 Personages, opbouw en functie

Opbouw van het personage

Het beeld van een personage wordt gedurende de loop van het verhaal opgebouwd. Door middel van beschrijvingen van het uiterlijk en innerlijk, weergave van gesprekken, gedachten en handelingen krijgt de lezer informatie over het personage aangereikt door de tekst. Naast deze gegevens vult de lezer zelf het beeld van het personage nog verder aan, zodat het beeld van een compleet mens ontstaat. De lezer beschouwt het personage als de verbeelding van een persoon. Bij de interpretatie van het personage is het van belang om in de gaten te houden welk aandeel de tekstplaatsen hebben gehad, en welk aandeel de persoonlijke oordelen. Bovendien is het belangrijk te onderzoeken wie informatie over het personage verschaft. De mening van een personage of verteller over een ander romanfiguur is immers vaak gekleurd. Het is daarom noodzakelijk de verschillende bronnen te onderscheiden: verteller, het personage zelf, of andere personages.

De verteller kan het personage karakteriseren door een beschrijving te geven van het innerlijk en/of uiterlijk. Deze informatie op het niveau van de vertellerstekst is expliciet. In de beschrijvingen kan commentaar verwerkt zijn, waardoor het oordeel van lezer gestuurd kan worden. Door een personage bepaalde trekjes, kleding of spraakgebruik te geven kan de verteller een bepaald personagebeeld op roepen. Ook karakteriserende namen, de zogenaamde ‘speaking names’, sturen de beeldvorming. De karakterisering zoals die door de verteller gegeven wordt moet niet altijd door de lezer overgenomen worden. Soms is de verteller onbetrouwbaar; de lezer dient dan kritisch om te gaan met de verschafte informatie.

Behalve op het niveau van de vertellerstekst kan de karakterisering ook plaatsvinden op het niveau van de persoonstekst. Het personage kan zichzelf beschrijven of personages beschrijven elkaar. Wanneer personages elkaar beschrijven moet de lezer een afweging maken. Hij moet onderzoeken welk personage betrouwbaar is, de verschillende personagevisies vergelijken, en uiteindelijk een naar zijn idee zo correct mogelijk beeld vormen. Indien een personage zichzelf kwalificeert, geldt voor de lezer hetzelfde: het gegeven zelfbeeld moet zoveel mogelijk getoetst worden.

Het romanpersonage kan tevens impliciet gekarakteriseerd worden. Zijn handelen -ook zijn niet-handelen is een vorm van handelen- draagt bij aan de beeldvorming. Door de weergegeven gesprekken en gedachten krijgt de lezer, naast expliciete informatie, eveneens indirect informatie op basis waarvan hij karakteriseert.

⁵⁰ Van Boven en Dorleijn 1999, p. 275. Een andere benaming hiervoor is *mise en abyme*. Een beeldend voorbeeld is het Droste-cacaopak waarop een vrouw staat met een pakje cacao, waarop een vrouw staat met een pakje cacao, waarop...et cetera.

⁵¹ Van Boven en Dorleijn 1999, p. 276.

Functie van het personage

Naast het personage als verbeelding van een persoon, zoals hierboven beschreven, heeft het personage nog een andere kant: het personage als functie van het verhaal. De personages vervullen een handelende rol en maken daarom deel uit van de concrete verhaalmotieven. Bovendien geven zij ook vorm aan de abstracte motieven. Romanfiguren zijn voor de auteur het middel bij uitstek om een bepaalde visie uit te drukken. Daarbij kan hij de personages verschillende posities in laten nemen ten aanzien van die visie, die het grondmotief is van de tekst. De relatie tussen personages en abstracte motieven is discontigu. Een abstract motief is immers een notie van buiten de verhaalwereld waar de personages deel van uit maken.

In sommige gevallen draagt een personage zeer direct bij aan de abstracte motieven. Soms verwoordt een personage een of meer van de abstracte motieven, of zelfs het grondmotief. Een romanfiguur die zo'n kernpassage uit, wordt ook wel een spreekbuispersonage genoemd. Meestal echter geven de personages gestalte aan de motieven door hun onderlinge relatie.

De centrale rol, vervuld door de hoofdpersoon van het verhaal, zal met name uitdrukking geven aan het grondmotief. In de loop van het verhaal wordt vanzelf duidelijk wie die rol vervult. Indien daar onduidelijkheid over blijft bestaan zijn er een aantal criteria waaraan de lezer de personages kan toetsen. Hij kan nagaan

- welk personage het vaakst voorkomt en zich op de belangrijke momenten doet gelden,
- welk personage alleen voorkomt, monologen houdt,
- welk personage relaties onderhoudt met het grootste aantal personages,
- welk personage bepaalde essentiële handelingen verricht,
- welk personage de meeste kwalificaties krijgt, en over wie de meeste informatie wordt gegeven.⁵²

Hierbij gaan zowel Van Boven en Dorleijn als Bal voorbij aan het feit dat in deze zogenaamde criteria al een hoge mate van interpretatie schuilt: er moet door de lezer besloten zijn wat de *belangrijke* momenten en wat *essentiële* handelingen zijn.

Aangezien de motieven en de personages zo met elkaar verweven zijn, zullen bij de argumentatie van de personagebeschrijving vaak de argumentatie en bewijsplaatsen van het motievenonderzoek gebruikt worden.⁵³

In de analyse van de romanpersonages (hoofdstuk 4, 5 en 6) hanteer ik, op de statische motieven na, de methode van *Literair Mechaniek*. Daarnaast onderwerp ik de personages aan een analyse gebaseerd op kenmerken van de tweede generatie zoals die geformuleerd zijn in de psychologie. Deze kenmerken zet ik in het volgende hoofdstuk uiteen.

⁵² Van Boven en Dorleijn 1999, p. 303. Bal somt deze kenmerken ook op. Zij noemt deze onderscheidende punten respectievelijk distributie, zelfstandigheid, relaties, functie en kwalificatie. Bal 1985, p. 100.

⁵³ Smulders 2001, p. 148. Ook Van de Watering spreekt van deze verwevenheid. Van de Watering 1983, p. 43.

3 De tweede generatie-problematiek in de psychologie

Ruim vijftig jaar na de bevrijding blijkt de oorlog nog steeds uitwerking te hebben op het leven van mensen. Niet alleen op diegenen die de oorlog daadwerkelijk hebben meegemaakt, maar zelfs op de zogenaamde 'tweede generatie'. Met deze term wordt binnen de psychologie bedoeld op de generatie geboren na de Tweede Wereldoorlog.¹ Kinderen geboren tijdens de oorlog behoren tot de eerste generatie. Zij worden door Begeman ook wel 'jonggetraumatiseerden' genoemd. Dit in tegenstelling tot wat in de literatuur beschouwd wordt als tweede generatie. Daar worden kinderen geboren tijdens de oorlog wel gerekend tot de tweede generatie. Leden van deze generatie kunnen psychische problemen krijgen die in verband staan met de ervaringen van de ouders tijdens de Tweede Wereldoorlog. In dat geval wordt ook wel gesproken van transgenerationale traumatisering. Ik zeg met nadruk dat dit het geval kan zijn, maar niet noodzakelijkerwijs zo is. De belangrijkste factor hierin is de mate waarin de ouders zelf hun oorlogservaringen verwerkt hebben², en of de ouder zijn of haar rol binnen het gezin voldoende heeft kunnen vervullen³.

In dit hoofdstuk schets ik een aantal psychische karakteristieken van de joodse tweede generatie. Daarvoor zal ik onder andere gebruik maken van de vier gezinstypen van Danieli, zoals beschreven in *De joodse naoorlogse generatie: onuitwisbare sporen?*⁴ Ik beschrijf deze typen omdat deze een goede sfeertekening geven van de naoorlogse joodse gezinnen.

3.1 De joodse gezinstypen van Danieli

Patronen en karakteristieken binnen gezinnen van overlevenden hebben invloed op de ontwikkeling van het 'tweede generatie-kind'. Aarts, Eland, e.a., gebruiken de vier gezinstypen van Danieli als illustratie van die patronen en karakteristieken. De indeling van Danieli is gebaseerd op de situatie in de Verenigde Staten, en is daarom misschien niet geheel toepasbaar op de Nederlandse. Maar toch menen zij dat "deze indeling als een goede illustratie van de problematiek [kan] dienen".⁵

► De gezinnen van de slachtoffers

De algemene sfeer in deze gezinnen is neerslachtig. Er heerst overbezorgdheid en wantrouwen en angst voor de buitenwereld. Het leed van de ouder(s) en de daarmee samenhangende behoefte aan steun en hulp, is altijd aanwezig. Vaak is de slachtofferouder ziek en zwak. Het kind neemt dan de huishoudelijke taken over en

¹ E. de Wind, 'Transgenerationale overdracht'. In: R. Beunderman en J. Dane (red.), *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987. P. 10. In het vervolg aangehaald als: De Wind 1987. F.A. Begeman, *De oorlog van mijn ouders*. Utrecht 1992. Verder aangehaald als: Begeman 1992.

² R. Beunderman en J. Dane, 'Inleiding'. In: R. Beunderman en J. Dane (red.), *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987. P. 7-8.

³ Begemann 1992, p. 18.

⁴ P.G.H. Aarts, J. Eland e.a., 'Psychologische karakteristieken van de joodse naoorlogse generatie'. In: P.G.H. Aarts, J. Eland e.a., *De joodse naoorlogse generatie: onuitwisbare sporen*. Houten 1991. P. 9-42. Verder aangehaald als: Aarts 1991.

⁵ Aarts 1991, p. 11.

zal proberen de ouder emotioneel te steunen. Er is sprake van een rolomkering: het kind wordt de ouder, en zal zelf nauwelijks steun en bescherming krijgen van zijn ouders. Alhoewel lichamelijke klachten binnen het gezin geaccepteerd worden, wordt de (mogelijke) psychische kant van de klachten genegeerd. De samenhang van de klachten met de ervaringen tijdens de oorlog wordt zo vermeden en zelfs ontkend.

Veel vervolgingssslachtoffers hebben de kampen overleefd door emoties uit te schakelen. Na de oorlog houden zij met name de afweer van agressieve impulsen in stand, iets dat soms leidt tot hevige woedeaanvallen. Dit heeft ook negatieve gevolgen voor de mogelijkheid van het kind om woede te uiten.

De ouder doet door zijn zwakte een beroep op de loyaliteit van de rest van het gezin. De gezinsleden moeten de ouder beschermen tegen de buitenwereld. Vaak benadrukken de ouders dat ze 'anders' zijn, dat dit ook geldt voor de kinderen, en dat een zeker wantrouwen jegens de wereld gerechtvaardigd is. Hiermee houden de ouders het gesloten systeem van het gezin in stand. Wanneer het kind op een gegeven moment toch streeft naar een of andere vorm van onafhankelijkheid, is dat een bedreiging voor die geslotenheid. Dit wordt gezien als ondankbaarheid en soms zelfs als verraad. Hierdoor wordt het kind aangesproken op zijn schuldgevoel. Dit schuldgevoel zorgt ervoor dat de kinderen hun ouders niet naar hun oorlogservaringen durven te vragen, of hun eigen woede, frustraties, blijdschap niet durven te uiten.

Plezier en zelfontplooiing wordt door de ouders gezien als iets dat niet erg belangrijk is. Maatschappelijke en financiële successen zijn de pijlers van een gelukkig leven.

► De gezinnen van de vechters

Binnen deze gezinnen kennen de ouders een haast mythische betekenis toe aan hun lichamelijk of geestelijk vechten. Men moet sterk zijn, op alle gebieden. Er is geen ruimte voor verdriet of zelfmedelijden. Dit heeft een gevoelsarme levensinstelling als gevolg. Afhankelijkheid en zwakte van de ouder zelf, of van anderen roept minachting op. Toch is binnen deze gezinnen ook sprake van overdreven loyaliteit en bescherming ten opzichte van de ouders. De kinderen kiezen hier echter niet voor het weerloos accepteren, maar ze kiezen voor initiatief. Vaak leidt dit tot conflicten en een soort rivaliteit tussen het kind en de slachtofferouder. De inzet van deze strijd, die in sommige gevallen openlijk is en in andere onderbewust, is zelfacceptatie en acceptatie door de ouder. De strijd is echter bij voorbaat al voor het kind verloren: er is geen geschikt terrein te vinden waarop het kind zijn gelijkwaardigheid kan tonen. Dit kan tevens leiden tot autoriteitsconflicten buiten de gezinssituatie.

De ouders stellen hoge eisen aan de kinderen. Binnen deze gezinnen ligt dan ook de nadruk op presteren: op school, maatschappelijk, maar ook een emotionele stabiliteit wordt verlangd. Er heerst een dwangmatige gedrevenheid om alles tot succes te maken. Ondanks een gebrek in vertouwen in de buitenwereld wordt een actieve deelname in de buitenwereld aangemoedigd.

► De affectief verdoofde gezinnen

In deze categorie zijn vaak beide ouders overlevenden. Meestal zijn zij de enigen van hun familie die terugkeerden. Deze ouders zijn zeer op elkaar betrokken, en proberen elkaar zoveel mogelijk te ontzien en te beschermen. Ook de kinderen ontzien de ouders zoveel mogelijk. Er heerst een wankel evenwicht, dat snel uit

balans kan worden gebracht. Alleen de dagelijkse orde is te verdragen; 'uitspattingen' hetzij plezierige hetzij vervelende, verstoren het breekbare evenwicht. De emoties zijn vervlakt. De kinderen weten nauwelijks tot niets van de oorlogservaringen van de ouders en durven er niet naar te vragen, om de rust niet te verstoren. Doordat de ouders zo met elkaar bezig zijn, worden de kinderen buitengesloten. Ze moeten zelf opgroeien en tegelijkertijd onvoorwaardelijk in de liefde van hun ouders geloven. Binnen deze gezinnen worden de kinderen op materieel gebied goed verzorgd.

Om toch de aandacht van hun ouders te krijgen proberen de kinderen zo goed mogelijk terecht te komen op maatschappelijk gebied: goede schoolprestaties, succesvolle carrière en een juiste partner. Vaak voelen deze kinderen bij het bereiken van deze maatschappelijke doelen geen bevrediging. Zij zijn, net als hun ouders bang voor de kleinste verstoring van hun dagelijkse bestaan. De partner moet de rol van de steunende en begrijpende ouder alsnog invullen.

► De gezinnen van hen-die-het-gemaakt-hebben

Net als bij de vechters is de drang om maatschappelijk succesvol te zijn erg groot. In dit geval is dat om de vernederingen, het verlies, de schade tijdens de Tweede Wereldoorlog te compenseren. Maatschappelijke bekendheid heft ook de naamloosheid van toen op. Ook wordt er gestreefd naar financiële zekerheid. Het geld wordt gebruikt om de kinderen alles te kunnen geven wat zij zelf niet konden krijgen en bereiken. Het gaat hier voornamelijk om scholing en materiele zaken, niet om plezier. Deze gezinnen lijken prima hersteld en aangepast.

Het oorlogsverleden wordt vaak volledig ontkend, hierdoor komen deze kinderen meestal pas op latere leeftijd, en meestal indirect, achter het verleden van hun ouders. Dit veroorzaakt bij de kinderen een gevoel van verraad. De ontkenning van het verleden leidt tot emotionele tekortkomingen, er is geen warmte. De gezinsleden zijn ondergeschikt aan de overlevende en de naoorlogse kinderen moeten de verloren gegane ambities alsnog vervullen. Op die gebieden kunnen zij op steun rekenen van hun ouders.

Een ander deel van deze groep gezinnen wordt beheerst door de drang om te getuigen van alle verschrikkingen, om de herinneringen juist levend te houden. Alle financiële middelen en ook de maatschappelijke positie worden hiervoor aangewend.

3.2 Hiërarchie binnen het gezin

Door de oorlog werden gezinnen verscheurd. Sommigen verloren hun partner, anderen hun kinderen, en weer andere overlevenden verloren hun hele gezin. Na de oorlog ontstonden nieuwe gezinnen waarin kinderen werden geboren. Deze kinderen van de tweede generatie hadden in tegenstelling tot een ouder broertje of zusje de oorlog niet meegemaakt. Hierdoor ontstond een zekere hiërarchie binnen de gezinnen. De naoorlogse kinderen konden niet deelnemen aan de schaarse gesprekken over de oorlog, of delen in de veelbetekenende blikken die de overlevenden met elkaar wisselden. Het kind van de tweede generatie hoorde er wat dat betreft niet bij.

Ik ben geboren vlak na de bevrijding en even daarvoor stond de hele wereld op zijn kop. [...] Wat de oorlog betreft is er tussen mijn broer en mij een wereld van verschil. Hij heeft het meegemaakt en ik niet, dat is het kardinale punt. Toen ik geboren werd had hij als

het ware al een leven achter de rug.⁶

Een ander aspect dat op het tweede generatie-kind drukt is het feit dat het vaak een zogenaamd vervangingskind is.⁷ Niet alleen krijgt het nieuwe kind de naam van het in de oorlog omgekomen kind, de ouders koesteren tevens dezelfde verwachtingen voor het nu levende kind als voor het overleden kind. Ook professor Musaph heeft het over deze vervangende functie van het nieuwe kind. Hij noemt echter ook nog een andere functie: elk kind, geboren na de oorlog, is een overwinning op Hitler.⁸ Bovendien is het voortbrengen van nieuw nageslacht een vermindering van de overlevingsschuld van de eerste generatie. Aan het krijgen van kinderen lagen dus 'reparatie-achtige motieven' ten grondslag.⁹

"Ik wilde vier kinderen – om Hitler te pesten!"¹⁰

Tevens vermeldt Musaph dat er een gevaar schuilt in het vernoemen van je nieuwe kind naar een overleden kind. Hierdoor loopt men het gevaar dat men te veel vasthoudt aan het beeld van het gestorven kind en zo de persoonlijkheid en de ontwikkeling van het nieuwe kind uit het oog verliest. Ook wanneer het kind de naam krijgt van een ander omgekomen familielid worden eigenschappen van deze persoon vaak geprojecteerd op het kind. Op die manier krijgt het kind al met de geboorte een historische last, een beeld waaraan het moet voldoen, met zich mee.

3.3 Het gezinsgeheim

Voor veel gezinnen is de oorlog een nauwelijks bespreekbaar onderwerp. Het onderwerp komt wel aan de orde, maar is tegelijkertijd met zoveel taboes omringd dat het onbespreekbaar blijft. Dit zwijgen over wat er is gebeurd kan meerdere redenen hebben: men zwijgt uit angst voor wat er misschien weer kan gebeuren, of uit angst voor de herinneringen zelf. Men voelt zich schuldig over wat er met de anderen is gebeurd. Het schuldgevoel een overlevende te zijn is te groot om erover te kunnen en/of willen praten.

Men zwijgt ook om de kinderen te sparen. Zij moeten niet geconfronteerd worden met de verschrikkingen van de oorlog. Zwijgen kan echter heel sprekend zijn... Juist door die geheimzinnigheid omtrent de oorlog wordt de nieuwsgierigheid geprikkeld. Maar doordat de ouders zo duidelijk hebben gemaakt dat er over die verschrikkelijke tijd niet gesproken mag worden, boezemt kennis omtrent het gebeurde ook angst in. De oorlog op zich boezemt de kinderen angst in. De ouders, die het kind moeten beschermen, waren niet opgewassen tegen dit geweld. De ouders kunnen, mocht het allemaal weer gebeuren, hen dan dus ook niet beschermen. Met andere woorden de vervolging is een nog steeds dreigend gevaar!¹¹ Dat is een goede reden om in ieder geval naar de buitenwereld toe te zwijgen over de joodse afkomst en over het familieverleden.

⁶ Begemann 1992, p. 10.

⁷ De Wind 1987, p. 18.

⁸ H. Musaph, 'De tweede generatie joodse oorlogsslachtoffers'. In: R. Beunderman en J. Dane (red.), *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987. P. 23. In het vervolg: Musaph 1987.

⁹ L.M. Tas, 'De tweede generatie: een generatie probleem'. In: R. Beunderman en J. Dane (red.), *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987. P. 67. In het vervolg aangehaald als: Tas 1987.

¹⁰ Ibidem

¹¹ Begemann 1992, p. 11.

Doordat het kind vaak maar beschikt over (schaarse) fragmenten, gaat het de gaten zelf dicht door te fantaseren.¹² Deze fantasieën kunnen leiden tot angst en schaamte. Het kind heeft geen recht op die fantasieën, “want ik heb niets meegemaakt”.¹³ De angsten die zo ontstaan verdwijnen echter niet zomaar, deze fantasieën zijn immers niet te toetsen aan de werkelijkheid. Door de afhoudende houding van de ouder durft het kind geen vragen te stellen om meer te weten te komen.

Ik kon er niet met mijn ouders over praten, ik voelde me een snotneus, ik voelde dat mijn vragen ongelegen zouden komen. Als mijn vader kameraden van vroeger op bezoek kreeg, dan liep ik daar als kleine jongen omheen. Dan kwamen de verhalen van vroeger, van de dingen die gebeurd waren- en opeens ging het gesprek weer ergens anders heen. Maar wat ik te horen kreeg nam ik in mij op, daar bleef ik mee bezig. Het waren stukjes in een puzzel en ik probeerde het voor mezelf uit te werken.¹⁴

De houding van het kind ten opzichte van het familiegeheim is ambivalent. Enerzijds wil het alles weten, maar laat het zich weerhouden door de houding van de ouders. Anderzijds houdt het kind het familiegeheim in stand door de eigen angst om te weten. Het kind wil de angst op een aanvaardbaar niveau houden.¹⁵

In sommige gezinnen is wel openheid omtrent de oorlog, maar dan kan er sprake zijn van geheimhouding naar de buitenwereld. Binnenshuis is het een andere wereld dan buiten. Dit kan het kind het gevoel geven anders te zijn dan de andere kinderen en dat kan leiden tot isolement en sociale onzekerheid.¹⁶

Het instandhouden van het familiegeheim hangt nauw samen met de loyaliteit van het kind tegenover de ouders. Het kind wil zijn ouders niet van hun stuk brengen, omdat zij al genoeg hebben moeten doorstaan. Dit loyaliteitsgevoel speelt een grote rol in het leven van een tweede generatie-kind, daarom zal ik dat gevoel in de volgende paragraaf uitvoeriger behandelen.

3.4 Het loyaliteitsconflict

Zoals eerder vermeld bestaat in de gezinnen van overlevenden een sterk beschermende cultuur. De ouders worden te allen tijde ontzien, en soms is het zelfs zo dat de kinderen voor de ouder zorgen in plaats van andersom. De kinderen koesteren daar gemengde gevoelens over. Aan de ene kant willen zij ook wel eens aandacht voor hun problemen, of plezier maken, of niet die druk om te moeten presteren op hun schouders voelen. Toch komen zij nooit echt in opstand hiertegen. Dit komt door het verleden waarin de ouders zo veel vreselijke dingen mee hebben gemaakt en zoveel hebben verloren dat de kinderen hen hiermee niet lastig willen vallen. Met andere woorden ze willen hen ontzien. Tijdens het kijken naar een van de documentaires van De Jong, die handelde over de concentratiekampen dacht een tweede generatie-kind:

‘Wat goed dat mijn moeder niet thuis is, dat ze dit niet hoeft te zien.’
Dat paste natuurlijk helemaal in de sfeer thuis, dat ontzien van mijn

¹² Aarts 1991, p. 28.

¹³ Tas 1987, p. 64.

¹⁴ Begemann 1992, p. 13.

¹⁵ Begemann 1992, p. 14.

¹⁶ Aarts 1991, p. 28.

moeder waar iedereen aan meedeed.¹⁷

Het vragen om aandacht of medeleven geeft ook een schuldgevoel: de ouders hebben zoveel moeten doorstaan. Nu doen zij hun best het kind alles te geven wat binnen hun mogelijkheden ligt. Het lijkt daarom onterecht om kritiek te hebben op de ouders.

Het leven van een tweede generatie-kind is vol van ambivalente gevoelens, een constant emotioneel conflict.¹⁸ Zo staat bijvoorbeeld de nieuwsgierigheid tegenover de angst of opstandigheid tegenover gehoorzaamheid. Steeds zal echter de keuze vallen op die emotie die voor de ouder het minst belastend is.

Het verdriet van de ouders is immers zo groot dat daarbij vergeleken de eigen wensen of zorgen van het kind onbetekenend lijken en naar de achtergrond worden geschoven. Het kind ontwikkelt op deze wijze een gedrag dat overwegend gericht is op tegemoetkoming aan de verlangens en behoeften van de ouders.¹⁹

Ook op latere leeftijd, met name in de pubertijd, levert dit loyaliteitsconflict moeilijkheden op. Door de grote verliezen die de ouders hebben geleden houden zij krampachtig vast aan hun kinderen, die iets van dat verleden goed moeten maken. De kinderen zien echter een mogelijkheid om zich los te maken uit het gezin en zo te ontsnappen aan de problematische manier van leven van de ouders.²⁰ Hier zijn weer ambivalente gevoelens in het spel: enerzijds de wens om zich los te maken, anderzijds de verplichting tot loyaliteit aan de ouders en het gezin. Het kind heeft in deze fase dan ook twee mogelijkheden: loyaal blijven en zich nooit echt losmaken, of wel doorzetten, wat veelal gepaard gaat met een zware strijd.

Indien het kind de wens tot losmaking ontkent, blijft het altijd nauw betrokken bij het gezin, zelfs al gaat het wel uit huis. De sociale contacten blijven oppervlakkig, en beperken zich tot het familieleven. "De ouders en kinderen blijven zo in een wederzijdse afhankelijkheid leven."²¹ Zet het kind wel door en maakt het zich los, dan leidt dat vaak tot hoogoplopende conflicten, ook innerlijk, en tot wederzijdse schuldgevoelens.²²

Schuldgevoelens met betrekking tot het gemakkelijke leven dat het kind leidt in tegenstelling tot de ouder, spelen ook een rol bij het loyaliteitsconflict. De ouder heeft allerlei ontberingen doorstaan, en zorgt er nu voor dat het de kinderen aan niets ontbreekt. Het minste dat het kind dan terug kan doen is voldoen aan de wensen en verwachtingen teneinde de ouder verder verdriet te besparen.²³ Het idee niets te kunnen doen aan het leed van de ouder resulteert in gevoelens van onmacht.

Al deze factoren maken deel uit van het loyaliteitsconflict. Dit heen en weer geslingerd worden tussen de eigen behoefte en de behoefte van de ouder leidt tot frustratie en vaak woede. Deze emoties kunnen echter niet geuit worden. Agressie en frustratie uiten tegenover de getraumatiseerde ouder zorgt vaak wederom voor verdriet. De kinderen zullen hun woede daarom niet, of op een andere manier uiten. Zij zullen hun boosheid bijvoorbeeld afreageren op broertjes of zusjes.

¹⁷ Begemann 1992, p. 21.

¹⁸ F.A. Begemann, *Hulp aan slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Een visie*. Lisse 1995. P. 158. In het vervolg aangehaald als: Begeman 1995.

¹⁹ Aarts 1991, p. 24.

²⁰ Begemann 1995, p. 158.

²¹ Aarts 1991, p. 25.

²² Ibidem

²³ Aarts 1991, p. 29.

Het verdriet van de ouder houdt dus niet alleen de ouder zelf, maar ook het kind in een wurggreep.

3.5 Een eigen identiteit

In de voorgaande paragrafen is beschreven dat de tweede generatie-kinderen zo veel mogelijk willen voldoen aan de behoeften, verwachtingen en wensen van hun ouders. Het schuldgevoel en de overbescherming belemmeren het initiatief op onderzoek te gaan naar wat de kinderen zelf willen en waar hun capaciteiten liggen. Dit kan leiden tot onzekerheid omtrent hun eigen kunnen en een gebrek aan zelfvertrouwen.²⁴

De situatie thuis is dus van grote invloed op de ontwikkeling van de identiteit van het kind. De identiteit komt immers tot stand door een wisselwerking van persoon en omgeving. Het gedrag en de emoties van mensen in de naaste omgeving helpen bij het vormen van de identiteit.²⁵ Wanneer de emotionele situatie thuis verstoord is, zal dit weerslag hebben op de ontwikkeling van de emotionele identiteit van het kind. Veel tweede generatie-kinderen hebben dan ook moeite met bijvoorbeeld het uiten van agressie. (Zie hierover ook de vorige paragraaf.)

Doordat de ouders zo kwetsbaar waren moest het kind vaak zorgen voor de ouder en werd zo gedwongen een volwassenenrol te vervullen. Wanneer alles weer beter ging, werd het weer beschouwd als kind. Dit is een verwarrende situatie die het kind fundamenteel onzeker kan maken.²⁶

Ook de houding van de ouders ten opzichte van het jodendom is een factor in het bepalen van de eigen identiteit. De kinderen zijn zich op een gegeven moment bewust van het feit dat ze joods zijn en dat ze daardoor op een of andere manier verbonden zijn met het verleden van hun ouders.

Maar toen ze me vertelden dat ik joods was, merkte ik voor het eerst dat het allemaal ook consequenties voor mijzelf had. Dat was nieuw, dat was raar.²⁷

Thuis wordt in sommige gevallen geheimzinnig gedaan over de joodse afkomst en soms wordt deze zelfs, zolang mogelijk, geheel verzwegen. Dit kan bij het kind negatieve gevoelens jegens het jodendom veroorzaken: de joodse identiteit moest geheim blijven dus is het iets slechts. Tegelijkertijd brengt het joodzijn een gevoel van trots teweeg, ook bij de overlevenden. Bijvoorbeeld tijdens joodse feestdagen wordt er ineens nostalgisch over vroeger gepraat, of in discussies over Israël mag iedereen plots weten dat ze joods zijn. Deze tweeslachtige houding van de ouder jegens het jodendom is uiteraard erg verwarrend voor het kind.²⁸ Dit alles kan leiden tot gevoelens van schaamte, angst voor wat er kan gebeuren en daardoor een zeker wantrouwen jegens de buitenwereld. Maar de joodse afkomst kan ook een positieve uitwerking hebben doordat zij een besef geeft van 'horen-tot-een-bijzondere-groep'. Het joodse verleden is in ieder geval een "erfenis waar men geen afstand van kan doen".²⁹

De kinderen zullen met het vormen van een eigen identiteit ook een eigen positie ten opzichte van het jodendom moeten bepalen. Voor sommigen betekent dat

²⁴ Aarts 1991, p. 32.

²⁵ Aarts 1991, p. 33.

²⁶ Begemann 1992, p. 21.

²⁷ Begemann 1992, p. 12.

²⁸ Begemann 1992, p. 61-62.

²⁹ Aarts 1991, p. 40.

dat ze op dezelfde voet doorgaan: geen joodse traditie, wel joods qua afstamming en belast verleden. Sommigen sluiten zich wel aan bij de joodse traditie. Dit kan in meer of mindere mate: alles op een schaal van orthodox tot liberaal of volledig geassimileerd. Voor mensen die zich aansluiten bij de traditie geeft dit een gevoel terug te kunnen vallen op een eeuwenoude cultuur, en tegelijkertijd zetten zij op deze wijze de joodse geschiedenis voort.³⁰ Welke positie ten opzichte van het jodendom zij ook innemen, zij ontnemen een deel van hun identiteit aan hun joodzijn.

Bij het vormen van een eigen identiteit speelt het oorlogsverleden en de verwerking daarvan een grote rol. De ouders geven immers een soort context aan de hand waarvan de kinderen de wereld interpreteren en hun eigen positie bepalen. Indien ouders emotioneel instabiel zijn, krijgen de kinderen een vertekend kader. Wanneer zij dan ook nog afgeschermd worden van de buitenwereld, wordt het moeilijk om een evenwichtig beeld van de wereld te vormen. Dit geldt niet alleen voor de ontwikkeling van emoties, maar ook voor de houding ten opzichte van de buitenwereld en de mogelijkheid om zichzelf te ontplooiën. In veel gevallen is al door de ouders bepaald wat het kind moet gaan doen. Ook de invulling van het joodzijn is een belangrijk aspect van de eigen identiteit. Uiteraard hangt het vormen van een eigen identiteit nauw samen met de mate waarin het kind zich heeft kunnen losmaken van de ouders.

3.6 Relaties

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn dat de relatie tussen de tweede generatiekinderen en hun ouders vaak een problematische is. Aan de ene kant hebben de kinderen bewondering voor de ouders om het overleven van zoveel verschikkingen. Zij houden van hun ouders en proberen hen zoveel mogelijk te ontzien. Aan de andere kant voelen de kinderen zich in de steek gelaten, emotioneel te kort gedaan en overschaduwde door het verleden van hun ouders.³¹

Veel kinderen kunnen zich op volwassen leeftijd nog steeds niet goed losmaken van hun ouders. Velen blijven overbezorgd over het welzijn van hun ouders en hechten veel waarde aan hun mening en oordeel. Vaak worden geen grote beslissingen genomen zonder de ouders daarin te betrekken en is er intensief contact.³²

De kinderen hebben zich nog niet emotioneel losgemaakt en dat kan negatieve consequenties hebben voor andere relaties. Dit resulteert regelmatig in een overdreven nastreven van eenheid in een intieme relatie. Die eenheid is niet haalbaar en dit leidt tot teleurstelling. Vaak wordt een relatie ook beheerst door een overmatige betrokkenheid op de partner, door angst om de partner te verliezen en door wantrouwen. De partner wordt op een voetstuk geplaatst en moet derhalve voldoen aan verwachtingen die nooit te vervullen zijn.³³

Van de gekozen partner wordt verwacht dat hij of zij compensatie biedt voor alles wat de naoorlogse generatie heeft moeten missen in haar jeugd. Zo konden de naoorlogse kinderen een nieuwe wereld creëren die anders, minder problematisch, was dan die van het ouderlijk gezin.³⁴

Ik had een heel leuke voorstelling van getrouwd zijn: gezellig met

³⁰ Begemann 1992, p. 68.

³¹ Zie hiervoor o.a. Aarts 1991, p. 38 en Begemann 1992, p. 24.

³² Aarts 1991, p. 37.

³³ Aarts 1991, p. 38.

³⁴ Begemann 1995, p. 159.

elkaar omgaan, koffie drinken, leuk de kinderen opvoeden
en

Mijn man was voor ons hele gezin een verademing. Achteraf bleek Hij veel problemen te hebben, hij dronk ontzettend veel. Maar ja, hij was een vrolijke Frans, hij leidde de aandacht af van al dat problematische. Het was of er een frisse wind door het gezin ging, en nadat hij erbij kwam is het een tijd lang goed gegaan.³⁵

Sommigen voelen bij de keuze van een partner de druk om een joodse partner te kiezen. Door met een jood(se) te trouwen zou het voortbestaan van het jodendom in stand gehouden worden. Veelal is dit voornamelijk een wens van de ouders, die dus ook op dit aspect van het leven van een tweede generatie-kind invloed uitoefenen.

3.7 Ten slotte

Uit de voorgaande paragrafen blijkt dat de ontwikkeling van tweede generatie-kinderen in grote mate wordt beïnvloed door het oorlogsverleden van de ouders. Of eigenlijk specifieker, de mate waarin de ouders de Tweede Wereldoorlog hebben verwerkt beïnvloedt het leven van de kinderen. Wanneer de ouder bijvoorbeeld wel spreekt over wat hem of haar is overkomen, is er geen sprake van een 'familiegeheim' dat keer op keer voor een gespannen sfeer kan zorgen. Al kan een teveel spreken over de verschrikkingen ook leiden tot trauma's bij het kind.

Hetzelfde geldt voor de rolverdeling in huis: als de ouder in meer of mindere mate gewoon de ouderlijke taken vervult, dus het kind beschermt, het kind troost, het kind stimuleert en steunt, dan is er niets aan de hand. Het kind hoeft dan niet op zijn of haar tenen te lopen om de getraumatiseerde ouder steeds maar weer te ontzien. Op deze manier zal ook het schuldgevoel ten opzichte van de ouder niet of nauwelijks een rol spelen. En daarmee samenhangend zal het loyaliteitsconflict ook niet leiden tot al te grote problemen in de ontwikkeling. Het kind kan zich dan makkelijker losmaken van zijn ouders en een eigen leven opbouwen en identiteit vormen.

Zoals gezegd is het van groot belang in welke mate de traumatische ervaringen verwerkt zijn. Hetzelfde geldt voor de tweede generatie zelf. Vaak zijn deze kinderen prima in staat een redelijk evenwichtig en gelukkig leven te leiden. Zij kunnen met eventuele vragen en twijfels goed terecht bij vrienden en familie. Helaas is er ook een groep die wel door de gezinssituatie is getraumatiseerd, al wil dat helemaal niet zeggen dat mensen die tot deze categorie behoren niet een (relatief) gelukkig leven leiden. Bij hen zal op de achtergrond wellicht steeds iets knagen, waardoor zij het gevoel hebben dat er iets mis is met hen. Zij zoeken eventueel psychische hulp. En dan is er nog een derde groep binnen de tweede generatie. Deze kinderen krijgen ernstige psychische problemen en kunnen niet maatschappelijk functioneren.³⁶

Nogmaals wil ik benadrukken dat het tweede generatie-kind problemen kan ondervinden van de oorlogservaringen van de ouder, maar dat dit niet noodzakelijkerwijs het geval hoeft te zijn. De publicaties die erover verschenen zijn tonen echter wel dat het voor een deel van die generatie een duidelijk aanwezig probleem is.

In het kader van mijn scriptie heb ik uitsluitend gesproken van de joodse tweede generatie, maar uit interviews is ook gebleken dat verzetskinderen, kinderen van Indische oorlogsslachtoffers, en ook kinderen van NSB'ers problemen hebben

³⁵ Ibidem voor beide citaten.

³⁶ De Wind 1987, p. 12-13.

met het onverwerkte verleden van hun ouders.³⁷ Die problemen tonen overeenkomsten met de hierboven geschetste joodse tweede generatie-problematiek. Met name ook de Indische tweede generatie schrijft over deze problematiek. Te denken valt aan Adriaan van Dis en Marion Bloem.

³⁷ P.G.H. Aarts et al., 'Het vraagstuk van de tweede generatie'. In: P.H.G. Aarts, *De naoorlogse generatie: onuitwisbare sporen?* Houten 1991. P. 3-8. P. 4. Zie hiervoor ook: B.C. Filet, 'Indische kampkinderen en hun kinderen'. In: R. Beunderman en J. Dane, *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987. P. 31-44; M.M. Montessori, 'NSB-kinderen: tweede generatie'. In: R. Beunderman en J. Dane, *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987. P. 45-57.

4 Max en Sabine

In dit hoofdstuk onderwerp ik de hoofdpersonages Max en Sabine uit *De dochter* aan een tweeledige analyse. Ten eerste analyseer ik de personages met behulp van een tekstuele benadering, zoals beschreven in hoofdstuk 2, paragraaf 2.2.

Aangezien personages zeer met de motieven verweven zijn, en hun functie in samenhang met de motievenstructuur beschreven dient te worden, begin ik met de analyse van de motieven. Daarna geef ik het beeld van het personage weer, om vervolgens de functie van het personage uiteen te zetten. Ten tweede benader ik de hoofdpersonages vanuit een psychologisch oogpunt. Max en Sabine vergelijk ik met het beeld van de tweede generatie zoals dat in de psychologie bestaat en door mij beschreven is in hoofdstuk 3. Ten slotte vergelijk ik de uitkomsten van beide benaderingen. Voorafgaand aan de analyse geef ik kort de geleding en vertel situatie weer, gevolgd door een samenvatting van de roman. Deze werkwijze volg ik ook bij de beschouwing van Otto Kant en Mendel Adenauer in de volgende hoofdstukken.

4.1 Geleding, vertelsituatie en samenvatting van *De dochter*

Geleding

De door mij gebruikte druk is: Jessica Durlacher, *De dochter*. 6^e druk Amsterdam (januari) 2001. De eerste druk is verschenen in september 2000. De 278 pagina's zijn verdeeld over 131 hoofdstukken. Daarnaast is de roman opgedeeld in drie delen. Het eerste deel beschrijft de eerste ontmoeting tussen Sabine en Max tot aan de eerste verdwijning van Sabine. Het tweede begint vijftien jaar na die verdwijning op de Frankfurter Buchmesse waar Max Sabine weer ontmoet. In dat deel wordt verder verteld hoe Max en Sabine hun relatie nieuw leven inblazen, maar ook nu verlaat Sabine hem weer. Eveneens wordt, door middel van een manuscript, duidelijk waarom Sabine hem twee keer verlaat zonder een reden op te geven. Het derde deel begint wederom op de Buchmesse, precies een jaar later. Max heeft het manuscript geverifieerd en zal het boek op de beurs presenteren. Aan het eind van de roman spreken Sabine en Max elkaar weer.

Durlacher heeft haar roman opgedragen aan haar kinderen en haar man: Moos, Moon en Leon¹.

Vertelsituatie

Het verhaal van *De dochter* wordt verteld door Max, in de ik-vorm. Bij deze vorm van vertellen moet onderscheid gemaakt worden tussen het 'vertellend-ik' en het 'belevend-ik'. Het vertellend-ik beschrijft zichzelf immers als een personage in het verhaal, dat voorafgegaan is aan het moment van vertellen. Ook Max vertelt zijn verhaal achteraf.

Door deze twee 'ikken' is er ook verschil in persoonstekst, gesproken door het belevend-ik, en vertellerstekst, uit de mond van de verteller.

Een voorbeeld van vertellerstekst: "Een steen, dat was ik in die tijd".² Hierbij is de afstand tussen het vertellend-ik en het belevend-ik groot. Op momenten dat voor de

¹ Haar man is Leon de Winter, ook een joods tweede generatie-auteur.

² J. Durlacher, *De dochter*. Amsterdam 2001. P. 26. Wanneer ik in het vervolg uit deze tekst citeer, of naar deze tekst verwijs, volsta ik met het noteren van het paginanummer tussen ronde haken in de lopende tekst.

lezer het vertellend- en belevend-ik samenvallen is deze zogenaamde Erzähldistanz³ klein. Zoals bijvoorbeeld in de volgende passage: “Toen ik eindelijk in de lobby arriveerde kon ik mijn vader niet meteen vinden. Enigszins ongerust liep ik naar de balie om te vragen of iemand hem gezien had, tot ik een luid geschreeuw hoorde dat me bekend voorkwam” (65).

In *De dochter* is de Erzähldistanz over het algemeen klein. Op het moment dat Max het verhaal vertelt, weet hij de reden van Sabines vertrek al. Hij weet dan al dat Sabines vader heeft gelogen over de oorlog, en iemand heeft verraden. Zij is vervolgens op zoek gegaan naar die persoon, Sam, om te proberen iets goed te maken. Voor het belevend-ik, en dus ook voor de lezer, blijft deze geschiedenis echter tot het eind van de roman verborgen. Nergens in de roman blijkt dat het belevend-ik meer weet dan de lezer. In dat opzicht is de Distanz dus minimaal. Wel is er Distanz op te merken uit de manier waarop hij Sabine beschrijft. Nooit is hij echt woedend op haar omdat ze hem zomaar in de steek heeft gelaten. Tussen de regels door is het begrip dat hij voor haar heeft, nu hij achteraf als verteller op de hoogte is, te lezen.

Samenvatting

Deel I

Het verhaal van Max Lipschitz en Sabine Edelstein begint bij hun eerste ontmoeting in het Anne Frankhuis, waar Sabine parttime werkt. Max is daar met zijn familie, zijn oom en tante, zijn ouders en zijn zus Lana, op initiatief van zijn uit Chicago overgekomen tante Judith. Zij is de tweelingzus van Max' vader Simon en samen hebben zij het concentratiekamp overleefd. Judith is na de oorlog naar Amerika gegaan, Simon durfde Nederland niet te verlaten: zo zou hij eventueel vindbaar zijn voor andere familieleden die de oorlog hadden weten te overleven. Het bezoek van zijn tante maakt veel emoties los, er wordt dan ook veel gehuild.

Sabine spreekt Max aan omdat ze een gemeenschappelijke achtergrond meent te herkennen: ook een van haar ouders is joods, is vervolgd en heeft het kamp overleefd. In eerste instantie moet Max helemaal niets weten van Sabine, maar wanneer hij kort na die eerste ontmoeting te horen krijgt dat zijn tante ongeneeslijk ziek is, besluit hij haar te bellen. Op dezelfde avond dat tante Judith weer vertrekt hebben Max en Sabine afgesproken. Dit is het begin van een vrijblijvende relatie.

Tijdens een van hun afspraakjes vertelt Sabine, die vaak over de oorlog praat, over het oorlogsverleden van haar vader. Haar vader zat ondergedoken bij een familie in Friesland. Hij raakte bevriend met Minne, de zoon des huizes, en werd verliefd op Lisa Stern die daar ook ondergedoken zat. Minne was jaloers op de 'vriendschap' tussen Sabines vader en Lisa en heeft hen uiteindelijk aangegeven. Ze werden allemaal opgepakt. Na dit verhaal moet Sabine huilen en krijgen Max en Sabine een zoveelste meningsverschil over het oorlogsverleden en de rol die dat speelt in het leven.

Zeven maanden later (in oktober) overlijdt Judith; ze wordt begraven in Israël. Max' moeder wil niet mee: haar relatie met Judith was niet goed en bovendien heeft ze vliegangst. Omdat zij niet mee gaat, begeleidt Max zijn vader. Tijdens de vliegreis, tussen de huilbuien door, vertelt zijn vader dat hij destijds is opgepakt omdat zijn zus hem bij de burens is gaan halen! Max is verontwaardigd dat hij dat nooit heeft geweten. Zijn vader vertelde altijd alleen maar verhalen over hoe geweldig sterk Judith was geweest en dat hij het allemaal niet overleefd zou hebben als Judith niet voor hem had gezorgd. Voor Max was die heldhaftigheid van zijn tante nu een logisch gevolg van haar daad: “Ze moest wel. Ze had een levensgrote

³ Smulders 2001, p. 24.

verantwoordelijkheid verdomme!” (60). In Jeruzalem, op de dag van de begrafenis, worden de emoties Simon teveel en zakt hij huilend op straat in elkaar. Op dat moment verschijnen plotseling Max’ moeder en Sabine. Ze hadden besloten toch te gaan en ontmoetten elkaar toevallig in het vliegtuig: ze lazen allebei een boek van Philip Roth.

Na de begrafenis blijven Max en Sabine in Israël. Tijdens deze vakantie neemt hun relatie serieuze vormen aan. Sabine blijkt veel te huilen en Max troost haar, al begrijpt hij niet helemaal waarom ze zoveel huilt. Ze zijn verliefd en gaan volledig in elkaar op.

Weer thuisgekomen gaan ze samenwonen en pakt Max zijn studie literatuurwetenschap op. Sabine weet niet precies wat ze wil gaan doen, wel werkt ze nog steeds in het Anne Frankhuis. Ze bezoeken vaak en graag antiquariaten, en tijdens een van die bezoeken lopen ze de vader van Sabine tegen het lijf. Het is de eerste keer dat Max haar vader ontmoet, terwijl Sabine en hij regelmatig zijn ouders zien. Sabine en haar vader lijken niet goed met elkaar overweg te kunnen: de ontmoeting verloopt stroef.

Het is op een vrijdag dat Sabine ineens is verdwenen. Dit tot grote verbazing van Max. Ze hadden nog plannen gemaakt voor die avond: ze zouden samen voor het eerst Sjabbes vieren. Er ligt een briefje waarin staat dat een relatie onmogelijk is tussen hen, “het kan nooit iets worden met jou en mij” (98).

Deel II

Vijftien jaar later bezoekt Max, die uitgever is, de Buchmesse in Frankfurt. Hij is daar om *Zand*, geschreven door Nora, te verkopen aan het buitenland. Tijdens het wandelen langs de stands wordt hij ineens geconfronteerd met een enorme foto van Sabine. Dit weerzien brengt de herinnering aan de dag van haar plotselinge vertrek naar boven: nog diezelfde vrijdagavond reed Max naar Vorden, waar de ouders van Sabine woonden. Hij hoopte haar daar te treffen, of in ieder geval meer duidelijkheid te krijgen over haar verdwijnen. Maar ook haar moeder wist niet waar ze naar toe was gegaan. Wel zei zij eveneens dat een relatie tussen hen niet mogelijk was: “Jij en zij - andere werelden. Er zijn te veel leugens...” (119). Doordat de moeder van Sabine vertelde dat ze allebei weg waren gegaan en niet zullen terugkomen, dacht Max dat er een ander in het spel was.

Tevergeefs probeert Max zijn oude liefde op de boekenbeurs te vinden. Op de laatste avond ziet hij haar bij toeval in een taxi stappen. Sabine is in gezelschap van een oudere man: Sam Zaidenweber, een beroemde Amerikaanse filmproducent. Op zijn aandringen gaan ze gezamenlijk eten. Sam, een na de oorlog uit Nederland gevluchte jood, is op zoek naar een Nederlandse uitgever voor zijn memoires, en wil zaken doen met Max. Het eerste contact tussen Max en Sabine is stijfjes.

De volgende dag spreekt Max met Sam over zijn boek. Hij vertelt daarin zijn oorlogsverleden. Sam vraagt Max hierover te zwijgen tegen Sabine, want zij denkt dat het manuscript gaat over zijn leven als filmproducent. Sabine blijkt Sam bestookt te hebben met vragen over de oorlog, net zoals ze bij de vader van Max altijd deed. Sam vertrekt nog diezelfde middag naar Los Angeles, waar hij en Sabine wonen. Sabine blijft nog even en spreekt ’s avonds af met Max. Tijdens hun etentje blijkt dat ze elkaar nooit hebben kunnen vergeten. Op de hotelkamer barst Sabine in huilen uit. Ze blazen hun relatie nieuw leven in, maar houden dit, op aandringen van Sabine, stil tegenover Sam.

Net voor de kerst vliegt Max naar Los Angeles. Hij verdeelt zijn tijd over Sabine en het boek van Sam. Alles gaat goed, al vraagt Max zich steeds af wat nu precies de relatie is tussen die twee. Op dertig december wordt de vrouw van Sam getroffen door een beroerte. Sam vraagt of Max en Sabine met hem willen komen eten en overhandigt hun dan het manuscript van zijn boek *Een lange reis naar de Milky Way*. Hij heeft zijn levensverhaal aan Sabine opgedragen, die daar zeer van

onder de indruk is. Op de terugweg vraagt Sabine aan Max te beslissen over hun gezamenlijke toekomst. Dit overvalt Max, hij wil niet hals over kop besluiten in Amerika te gaan wonen en bovendien wil hij het boek van Sam uitgeven. Sabine is boos en zet hem af bij het hotel. De volgende morgen blijkt zij voor de tweede keer met de noorderzon vertokken. Verdwaasd blijft Max nog enige weken in Los Angeles. Al die tijd hoort hij niets van Sabine. Ook Sam hoort niets van haar en hij denkt teleurgesteld dat dat komt door zijn boek. Hij besluit het boek niet te publiceren; het was hem meer om het schrijven zelf te doen geweest.

Uiteindelijk stapt Max op vijftiende januari weer op het vliegtuig naar Nederland. Tijdens de vlucht leest hij pas het manuscript van Sam. Bij het lezen van de naam Lisa Stern stukt zijn adem. Hij herinnert zich de avond dat Sabine het verhaal van haar vader vertelde. Hier las hij hetzelfde verhaal, maar met een belangrijk verschil. Nu was Sam de joodse onderduiker die bevriend raakte met Minne en verliefd werd op Lisa. De liefde bleek wederzijds, tot ergernis van Minne. Kort nadat Sam Lisa en Minne in de kast betrapte, werden de onderduikers opgepakt. Lisa kon nog net op tijd aan Sam duidelijk maken dat Minne, die ook wel Hans genoemd werd, haar gedwongen had: als ze over hun 'verhouding' zou vertellen, dan zou hij hen aangeven. Nu had hij hen toch nog verraden. Sam schrijft in het manuscript dat hij Lisa na de oorlog had teruggevonden, maar er was teveel gebeurd om samen verder te kunnen gaan.

Weer op Nederlandse bodem belt Max onmiddellijk naar Sam: hij wil het boek heel graag uitgeven. Sam houdt echter voet bij stuk, wel mag Max een aantal feiten natrekken. Max wil voornamelijk meer informatie over Lisa. Sam zal daarom een brief opzoeken die Lisa een jaar of vijftien geleden had gestuurd. In die brief schreef ze dat een vrouw haar had opgezocht die naar Hans Fedders van Vliet had gevraagd. Deze vrouw had ontdekt dat hij zich bij de Duitsers had aangesloten. De brief die Sabine had gearcheveerd kan Sam echter niet meer vinden. Wel herinnert hij zich haar naam: Mandelbaum.

Max gaat vervolgens naar Jeruzalem, waar hij spreekt met Lisa. Zij vertelt over het bezoek van die vrouw zo'n vijftien jaar geleden. Toen die vrouw begon te twifelen over de ware identiteit van een vriend, had zij joodse families aangeschreven met dezelfde achternaam. Die families zeiden stuk voor stuk dat hun familielid niet levend uit Sachsenhausen was teruggekeerd. Vervolgens concludeerde de vrouw, die aan het signalement van mevrouw Edelstein voldeed, dat de Hans die zij kende een andere identiteit had aangenomen. Op foto's herkende Lisa Hans Fedders van Vliet. Lisa weet Max ook nog te vertellen dat Fedders van Vliet na de oorlog een joodse naam had aangenomen. Tijdens het vertellen van haar verhaal heeft ze het hoofd van Sabines vader geboetseerd.

Deel III

Op de Buchmesse van Frankfurt, precies een jaar na hun kennismaking, zal het boek van Sam worden gepresenteerd. Hij heeft uiteindelijk toch toegestemd om het uit te geven. In juni is zijn vrouw overleden en sindsdien is hij erg oud geworden. Max' gedachten gaan terug naar zijn bezoek aan Los Angeles om de begrafenis bij te wonen. Bij die gelegenheid ontmoette hij ook de kinderen van Sam: Lisa (!) en Ben. Tijdens zijn terugvlucht had hij besloten de moeder van Sabine op te zoeken. Zij woonde inmiddels onder haar meisjesnaam in een verzorgingstehuis. Zij bevestigde het verhaal van Sam en Lisa, en vertelde ook dat Sabine er nooit van geweten heeft. Pas toen zij zekerheid had over de ware identiteit van haar man had ze het haar dochter verteld. Sabine kon toen niet meer bij Max blijven en vijftien jaar later, toen Sam het verhaal openbaarde moest ze hem hierom opnieuw verlaten.

Sam staat in het middelpunt van de belangstelling op de boekenbeurs. 's Avonds wil Max aan Sam vertellen dat hij ook een boek aan het schrijven is, maar Sam onderbreekt hem: Sabine heeft gebeld. Ze zei dat haar vader was overleden en

vroeg om hun vergeving. Sam snapt er niets van en vraagt Max haar ook namens hem te bellen. Onderweg naar zijn hotelkamer belt Max haar op, Sabine barst wederom in huilen uit. Vervolgens vraagt hij haar om vergeving.

4.2 Motieven in De dochter

Concrete motieven

Verhaalmotieven houden de ontwikkeling van het verhaal op gang. De twee belangrijkste elementen die in dit verhaal hiervoor zorgen zijn: de ontmoetingen (of het samenzijn) van Max en Sabine, en het verdwijnen van Sabine.

Na de eerste ontmoetingen met Sabine is Max' leven veranderd. Doordat zij veel bezig is met het verleden, krijgt de lezer ook inzicht in de gedachten van Max over dit verleden. Nadat Sabine onverwacht naar Israël is gekomen, en zij elkaar dus weer ontmoeten, gaan ze samen op reis. Vanaf dat moment zijn ze een echt stel en terug in Nederland besluiten ze samen te gaan wonen. Wanneer Max Sabine na 15 jaar weer treft, brengt dat wederom veranderingen met zich mee. Hierdoor komen er herinneringen boven en krijgt hij weer een relatie met haar. Bovendien komt hij via haar in contact met Sam en zijn boek, waardoor hij een nieuw project heeft. De hernieuwde relatie met Sabine en dit nieuwe project zijn de redenen voor Max om naar Los Angeles te vertrekken.

Ook het vertrek van Sabine zorgt voor het verloop van de gebeurtenissen. Het vertrek hangt natuurlijk samen met de ontmoetingen, immers als Sabine Max niet verlaat, kunnen zij elkaar niet na vijftien jaar weer ontmoeten. Het tweede vertrek van Sabine zorgt ervoor dat Max uiteindelijk terugkeert naar Nederland en het boek van Sam leest.

Dit boek tenslotte bepaalt het eind van de geschiedenis. Door *Een lange reis naar de Milky Way* wordt Max op het spoor gezet van het verleden van Sabines vader, en daardoor begrijpt hij waarom Sabine weg is gegaan. Uiteindelijk is het ook het boek van Sam, dat in Frankfurt wordt gepresenteerd, dat weer voor een (telefonische) ontmoeting zorgt: Sabine is in Frankfurt en wil Max spreken.

Wanneer men teruggaat naar het allereerste begin van deze geschiedenis, dan is daar nog een ontmoeting die ervoor heeft gezorgd dat dit verhaal kon aanvangen: de ontmoeting tussen Lisa, Sam en Hans Fedders van Vliet. In dat treffen ligt eigenlijk het ontstaan van deze geschiedenis.

Abstracte motieven

De abstracte motieven die ik uit de tekst heb gedestilleerd zal ik een voor een bespreken.

► Zwijgen uit (zelf)bescherming

In het verhaal van Max en Sabine speelt het verzwijgen van zaken een grote rol. Al bij de eerste ontmoeting tussen Max en Sabine wordt hiernaar verwezen. Max' eerste reactie: "Weer een *uitspreker*, een prater. Wat wilde ze? Waarom zeiden mensen dingen die je alleen hoefde te denken?" (12)

Max groeit op binnen een gezin waarin over de oorlog nauwelijks gesproken werd. Alles binnen het gezin Lipschitz is erop gericht om de vader, Simon, te ontzien, om hem te beschermen tegen de nare herinneringen. Hij overleefde samen met zijn tweelingzus Judith het concentratiekamp. Tijdens een bezoek van Judith

blijkt dat zij juist wel over de oorlog praat. Enerzijds is Max hier blij om want de verhalen fascineerden hem. Hij werd erheen gezogen, “naar de informatie waarop ik al zo lang onbewust had gewacht, naar de tranen” (21). Anderzijds begrijpt hij waarom zijn vader alles verzwegen heeft. Door de onvoorstelbaarheid van al die verhalen begint Max al meteen met het verdringen ervan. Waarschijnlijk heeft zijn vader altijd gedacht dat hij zijn gezin beschermde door te zwijgen over het verleden. Nu Max wel over informatie beschikt, verdringt hij het gelijk, uit zelfbescherming. Het feit dat Judith een rol had gespeeld bij het oppakken van Simon was Max nooit eerder verteld. Ook Max’ moeder weet daar niets van, zijn vader vraagt of Max daarover tegen haar wil zwijgen. Hiermee hoopt meneer Lipschitz zowel zijn zus te beschermen als zijn vrouw, die toch al niet goed overweg kon met Judith. Binnen de familie wordt er dus niet gesproken over de oorlog, maar ook naar de buitenwereld toe heeft Max geen behoefte zich hierover te uiten. Max koestert liever zijn geheimen en zwijgt over zijn vermeende trauma’s (33).

Tegengesteld aan de houding van Max is de opstelling van Sabine. Zij praat namelijk veel over het oorlogsverleden. Ze werkt bij het Anne Frankhuis, en verhalen over wat haar daar overkomt vormen altijd het begin voor verhalen over haar eigen vader of leiden tot vragen over Max’ vader. Tijdens bezoeken aan de ouders van Max vraagt Sabine honderduit over Simons oorlogservaringen. Siem, zoals Sabine hem noemt, zwijgt niet langer en beantwoordt al haar vragen. De informatie die Sabine over haar eigen vader heeft, kreeg ze via haar moeder, want ook haar eigen vader zwijgt over de oorlog. Blijkbaar ziet Sabine het verleden niet als een bedreiging voor haar of de mensen om haar heen. De reden waarom Sabine zo plotseling weg gaat bij Max verzwijgt ze wel.

Door de ware geschiedenis niet te vertellen beschermt ze haar vader, haar moeder, en redt ze haar eigen gezicht, want de schaamte die ze voelt is groot. Ze denkt dat ze Max helpt door hem deze informatie te onthouden, maar Max blijft op deze manier met vraagtekens achter. Het vertrek van Sabine heeft gevolgen voor zijn verdere relaties, omdat hij denkt dat het aan hem gelegen heeft dat hun relatie onmogelijk bleek. De goede bedoelingen van Sabine werken in dit geval averechts.

Wanneer Max en Sabine elkaar na vijftien jaar weer treffen, laat Sabine nauwelijks iets los. Niet over haar relatie tot Sam, niet over de reden van haar toenmalige vertrek. Max denkt zelfs: “ik kon me niet herinneren dat ze ooit zo zwijgzaam was geweest” (143). Tegenover Sam kan ze haar ware identiteit niet onthullen, en ook voor Max wil ze die verborgen houden.

Op verzoek van Sabine houden ze hun opgebloeide verhouding geheim voor Sam. De reden hiervoor is Max onduidelijk. In het begin vraagt hij nog naar wat de relatie tussen haar en Sam nu precies is, en naar de reden van haar vertrek, maar uiteindelijk niet meer. Sabine wil het hem niet vertellen, en langzamerhand wordt het vragen hiernaar een taboe (188). Op één punt denkt hij te weten wat Sabines geheim is: “was het dat soms, [...], het grote geheim dat niet ontdekt mocht worden? [...] Sabine vindt uit dat haar vader niet haar echte vader is. Reist naar de man die dat wel is...” (197-198). Maar dit vermoeden spreekt hij niet uit. Max legt zich snel neer bij het feit dat Sabine niet wil praten. Ik denk dat hij dat doet om twee redenen. Ten eerste omdat hij zelf het antwoord eigenlijk niet wil weten, want wat als ze zegt dat haar vertrek toch zijn schuld was? En ten tweede omdat hij Sabine niet verdrietig of boos wil maken, wat hij ook altijd bij zijn vader probeerde te voorkomen. “Ik wilde geen scènes meer” (189). Hij gaat de confrontatie uit de weg om zowel zichzelf, als Sabine te beschermen.

Nadat Sabine het manuscript van Sam heeft gelezen, verdwijnt ze weer. Wederom blijft de reden onbekend, al heeft ze wel een briefje achtergelaten. Max kan het niet opbrengen om het te lezen en verscheurt het. Zelfs nu gaat hij de confrontatie met de waarheid uit de weg.

Met het uitbrengen van Sams boek is de ware geschiedenis bekend. Max en Sabine kunnen nu in alle openheid het contact weer herstellen. Er is geen reden meer om de ander te beschermen tegen de gruwelijkheden van het verleden.

► **Het verleden als bindende of scheidende factor**

Bij de bespreking van het motief 'zwijgen uit (zelf)bescherming' is het verleden al veelvuldig genoemd. Hierbij ging het om het zwijgen over de geschiedenis. Het verleden, al dan niet verzwegen, is in het leven van de romanpersonages een belangrijk aspect.

Uiteraard beïnvloedt het gedeelde verleden bij Judith en Simon een groot deel van hun leven. Zij zijn getraumatiseerd uit de oorlog gekomen en wanneer zij elkaar zien, worden zij steeds aan de vervolging herinnerd. Het verleden verbindt Simon onlosmakelijk met zijn zus.

Simon vertelde weinig over de oorlog en wanneer hij dat deed ging dat gepaard met enorme spanningen en vaak met huilbuien. Binnen het gezin Lipschitz speelt het oorlogsverleden dan ook een prominente rol. Max' moeder stelt zich in dienst van haar man. "Mijn lieve stille moeder die altijd en eeuwig voor mijn vader klaarstond" (45). Als Judith overlijdt komt ze in opstand: ze gaat niet mee naar de begrafenis. Nu pas uit ze haar frustratie over Judith. Volgens haar heeft Judith haar nooit gemogen. Judith heeft het haar altijd kwalijk genomen met Simon getrouwd te zijn. Ook zou zij als niet-joodse niet genoeg begrip hebben gehad voor zijn verleden. Simon gebruikt zijn verleden als soort chantagemiddel om haar toch nog over te halen: "Hoe durf je me alleen te laten gaan naar de begrafenis van mijn zuster? Naar de enige familie die ik over heb?" (45). Max' zus Lana verwijt haar vader zijn moeilijke karakter, een gevolg van de oorlog. "Ze haatte mijn vader omdat hij altijd een excuus in die oorlog vond om zich zo egocentrisch te gedragen" (123). Het verleden speelt tussen zijn vrouw en kinderen een dubbele rol. Enerzijds is het gezin hecht en steunen de gezinsleden hun vader zoveel mogelijk in zijn verdriet, anderzijds zorgt het verleden juist voor verwijdering tussen hen. Nooit zullen Max, Lana, en hun moeder weten wat hij doormaakt, bovendien weten ze niet wat hem precies is overkomen.

Max vraagt zich af hoe hij om moet gaan met het vervolgingsverleden van zijn vader. Hij wil eigenlijk zo min mogelijk van het oorlogsverleden weten, op die manier kan hij zichzelf beschermen. "Geconserveerd was het verleden een stuk rustiger, zeker nu ik er zo weinig van wist. Het hele thema verlamde me, maakte me sloom maar toch kwaad" (34). Vanwege het verleden houdt hij afstand van zijn vader. Max staat dan ook versteld van de fascinatie die Sabine voor het oorlogsverleden van zowel haar eigen vader als van zijn vader heeft.

Het vermeende gemeenschappelijke verleden brengt Sabine en Max samen. Vooral Sabine voelt zich hierdoor begrepen door Max. Ze heeft eerst een ander vriendje over wie ze zegt: "Hij snapt me niet, dat is het. Hij vindt me exotisch vanwege mijn achtergrond. [...] Ik vind het zo geruststellend dat ik weet wie je familie is [...]. Daardoor voel ik me niet schuldig. Ik weet gewoon wie je bent" (39). Max voelt zich door Sabine toch ook wel erg begrepen. Hij noemt het samenzijn met Sabine een "zelfkweeling met zoete kanten" (43). Zij hebben door het steeds opspelende verleden een rolverdeling in hun relatie ontwikkeld, waarin Sabine praat en huilt, Max zwijgt en troost, "alsof we allebei precies het drama kenden waardoor de tranen zo hard stroomden" (77). Zij proberen samen een manier te vinden om met dat verleden om te gaan, en eigenlijk is hun relatie gebaseerd op die wederzijdse joodse voorgeschiedenis van vervolging.

Als Sabine ontdekt dat haar verleden een grote leugen is, en dat ze zelfs een nakomeling is van de vijand, is de basis van hun relatie weggeslagen. Zij kan Max niet meer onder ogen komen, en hem ook de waarheid over haar vaders verleden

niet vertellen. Voor Max blijft dit verleden echter nog lang verborgen. Zolang alleen Sabine maar op de hoogte is van de werkelijke toedracht, gaat de hernieuwde verhouding nog goed, al moet deze wel geheim gehouden worden. Maar zodra Sabine weet dat Max ook achter de waarheid zal komen, staat de geschiedenis weer tussen hen in. Het verleden maakt wederom de relatie onmogelijk. Op het moment dat Max de volledige waarheid omtrent Sabines afkomst weet, is de weg weer vrij om misschien samen verder te gaan. Het recente verleden, het feit dat Sabine Max verlaten heeft, werkt voor Max als een scheidende factor. Hij is na Sabine nooit meer in staat geweest zich echt aan een andere vrouw te binden.

Het motief 'het verleden als scheidende factor' wordt gespiegeld in het boek *Zand* van Nora. Max is op de Buchmesse om haar roman aan buitenlandse uitgevers te verkopen. Het boek gaat over de vriendschap tussen een joodse en een niet-joodse vrouw. De vriendschap loopt uiteindelijk stuk door een voorval uit het verleden. Max noemt in de roman zelf al de spiegeling van de vriendschap tussen deze twee vrouwen en de relatie tussen Judith en zijn moeder (105).

Dat Max zich afvraagt hoe hij met het verleden van zijn vader moet omgaan heeft alles te maken met het vormen van zijn identiteit.

► Het zoeken naar de eigen identiteit

Max probeert zoals gezegd het verleden van zijn vader een plaats te geven. Max voelt zich niet joods en is niet joods opgevoed. Hij probeert zich zoveel mogelijk los te maken van het oorlogsverleden van zijn familie. Hij wil zich geen identiteit aanmeten die gebaseerd is op leed dat een ander heeft doorgemaakt. Hij denkt dan ook zo min mogelijk aan de oorlog, maar dat geeft hem tegelijkertijd weer een schuldgevoel. "Ik was schuldig omdat ik zo vaak *niet* aan de oorlog van mijn vader en aan zijn kamp dacht. Omdat ik nooit naar Annes huis gewild had. Omdat ik er *geen zin in had*." Hij heeft vooral een hekel aan mensen die je aankijken met een "we-zitten-in-hetzelfde-schuitje-blik" (14). Alsof gedeeld familieleed recht van spreken geeft.

Nora, de auteur wiens boek Max wil verkopen op de beurs, heeft onlangs ontdekt dat ze joods is, "iets waar ze zich meteen ook maar op had willen laten voorstaan, alsof dat een verdieping van haar identiteit betekende" (106). Max wil dat niet geloven, hij ziet geen voordeel in het joodzijn. Hij ziet het joodzijn niet als iets waar je prat op moet gaan. Hij maakt zich echter vooral boos omdat Nora niet de verwarrende jeugd vol kampverhalen en vreemde stiltes heeft gehad, terwijl ze nu wel wil delen in een geschiedenis vol tragedie. "Waarom wilde iedereen toch zo graag laten zien dat hij of zij kennis had van het grote leed?" (136) Aan de ene kant wil Max zich niet identificeren met die groep die aanspraak maakt op een gemeenschappelijk verleden en veroordeelt een ieder die dat wel doet en ermee naar buiten treedt. Aan de andere kant schaart hij zichzelf wel bij die groep, die door het vervolgingsverleden van de ouder(s) een verwarrende jeugd heeft gekend.

Ook de manier waarop Lana, zijn zus, haar identiteit voor een deel heeft gevormd kan zijn goedkeuring niet wegdragen. Zij is op een gegeven moment haar joodse wortels gaan zoeken. Zij legde de oorzaak van al haar faalangsten, depressies, ruzies op haar werk, en haar verkeerde keuze in mannen bij het oorlogsverleden van haar vader. Zij was als kind van De Tweede Generatie⁴ ook slachtoffer. Feiten over de oorlog kende zij echter niet, en wilde die ook niet kennen (123). Max vindt het vreemd dat zijn zus haar identiteit ontleend heeft aan iets waarvan zij weinig kennis heeft.

Net als Lana baseert Sabine haar identiteit voor een groot deel op haar joodse voorgeschiedenis. Ondanks dat het haar veel moeite kost in het Anne Frankhuis te

⁴ Hoofdlettergebruik overgenomen uit *De dochter*.

werken, blijft ze dat wel doen. Deze pathetiek moet ze voelen van haarzelf. “Ik moet het voelen voor hén, voor mijn familie” (14). Ze is trots op haar vader en steekt dat niet onder stoelen of banken. Zij is de dochter van een held en slachtoffer. Max is hier sceptisch over. Dat iemand een slachtoffer is van de geschiedenis is geen kwaliteit. Dat is geen reden om van iemand te houden (39).

Sabine praat veel over het oorlogsverleden, ook over dat van Max’ vader. Max is blij dat hierdoor het verleden van zijn vader eindelijk echt verleden wordt, maar hij is boos dat hij hierdoor in een identiteitscrisis belandt: “waar hoorde ik thuis? Bij de buitenwereld, die van de vragen, bij haar? Of bij mijn vader, bij de wereld van de antwoorden?” (85). Sabine probeert haar slachtofferidentiteit uit te diepen door meer informatie te krijgen, maar juist door die vragen stort ze haar vriend in een identiteitscrisis.

Door de ontdekking dat Sabines voorgeschiedenis gelogen was, moest zij ook haar daaraan ontleende identiteit aanpassen. Na het weerzien met Max vertelt ze hem hoe ze zich toen voelde: “Er waren dingen die [...] me alle vertrouwen in mezelf ontnamen. [...] Ik was buiten mezelf - en ik was daarmee ook buiten jou, buiten iedereen die ik kende...” (156). Een eerste verandering is dat zij van “te openhartig” (32) verandert in zwijzaam. Was het verleden voorheen een veelvuldig besproken onderwerp, nu is het taboe. Om iets goed te maken van wat haar vader Sam heeft aangedaan, spoort ze hem op. Ze stelt haar leven in dienst van Sam om haar schuld in te lossen.

Ook Max verandert door deze onthulling. Nu hij alles weet, maakt het hem niet uit dat zij het kind is van een verrader. Zij is ook een slachtoffer van Hans Fedders van Vliet.

► Grondmotief

In de bespreking van de drie motieven blijkt dat het oorlogsverleden een grote invloed heeft op het leven van de personages. Het grondmotief van de roman formuleer ik dan ook rond dit oorlogsverleden: de roman beschrijft de doorwerking van een onvoltooid oorlogsverleden. Jessica Durlacher zelf noemt het boek “in de eerste plaats een liefdesverhaal dat bezwangerd is door het verleden.”⁵ Ook zij benadrukt dus de invloed van het verleden.

4.3 Het beeld van Max en Sabine

Alle hoofdpersonages in de roman worden beschreven door Max. Max vertelt het verhaal van *De dochter* achteraf. Bij de weergave van de opbouw van het personagebeeld dienen we ons bewust te zijn van het feit dat hij degene is die de lezer de informatie verschaft. Niet alleen schetst hij het beeld van Sabine en de andere personages, maar ook het beeld van zichzelf. Anders gezegd: de vertellende Max beschrijft de belevende Max. Bovendien vertelt hij het verhaal later, waardoor de gebeurtenissen sowieso al zijn gekleurd. Wanneer hij bijvoorbeeld gesprekken weergeeft, doet hij dat vanuit zijn herinnering, het vertelde is zijn interpretatie van alle gebeurtenissen.

Omdat de titel verwijst naar Sabine begin ik met de beschrijving van haar personagebeeld.

⁵ M. Hendriksma, ‘Hoe zou mijn vader geweest zijn zonder de oorlog?’. In: *Haarlems Dagblad*, 7-10-2000.

4.3.1 Sabine

Sabine is geboren in 1960 (39) en op het moment dat Max en Sabine elkaar, tijdens hun reis door Israël, beter leren kennen is zij 21 jaar (77).

De beschrijving van het uiterlijk van Sabine blijft voornamelijk beperkt tot de beschrijving van haar gezicht, en dan met name haar ogen. Het eerste dat Max opviel toen hij haar zag was haar ergerlijke blik (9) die tegelijkertijd nieuwsgierig, medelevend, schuw, en bekend was (12). Hierbij maak ik de kanttekening dat Max die blik ergerlijk, nieuwsgierig en bekend vindt!

Sabine heeft “bruine ronde ogen met zwarte wimpers, onder zware donkere wenkbrauwen” (12). Herhaaldelijk benadrukt Max dat ze grote ogen heeft met zware wenkbrauwen. Zo spreekt hij bijvoorbeeld van “grote donkere ogen” (50), “gigantische koologen” (58), “enorme ogen”(68), en “grote ogen” (110). Haar wenkbrauwen noemt hij niet alleen zwaar (12, 110 en 161), maar ook boos en zwart (29).

Verder heeft Sabine donkerrood, auberginekleurig haar. Ze is tenger, heeft lange benen, dunne gespierde armen en dunne vingers met afgebeten nagels. “Hoe slank ze er in gewone kleren ook uitzag, bloot was ze mollig en handzaam” (41). Met betrekking tot haar naakte lichaam noemt Max een aantal keer haar zachte witte buikje (30, 41). Met de kleur wit wordt Sabines lichaam vaker beschreven: witte armen (41), witte voeten (73), witte billen (79). Het contrast tussen haar donkere ogen en haar witte lichaam behandel ik bij de bespreking van Sabines innerlijk.

Over het uiterlijk van Sabine wordt niet meer informatie gegeven. Bij deze gegevens moet wel rekening gehouden worden met het feit dat Max degene is die ze verschaft. Hij beschrijft haar zoals hij haar zag toen hij verliefd werd en was, hij beschrijft haar vanuit zijn herinnering. In de roman geeft geen van de andere personages een uiterlijke beschrijving van Sabine, waaraan we het beeld van Max kunnen toetsen.

Over het innerlijk van Sabine krijgt de lezer eigenlijk ook weinig informatie. Zo krijgen we niets te horen over haar politieke voorkeur, ideologieën, dromen, ideeën over geloof et cetera. Haar fascinatie door het oorlogsverleden wordt wel vaak genoemd. Ze vertelt graag over haar eigen vader, maar ze wil ook alles weten over de vader van Max. Later in Los Angeles ondervraagt ze ook Sam uitgebreid. Max bestempelt deze belangstelling als “obsessioneel” (32).

In het begin, toen hun relatie nog vrijblijvend was, noemt Max haar “te openhartig, te nieuwsgierig en te zwaar op de hand” (32). Daarnaast was ze ook nerveus, wat ook uit haar “afgeknabbelde nagels” (26) blijkt. Als de verliefdheid echt doorzet en serieuze vormen aanneemt, is Sabine minder gefixeerd op het verleden. Ze gaat volledig in Max op. Sabine huilt veel, en alhoewel Max niet weet waarom wordt hij wel volledig door haar verdriet in beslag genomen en troost haar (77).

Nadat Sabine Max verlaten heeft, verandert het beeld dat hij van haar had: “ze werd geslepen, tragisch, boosaardig” (96). Bij nader inzien was Sabine een “aanstelster”, “een onzekere zeurpiet”, “een snauwerige ontevreden zeikerd” (122). Wel kon ze lachen om haar eigen geklaag. Ze bezat een “zee van zelfspot” (32), en lachte onbeheerst. Na het weerzien blijkt dat Sabine in één opzicht zeer veranderd is. Ze praat niet meer, en zeker niet over het verleden of over haar vader.

De lezer leert Sabine niet echt kennen, haar handelen wordt niet toegelicht aan de hand van gesprekken of gedachtegangen. Wat dat betreft blijft Sabine een beetje mysterieus. Het grote mysterie is natuurlijk waarom zij is weggegaan. De reden daarvoor wordt in eerste instantie ook door Max bedacht. Van Sabine zelf krijgt de lezer hierover geen informatie, behalve dat ze zegt dat haar vertrek niets met Max te maken had. Later legt ze uit dat ze bij Sam blijft omdat ze hem iets

verschuldigd is. Pas aan het eind van de roman ontdekt Max, en daarmee ook de lezer, het ware verhaal.

Dit geheimzinnige in haar karakter wordt onderstreept door haar donkere ogen en wenkbrauwen. Bovendien verwijzen die naar het duistere verleden dat zij bij zich draagt. Daartegenover staat haar witte lijf, dat haar onschuld weerspiegelt. Zij heeft nooit iets van haar vaders foute verleden geweten. Vanaf het moment dat zij het wel wist, heeft ze geprobeerd de schuld, die ze in haar ogen geërfd had, in te lossen.

Het beeld dat van Sabine geschetst wordt is eigenlijk nooit betrouwbaar. Max vertelt het verhaal achteraf, en heeft daarmee meer informatie over gebeurtenissen. Ongetwijfeld beïnvloedt dat de manier waarop hij de geschiedenis weergeeft. Volgens mij heeft hij wel geprobeerd het verhaal te schrijven met de blik die hij op dat moment had, maar ook die blik is gekleurd. In eerste instantie beschrijft een verliefde Max Sabines karakter, in tweede instantie is dat een wrokkige, gekwetste Max. In beide gevallen is dat een Max die beïnvloed is door zijn emoties. En zoals ik eerder aangaf op pagina 43 is tussen de regels door het begrip voor Sabine te lezen. Nooit is hij echt woedend of veroordeelt hij haar om wat ze hem heeft aangedaan.

De enige die verder informatie geeft over Sabine, is zij zelf, door haar woorden. Maar ook die zijn opgeschreven door Max, en zijn een product van zijn interpretatie en geheugen.

In mijn ogen kan uit de tekstgegevens wel geconcludeerd worden dat Sabine een enigszins neurotisch persoon is. Ze zwelgt in het oorlogsverleden van haar vader, dat haar meer dan regelmatig tot tranen brengt. Ze is op zoek naar haar identiteit (29), maar blijft hangen in 'het joodse oorlogsverleden'. Haar werk in het Anne Frankhuis vindt ze zwaar, maar ze blijft er werken. Over haar opleiding is ze besluiteloos. Ze onderneemt geen stappen om uit de slachtofferrol te stappen die ze zichzelf heeft opgelegd. Wanneer zij de waarheid over haar vader heeft vernomen wil ze haar schuld inlossen, maar tegelijkertijd vlucht ze voor de consequenties die dat nieuwe verleden in Nederland kan hebben. Door haar geheim te bewaren kwelt ze naast Max ook vooral zichzelf. Leven met een geheim dat op je drukt is immers niet makkelijk. Op deze manier is ze toch ook weer slachtoffer. Hetzelfde gedrag vertoont ze later voor een tweede keer. Dan kiest ze eveneens om met het geheim te leven, waardoor ze haar geliefde weer moet verlaten. Uiteraard spelen ook schaamtegevoelens een grote rol bij haar vluchtgedrag.

Ik denk dat Max haar heel aardig typeerde toen hij haar bestempelde als 'tragisch'.

4.3.2 Max

Over het uiterlijk van Max kan ik kort zijn: in de hele roman wordt niet naar zijn uiterlijk verwezen. Alleen zijn leeftijd is bekend: aan het begin van het verhaal is hij 23 jaar (22). In het jaar dat hij Sabine weer ontmoet is hij 40 geworden (102). Verder wordt er geen enkele opmerking gemaakt over zijn haar, zijn kleding, gezicht of lichaam.

Over het innerlijk van Max komt de lezer meer te weten dan over het innerlijk van Sabine. Allereerst wil Max zo min mogelijk weten van zijn vaders verleden. Hij heeft zijn eigen leven te leiden, en wil dat niet laten beïnvloeden door dat belaste verleden.

Het feit dat anderen aanspraak maken op dat verleden, en daarmee een saamhorigheidsgevoel creëren, stoort hem. "Het stond me tegen troost te zoeken in

saamhorigheid” (33). Ook de begrijpende blikken van andere joden wanneer de oorlog ter sprake komt, irriteren hem. Volgens Max is het beter om toe te geven dat je niets van zulke verschrikkingen begreep (137). Doordat hij zijn eigen leven wil leiden, vraagt hij niet naar de persoonlijke ervaringen van zijn vader. Max spreekt er ook niet graag over. Hij ziet een teveel aan woorden als verraad. “Met te veel woorden zonk je, werd je een open boek, een open huis waar iedereen naar binnen liep, je loste op in de wereld. Ik koesterde mijn geheimen en mijn vermeende trauma’s en zweeg” (33). In Sabines stortvloed van verhalen voelt hij zich dan ook zo onveilig dat hij zijn angst vergeet.

Wanneer zijn vader wel iets prijsgeeft van zijn verleden, weet Max nooit wat hij moet zeggen. Bovendien verdringt hij onmiddellijk de onvoorstelbare verhalen die hij hoort (21). Dat alles altijd om zijn vader draaide irriteert hem; dat al het leed van de andere gezinsleden ondergeschikt was aan dat van zijn vader maakt hem boos. Sabine constateert ook dat Max woede in zich heeft: “wees niet zo boos en trots” (40). Tijdens het grote verhaal van Sabine over haar vader reageert Max “wrokkig” (35) en “sceptisch” (39): het maakt hem kwaad. Hij vindt dat je niet van iemand mag houden om zijn ellendige lot (22 en 39).

Achteraf beseft Max dat hij zich die periode emotioneel afsloot: “een steen, dat was ik in die tijd” (26). Hij weet niet goed wat hij wil van Sabine. Soms heeft hij ineens heel sterk de behoefte om haar te zien, om vervolgens een paar weken geen contact op te nemen. Sabine bedreigt met haar aandacht en aanstellerij zijn onverschillige leven (32). Hij omschrijft zijn eigen innerlijk herhaaldelijk als leeg. Zoals “een bange domme jongen zonder innerlijk” (42), “leegte, holte, stilte in mijn hoofd” (61) en “een onbeschermd zak botjes en spieren zonder geest of ziel” (64). Pas als hij en Sabine gaan samenwonen komt er leven in de steen die hij was (83).

Later kijkt hij met verbazing terug op zijn nonchalance van toen. Bij het weerzien met Sabine zegt hij dan ook dat hij een “nukkige ongemanierde, sarcastische zak” (162) was. Hij is echter veranderd: nu is hij “trouw, aardig, zachtmoedig, warmbloedig...” (162). Door hun nieuwe samenzijn verdwijnt het gevoel van voorlopigheid bij Max. Het maakt plaats voor een behaaglijk zelfvertrouwen (165).

Nadat Sabine voor de eerste keer verdwijnt, krijgt Max de drang om zoveel mogelijk te weten te komen van de Tweede Wereldoorlog en de jodenvervolging. Zijn honger naar kennis werd door allerlei boeken te lezen gestild, maar nooit helemaal. Het waren de verhalen van anderen, niet het verhaal van zijn vader. Vragen naar die verhalen heeft hij nooit gedaan, ze bleven voor Max geheim. Ook naar de geheimen van Sabine, de reden van haar plotselinge vertrek, haar relatie met Sam, vroeg hij niet. Soms raakte hij erdoor gefrustreerd, maar echt ernaar vragen deed hij niet. “Ik hield meer van Sabines geheimen dan ik mezelf kon toegeven. Ze gaven me ruimte” (188). Confrontaties gaat hij uit de weg, hij bewaart liever de goede vrede.

Max is niet joods opgevoed en voelt zich ook niet joods. Het maakt hem bang om zijn vader kaddisj⁶ te horen (en zien) zeggen, “zo bedekt met jodendom” (72). Toch stelt het hem ook gerust dat hij bij de joodse traditie hoort. Dat gevoel maakt indruk op hem (64). Tijdens de reis door Israël wordt Max af en toe overvallen door religieuze gevoelens, maar dat maakte hem niet wantrouwig (73). Alleen wanneer het verhaal zich afspeelt in Israël wordt er over religie gesproken. In de rest van de roman komt het geloof niet meer ter sprake. Zijn standpunt ten aanzien van andere geloven, orthodoxie, politiek, uit hij niet.

Max is erg gekwetst als Sabine hem verlaat. Zo erg, dat hij weer teruggebracht werd “tot een soort zombie zonder gevoel of persoonlijkheid” (121). Toen Sabine voor een tweede keer was vertrokken, beseft hij dat hij zich blijkbaar

⁶ Gebed ter nagedachtenis aan de overledene.

had beschermd om niet opnieuw zo gekwetst te worden. “Ik had meer last van associaties met verdriet dan van het verdriet zelf. Kennelijk had ik instinctief een palletje geplaatst op de gevoeligste regionen in mijn hart” (211). Deed hij na de eerste verdwijning nog een kleine poging Sabine te achterhalen, bij de tweede poging wacht hij alleen maar af.

Door Sams boek krijgt hij de reden van haar verdwijnen min of meer in zijn schoot geworpen. Nadat hij de feiten van dat verhaal heeft geverifieerd, komt de woede weer terug: alles wat ze ooit vertelde was een leugen, verspreid door een verrader. Hij is opgelucht dat ze weg is. Pas na het bezoek aan Sabines moeder, als hij volledig op de hoogte is, komt hij tot bezinning. Hij beseft dat Sabine ook slachtoffer is van de geschiedenis.

Max wilde altijd schrijver worden, maar omdat hij niet weet wat hij wil vertellen (86), wordt hij uitgever. In die hoedanigheid is hij op veertigjarige leeftijd op de Buchmesse. Als hij zijn leven overziet, constateert hij dat hij niet gelukkig is: zijn leven heeft hem in slaap gewiegd. Hij wil verandering (102). Het weerzien met Sabine luidt die verandering in, maar uiteindelijk herhaalt de geschiedenis zich. Max blijft alleen achter, en is nog steeds uitgever. Toch heeft één verandering wel doorgezet: aan het eind van de roman blijkt dat hij weer is gaan schrijven. Hij vertelt Sam op de Buchmesse dat hij bijna klaar is met zijn boek. Na twee keer verlaten te zijn door zijn grote liefde, en nadat hij het geheim rond dat vertrek ontrafeld had, wist hij wat hij wilde vertellen. Sam onderbreekt hem echter, zodat de lezer alleen maar kan vermoeden dat het boek *De dochter* zal heten!

Max is iemand wiens leven, ondanks krampachtig verzet ertegen, zwaar belast is met het oorlogsverleden. Het bepaalt in hoge mate wie hij is. Hij wil zijn identiteit er niet aan ontlennen, maar de gedachten die hij heeft, de woede die hij voelt, hebben grotendeels te maken met de oorlog. Zelf vindt hij dat je niet moet spreken over dat grote leed, maar hij kiest voor een relatie met iemand die niets anders doet. Hij zoekt het dus toch op, hij ziet toch iets bekends in haar. Wanneer blijkt dat zij niet het joodse meisje is waar hij haar voor hield, maar een kind van een verrader, voelt hij zich in eerste instantie verraden. De vele woorden van Sabine bleken vals.

Net als Sabine vertoont Max vluchtgedrag, hij ondergaat alles enigszins gelaten. Door te zwijgen, door niet te vragen, ontwijkt hij dingen die hem angst aanjagen. Zo hoort hij zo min mogelijk over het verschrikkelijke verleden van zijn vader, maar toch blijft de nieuwsgierigheid knagen. Hetzelfde geldt voor het mysterie rond Sabines verdwijning. Na een halfslachtige poging antwoorden te krijgen, geeft hij het al op. Na haar tweede vertrek onderneemt hij zelfs niets. De reden hiervoor is mijns inziens dat hij bang is dat hij te horen krijgt dat het iets met hem te maken heeft, dat het zijn schuld is. Maar juist omdat hij er niet naar vraagt, werkt hij schuldgevoelens in de hand. Als uiteindelijk de ware geschiedenis geopenbaard is, komt de kentering. Max weet nu dat het niet aan hem lag, maar dat het verleden van hun ouders hen uit elkaar dreef. Aangezien zij niet verantwoordelijk zijn voor de daden van hun ouders, staat niets een eventuele hereniging in de weg.

4.4 De functie van Max en Sabine

Jessica Durlacher heeft Max en Sabine gebruikt om uitdrukking te geven aan het idee ‘het hebben van een belast verleden’. Om duidelijk te maken hoeveel invloed dat verleden heeft, beeldt ze met behulp van Max en Sabine twee uitersten uit. Max die zich zo min mogelijk door het verleden wil laten beïnvloeden, en Sabine die juist in het verleden zwezelt en eigenlijk niet zonder kan.

Bij de abstracte motieven die ik in paragraaf 4.2 heb geformuleerd en uitgewerkt, staan zij tegenover elkaar. Max is en blijft de zwijger, Sabine is in eerste instantie de prater. Later wil Max praten wel praten en zwijgt Sabine. De behoefte om te praten en te weten verdwijnt echter alweer snel bij Max. Verzwegen is het verleden toch een stuk rustiger en minder invloedrijk, denkt hij.

Max vindt dat je je los moet maken van het verleden van je ouders: je moet je eigen leven leiden. Hij probeert de rol van het verleden ook zo minimaal mogelijk te maken, al slaagt hij daar niet in. Herhaaldelijk komt naar voren dat de oorlog en het zwijgen daarover binnen het gezin Lipschitz een grote rol heeft gespeeld. Daar komt ook zijn woede vandaan. Bovendien speelt het verleden een rol als hij een relatie aangaat met Sabine, die zeer regelmatig huilbuien heeft en constant praat over die voorgeschiedenis. Door haar wordt hij dus toch veelvuldig geconfronteerd met het belaste verleden, en speelt het een grote rol in hun relatie. Sterker nog: het is de basis van hun relatie. Sabine is op hem afgestapt omdat ze een gemeenschappelijke geschiedenis meende te herkennen. Ook wanneer hij een tweede keer een relatie aangaat met Sabine speelt het (recente) verleden een rol. Hij wil weten wat er gebeurd is waardoor Sabine moest vertrekken. Sabine houdt dit geheim, en Max laat het rusten. Ook nu probeert hij de invloed van het verleden zoveel mogelijk uit te schakelen.

Sabine leeft voor het verleden. Zij is trots op haar vader dat hij de oorlog heeft overleefd, en praat daar veel over. In tegenstelling tot Max vindt zij het geen schande “om van iemand te houden die het zwaar heeft gehad. Zelfs niet omdat hij het zwaar heeft gehad” (39). Alhoewel haar vader niet over de oorlog praat, weet Sabine wel wat hem tijdens de onderduikperiode is overkomen. Vaak heeft ze huilbuien vanwege het verdriet dat haar vader is aangedaan. Ze is trots op haar joodzijn, al geeft ze daar geen uiting aan door vast te houden aan rituelen of geloof.

Ondanks dat ze het Anne Frankhuis een enge plek vindt, werkt ze er. Ze doet dat omdat ze de angst van zichzelf moet voelen, voor haar familie (13). Zij probeert het leed van haar vader te voelen. Hij heeft angsten gekend tijdens de oorlog en kon er toen ook niet voor weglopen. Hier tegenover staat Max: hij heeft zich neergelegd bij het feit dat hij nooit zal weten wat zijn vader precies doormaakt (57). Toen bleek dat haar vader niet de joodse onderduiker was, maar de verrader, stortte Sabines wereld in. Al het verdriet dat ze had gevoeld door haar vaders verleden was gebaseerd op leugens en dus hypocriet geweest.

Ze ontvlucht haar geliefde Max en gaat op zoek naar Sam, de man die door haar vader was aangegeven. Ze probeert haar schuld in te lossen. In de plaats van trots voor haar vader is nu schaamte en schuldgevoel gekomen. Van een prater verandert ze in een zwijger. Was ze eerst een open boek voor Max, nu heeft ze geheimen. Geheimen die Max enerzijds wil weten, anderzijds koestert. Het koesteren van het ‘niet-weten’ heeft bij hem echter toch altijd de overhand.

Op basis van het familieverleden vormen Max en Sabine hun identiteit. Max doet dat door er afstand van te nemen en zich er als het ware tegen af te zetten. Zoals ik al eerder constateerde, slaagt hij daar niet in. In gedachten is hij veel met het verleden bezig en ook zijn relatie met Sabine verbindt hem eerder met de geschiedenis dan dat hij er zich van losmaakt. Sabine daarentegen bouwt haar identiteit volledig rondom het familieleed. Zelfs nadat dat een flagrante leugen is gebleken, ontleent ze haar nieuwe identiteit aan het verleden en de leugen van haar vader. Voorheen stond haar leven in het teken van verdriet om haar vader, nu staat haar leven in het teken van de schuld van haar vader. Ze probeert Sam te helpen omdat ze hem dat verschuldigd is. Was ze voorheen in eerste instantie de dochter van een slachtoffer van de vervolging, nu is ze in de eerste plaats de dochter van een verrader.

Het lijkt Max niet te lukken zich los te maken van het verleden van zijn vader, en het verleden van Sabines vader, totdat hij de ware geschiedenis kent. Hij

beseft dan dat ook Sabine slachtoffer is en dat hij haar niet verantwoordelijk kan houden voor de leugens en het verleden van haar vader. Het lukt hem in die zin dus toch zich te ontdoen van het belaste verleden. Hij laat de geschiedenis geen invloed meer hebben op zijn leven en zijn relatie.

De personages Max en Sabine zijn gebruikt om uit te drukken hoe een belast verleden invloed kan hebben op het leven en de ontwikkeling van een tweede generatie-kind. Max en Sabine vertegenwoordigen twee zeer verschillende visies op hoe met dat oorlogsverleden om te gaan. Doordat juist deze twee personages een relatie krijgen wordt dit contrast onderstreept. De invloed van het verleden wordt gemaximaliseerd doordat dit ellendige gemeenschappelijke verleden niet waar blijkt, en er een nog belastender verleden voor in de plaats komt. Brengt een belast verleden ze bij elkaar, een dubbel belast verleden drijft ze uiteen. Wanneer Max zich realiseert dat je niet verantwoordelijk bent voor de daden van je ouders, als hij zich zoveel mogelijk heeft losgemaakt van zijn eigen verleden, komt het tot een verzoening.

4.5 De psychologische benadering van Max en Sabine

In deze paragraaf vergelijk ik de kenmerken van de tweede generatie uit de psychologie met informatie die gegeven wordt over Sabine en Max. De bedoeling is na te gaan in hoeverre deze personages uitdrukking geven aan het fenomeen 'tweede generatie-problematiek'. De volgorde die ik hierbij aanhoud is dezelfde als de volgorde in hoofdstuk 3. Deze werkwijze volg ik ook in de analyse van Otto Kant en Mendel Adenauer. Net als in de vorige paragraaf begin ik met Sabine.

4.5.1 Sabine

Gezinstype

Voor het gemak herhaal ik puntsgewijs de vier gezinstypen, zoals beschreven in hoofdstuk 3.

- ▶ De gezinnen van de slachtoffers:
 - ❑ Neerslachting
 - ❑ Overbezorgdheid en overmatige betrokkenheid op elkaar
 - ❑ Vaak rolomkering
 - ❑ Wantrouwen jegens buitenwereld, 'anders' zijn
 - ❑ Zeer gesloten gezinswereld
 - ❑ Onafhankelijkheid van het kind is een bedreiging
 - ❑ Plezier is onbelangrijk
 - ❑ Professioneel en financieel succes is sleutel tot geluk

- ▶ De gezinnen van de vechters
 - ❑ Mythische betekenis van vechten ouders
 - ❑ Gevoelsarm
 - ❑ Dwangmatige gedrevenheid te presteren, hoge eisen aan de kinderen
 - ❑ Geen vertrouwen in buitenwereld
 - ❑ Wel actieve participatie in buitenwereld
 - ❑ Overdreven loyaliteit ten opzichte van de ouders
 - ❑ Afhankelijkheid roept minachting en intolerantie op
 - ❑ Rivaliteit tussen ouder en kind

- ▶ De affectief verdoofde gezinnen
 - ❑ Beide ouders overlevenden, vaak enigen van de familie
 - ❑ Ouders zeer op elkaar gericht
 - ❑ Stilte en vervlakking van de emoties
 - ❑ Breekbaar evenwicht, ouders worden ontzien
 - ❑ Kinderen voelen zich buitengesloten
 - ❑ Alles goed willen doen voor ouders, maar geen bevrediging
 - ❑ Kind materieel tegemoet komen
 - ❑ Kinderen niet of nauwelijks op de hoogte van verleden van ouders

- ▶ De gezinnen van hen die het gemaakt hebben
 - ❑ Alles goed willen maken wat de oorlog heeft afgenomen
 - ❑ Streven naar maatschappelijk succes en financiële zekerheid
 - ❑ Nakomelingen moeten ambities waarmaken
 - ❑ Kinderen financieel en materieel zoveel mogelijk bieden
 - ❑ Kinderen niet op de hoogte van verleden van ouders
 - ❑ Emotionele tekortkomingen
 - ❑ De gezinnen lijken aangepast
 - ❑ Sterke behoefte te getuigen van verschrikkingen

De informatie over het gezin waarin Sabine opgroeit is summier. De eerste keer dat er iets over gezegd wordt, is wanneer Sabine vertelt dat haar vader een held is. Hij heeft het kamp overleefd en levens gered. Die informatie heeft ze van haar moeder, haar vader zwijgt over de oorlog. “Hij wordt er heel stil van. [...] Hij heeft te veel meegemaakt” (33). Meer informatie is te vinden in het stuk over de toevallige ontmoeting tussen Max, Sabine en haar vader. De vader van Sabine leek niet eens zo verrast door deze ontmoeting, eerder afgeleid, gestoord in zijn gedachten (88). Het leek alsof Sabine de ouder was die gretig contact zocht en de vader het kind was. Max vraagt zich af of hij eigenlijk niet liever met rust gelaten wilde worden, in plaats van iets te gaan drinken met hen. Sabines vader is het liefst thuis, en dan wil hij alleen gelaten worden achter zijn bureau. Daar werkt hij aan zijn dissertatie over de vijftiende eeuw en Spanje. “Hij is een echte verstrooide professor” (90). Naast het schrijven aan zijn dissertatie geeft hij geschiedenis op een middelbare school. Hij komt op Max afstandelijk over en Max merkt dat Sabines vader opfleurt als hun wegen zich na deze ontmoeting weer scheiden.

Sabine vertelt haar vader tijdens hun korte samenzijn vol vuur over haar plannen voor de toekomst. Ze stelt de zaken echter mooier voor dan ze zijn. Als haar vader weer weg is, geeft ze toe dat ze altijd een beetje zenuwachtig van hem wordt (93).

Toen Sabine acht was had ze een werkstuk over Columbus gemaakt en aan haar vader laten lezen. Hij vond het wel goed, maar zou het zelf anders hebben gedaan. Ze had die opmerking onuitstaanbaar gevonden (186). Ze had geantwoord dat het wel goed was zo, dat zij anders was dan hij. “Ze had zich boos en opstandig gevoeld” (186). Vanaf toen zat ze nooit meer bij hem op schoot. Ze voerden een gevecht, maar zij zou nooit winnen van haar vader vanwege zijn geschiedenis.

Dit zijn de gegevens over de thuissituatie en de jeugd van Sabine. Op basis hiervan deel ik het gezin Edelstein in bij de ‘gezinnen van de vechters’.

Sabine beschouwt haar vader als een held. Zij, en ook haar moeder, hecht een mythische betekenis toe aan het optreden van meneer Edelstein. De afstandelijke ontmoeting en de nervositeit die Sabine voelt doen vermoeden dat Sabine is opgegroeid in een gevoelsarme omgeving. Thuis brengt haar vader veel tijd door in zijn studeerkamer, hij zondert zich af van het gezin.

Met haar moeder heeft Sabine veel telefonisch contact. Ze stelt haar moeder voortdurend gerust (112). Met haar vader heeft ze weinig contact, maar ze verdedigt

hem met hand en tand. Tussen Sabine en haar vader is een soort strijd, er is rivaliteit. Sabine bezit geen drang om te presteren en krijgt die ook niet opgelegd van haar ouders. Uit het feit dat zij haar toekomstplannen mooier doet voorkomen dan ze zijn, spreekt wel de neiging om haar vader niet teleur te stellen.

Voor wantrouwen jegens de buitenwereld heb ik geen aanwijzingen gevonden in de tekst. Wel is er maar weinig contact met de buitenwereld. De roman beschrijft het contact tussen Sabine en Max en af en toe het contact met de familie. Van een (druk) sociaal leven is geen sprake. Misschien is er onbewust sprake van een gebrek aan vertrouwen in de buitenwereld. Van het laatste kenmerk, de intolerantie ten aanzien van afhankelijkheid, is geen sprake in de roman.

Hiërarchie binnen het gezin

In de roman wordt geen melding gemaakt van een oudere broer of zus die de oorlog heeft meegemaakt. Dat Sabine een broer of zus heeft die de oorlog heeft meegemaakt, lijkt mij ook erg onwaarschijnlijk: haar ouders ontmoeten elkaar in 1957 en zijzelf wordt pas in 1960 geboren (39). Ook is zij voorzover bekend niet naar een overleden familielid vernoemd. Haar achternaam is wel van een in de oorlog vermoorde jood. Nota bene haar vader heeft hem vermoord en na de oorlog zijn identiteit aangenomen (271). Het dragen van die naam zadelt haar met een constant aanwezig schuldgevoel jegens Sam op, die door haar vader is verraden. Over enig schuldgevoel ten opzichte van de echte Edelstein wordt niets gemeld.

Het gezinsgeheim

Bij de beschrijving van het gezinstype kwam al aan bod dat haar vader niet over de oorlog sprak. De reden van dit zwijgen wordt uiteindelijk duidelijk: hij wilde zijn dochter sparen voor de waarheid. Het is echter wel een heel andere waarheid dan Sabine, en de lezer, kan vermoeden. De angst en twijfel bij het kind om naar de oorlog te vragen ontbreekt bij Sabine. Zij zegt: "Ik vraag hem er altijd naar, en mama antwoordt" (33). Zij wil het liefst duidelijkheid hebben over het verleden. Uit de karaktertekening van Sabine blijkt ook niet dat ze met veel vragen over haar vaders ervaringen is blijven zitten. Voor de buitenwereld houdt Sabine haar vaders verleden niet geheim, ze vertelt er zelfs vaak over. Ze verplaatst zich in dat oorlogsverleden omdat ze het verdriet wil voelen.

Het echte gezinsgeheim is het werkelijke verleden van meneer Edelstein, waarover lange tijd wel gezwegen wordt.

Het loyaliteitsconflict

Sabine heeft zich behoorlijk losgemaakt van haar ouders. Haar moeder spreekt ze weliswaar veelvuldig via de telefoon, maar ze bezoekt haar ouders niet vaak. Met haar vader heeft ze eigenlijk maar weinig contact. Ze voelt zich niet bezwaard haar vader naar de oorlog te vragen, ondanks dat ze weet dat hij er niet over wil praten. In dit opzicht wordt ze niet gehinderd door enig schuld- of angstgevoel. Haar vader verdedigt zij vurig tegenover Max. In haar ogen kan haar vader geen kwaad doen.

In de roman wordt nergens duidelijk dat Sabine gekweld wordt door ambivalente emoties. Ook het feit dat zij een makkelijker leven leidt dan haar vader is niet af te leiden uit het verhaal. Zij wil haar vader niet teleurstellen, daarom stelt ze haar leven tegenover hem mooier en succesvoller voor.

Wanneer ze achter de waarheid komt over haar vader houdt ze dat angstvallig geheim voor de buitenwereld. Ik denk niet dat ze dat doet uit loyaliteit naar haar ouders maar eerder uit schaamte tegenover de buitenwereld en schuldgevoel ten opzichte van de slachtoffers.

Een eigen identiteit

De situatie thuis is van grote invloed op het ontwikkelen van de eigen identiteit. Zoals eerder gezegd baseert Sabine haar identiteit op haar joodzijn, en daarmee op het verleden van de vervolging. Dat Sabine joods is vervuld haar met trots en geeft haar het gevoel tot een bijzondere groep te horen. Zij is niet praktiserend joods maar op een gegeven moment wil ze wel samen met Max Sjabbes vieren. Ironisch genoeg is dat op dezelfde dag dat ze achter de ware identiteit komt van haar vader.

Er is een tekstplaats die kan duiden op rolomkering: dat is wanneer Max het gevoel heeft dat Sabine de ouder is en de vader het kind (89). Dat zou verwarrend kunnen zijn voor Sabine, maar verdere bewijzen daarvoor heb ik niet gevonden in de tekst.

Uit de roman wordt niet duidelijk dat Sabine problemen heeft gehad met het ontwikkelen van haar identiteit: ze heeft de identiteit aangenomen van het slachtoffer, net zoals haar vader. Verdere pogingen om zich daarvan te ontdoen onderneemt ze niet. Wanneer haar vader van slachtoffer verandert in dader, moet zij ook haar identiteit aanpassen. Ze wil de schuld vereffenen van haar vader, door zijn slachtoffer op te zoeken en liefde te geven.

Relaties

In relaties streven tweede generatie-kinderen naar eenheid. Dit is zeker van toepassing op Sabine. Zij herkent zichzelf in grote lijnen in Max en voelt zich door hem begrepen. Zo onafhankelijk zij lijkt van haar ouders, zo afhankelijk is zij van Max. Ze heeft hem nodig om naar haar verhalen te luisteren en om haar te troosten. Waarschijnlijk heeft zij haar verdriet over de vervolging van haar vader thuis nooit kunnen uiten. Bij Max haalt ze dat nu in. Zij kiest zeer bewust voor een joodse partner, simpelweg omdat hij haar begrijpt. Vaak vluchten tweede generatie-kinderen in een relatie om te ontsnappen aan de problematische wereld van hun ouders. Maar door haar relatie met Max creëert Sabine allerm minst een onproblematische wereld. Juist door Max en haar werk bij het Anne Frankhuis wordt ze aan haar voorgeschiedenis herinnerd.

Als blijkt dat haar voorgeschiedenis een andere is dan die van Max, is de eenheid in haar relatie weg. Bovendien denkt zij dat haar verleden nu onbegrijpelijk is voor Max. In haar ogen is de relatie onmogelijk geworden.

4.5.2 Max

Gezinstype

Binnen het gezin Lipschitz staat alles in het teken om de vader te ontzien. Soms waren de meest futiele zaken aanleiding voor hem om in razernij te ontsteken. Altijd waren Lana, Max, en hun moeder bang dat hij een keer zou instorten. Om dat te voorkomen deed vooral Max' moeder altijd haar uiterste best alle mogelijke redenen voor boosheid van vader Simon uit de weg te ruimen (23). Simon gebruikte de oorlog als chantagemiddel. Wanneer Max of Lana bijvoorbeeld te laat thuis kwam, kregen ze het verwijt "hoe [ze] hem dūrfdn ongerust te maken [...], dat [ze] nergens, nergens recht op hadden" (23). Dit soort uitpattingen probeerden de andere gezinsleden zoveel mogelijk te voorkomen.

Max heeft het gevoel dat hij zijn ouders moet beschermen, met name als zijn tante op bezoek is en er veel emoties los komen (20). Het gezin is in dat soort

situaties bij elkaar; ook Lana is thuis om haar vader te steunen. Blijkbaar heeft Max het gevoel gehad dat hij altijd voor zijn vader had gezorgd in plaats van andersom. Wanneer hij zijn vader troost in het vliegtuig maakt zijn vader een geruststellend gebaar. Daardoor beseft Max: “ik was nog steeds zijn zoon en hij mijn vader [...] – een ontdekking die me bijna verraste” (57).

Zijn ouders zijn overbezorgd. Max mag van zijn vader nooit de auto lenen, omdat hij bang is voor een ongeluk (113). Ook wanneer Max naar Los Angeles vliegt, maken zijn ouders zich zorgen.

Plezier maken is in het gezin niet van belang en heeft geen grote rol gespeeld tijdens het opgroeien. Uit solidariteit heeft Max lang zo min mogelijk plezier gemaakt (24). Max heeft het gevoel dat hij moet slagen in het leven. Hij krijgt geld van de erfenis van tante Judith om een uitgeverijtje op te richten. Het duurt drie jaar voordat Max zijn vader durft te vertellen dat het bedrijf al snel ter ziele was gegaan. Hij had gewacht tot hij een andere redelijke functie had bij een uitgeverij, ter compensatie van zijn mislukking.

Max wordt om verschillende redenen gekweld door een schuldgevoel. Allereerst omdat hij zo vaak niet aan de oorlog dacht (11), ten tweede omdat hij zoveel mogelijkheden had, zoveel toekomst (24). En tenslotte omdat hij het bedrijf van zijn vader niet heeft overgenomen, en het uiteindelijk verkocht moest worden (72). Dat schuldgevoel frustrereert hem, waardoor hij veel woede in zich heeft.

Op basis van de tekstgegevens deel ik het gezin Lipschitz in bij de ‘gezinnen van de slachtoffers’. Er is sprake van overbezorgdheid en overmatige betrokkenheid op elkaar. De vader van Max barst soms uit in hevige woede-aanvallen, en om dat te voorkomen wordt hij zoveel mogelijk ontzien en beschermd. Door de zorg voor de gemoedsrust van de vader, is er enigszins sprake van rolomkering. De buitenwereld speelt geen grote rol in het leven van de Lipschitz. Ze hebben een behoorlijk gesloten gezinswereld. Max neemt bijvoorbeeld nooit vriendinnetjes mee naar huis. “Vriendinnen [...] waren in principe vreemden waar onze familie niet van hield” (50). Maatschappelijk succes wordt, in tegenstelling tot plezier, wel belangrijk gevonden, maar in de roman niet benadrukt.

Hiërarchie binnen het gezin

Lana en Max zijn beiden naoorlogse kinderen, er zijn dus geen oudere broers of zussen die de oorlog hebben meegemaakt. Of Max vernoemd is naar een in de oorlog omgekomen familielid wordt niet vermeld.

Het gezinsgeheim

De vader van Max praat nauwelijks over de oorlog. Wat hem precies is overkomen, weet Max niet. Wanneer zijn tante, de tweelingzus van zijn vader, op bezoek is, komt hij veel te weten over het oorlogsverleden. Dan begrijpt hij ook waarom zijn vader dat altijd voor hem verzwegen: “de onvoorstelbaarheid ervan bracht me in staat van paraatheid. Het verdringen begon meteen, als een tweede natuur. Dicht die put, die bron van schrik” (21). Zijn vader had zijn zoon deze verschrikkelijke verhalen willen besparen.

Max heeft een ambivalente houding ten aanzien van kennis over zijn vaders ervaringen. De verhalen fascineren hem, en onbewust heeft hij lang op informatie gewacht, maar de gekregen informatie verdringt hij meteen (21). Onder het verhaal dat zijn vader vertelt tijdens de vlucht naar Israël krijgt Max kippenvel. “Eindelijk: een van de geheimen die me zo lang onthouden waren” (59). Gedurende het gesprek kan Max echter niet naar zijn vaders gezicht kijken. Als hij de kwetsbaarheid van zijn vader ziet, raakt hij verlamd van deernis en ongerichte woede (59). Aan de ene

kant wil hij over het verleden horen, is hij nieuwsgierig, aan de andere kant wil hij het niet horen, is hij bang voor de verhalen zelf en de emoties die ze teweeg brengen.

Naar de buitenwereld zwijgt Max over de geschiedenis van zijn vader. Het wordt niet duidelijk of dat is op Simons verzoek of aandringen. Max zelf vindt niet dat je over dat verleden moet praten: “liever zwijgen dan de verdenking op je te laden trots op ellende te zijn” (33).

Het loyaliteitsconflict

Max leidt zijn leven in de greep van het loyaliteitsconflict. Binnen het gezin werden de eigen behoeften ondergeschikt gemaakt om tegemoet te komen aan de nukken van de vader. Zo werden alle mogelijke aanleidingen tot boosheid weggenomen. De problemen van de vader stelden de besognes van de andere gezinsleden in de schaduw. Soms kwamen ze daartegen in opstand, maar dat duurde maar kort. Door de reactie van hun vader, werden zij steeds op hun schuldgevoel aangesproken (68).

Ook voelt Max zich schuldig over het feit dat zijn leven makkelijker is dan dat van zijn vader. Hij kan immers in alle vrijheid de wereld verkennen, en heeft toekomstkansen. Daardoor voelt hij altijd druk: “ik geloof dat ik altijd behoorlijk in mijn maag gezeten heb met al die toekomst die ik steeds maar had, met al die mogelijkheden” (24). Uit solidariteit heeft hij daarom lange tijd zo min mogelijk plezier gemaakt. Max probeert zijn vader zo min mogelijk verdriet en teleurstelling te bezorgen. Dat is de reden dat hij lange tijd verzwijgt dat hij zijn uitgeverij niet tot succes heeft weten te maken. Hij weet dat hij zijn vaders verdriet niet weg kan nemen en realiseert zich dat hij nooit kan weten wat zijn vader doormaakt (57).

Ondanks alles heeft Max zich redelijk los kunnen maken, al is de betrokkenheid bij zijn ouders altijd groot gebleven. Zijn verworven onafhankelijkheid zorgt ook voor schuldgevoelens. Om die teniet te doen gaat hij vervolgens naar huis om zijn ouders te bezoeken.

Een eigen identiteit

Net als Simon heeft Max veel woede in zich. Voor zijn vader is verdriet onlosmakelijk verbonden met woede (63). Voor Max geldt dat zijn vaders verdriet woede opwekt. Deze woede en frustratie kon hij thuis nauwelijks uiten. Ook in zijn latere leven uit hij die emotie nauwelijks. Veelvuldig valt te lezen dat hij kwaad is, maar hij uit die woede maar zelden in een gesprek.

Over de positie ten opzichte van het jodendom wordt niets gezegd, noch positief, noch negatief. Wel probeert Max zich los te maken van zijn belaste verleden. Hij wil zijn identiteit niet ontlenen aan de vervolgingsgeschiedenis, al doet hij dat onbewust toch. Hij voelt zich gekend en begrepen door zijn vriendin, die dat verleden met hem deelt.

Max heeft een eigen leven opgebouwd, maar is nog sterk verbonden met zijn ouders. Daardoor, en door zijn relatie met Sabine, blijft dat element van het verleden een grote rol spelen in zijn leven. Ongewild bepaalt dat zo een deel van zijn identiteit. Max wilde de stoffenzaak van zijn vader niet over nemen, waardoor de zaak uiteindelijk verkocht moest worden. Max voelt zich daar schuldig over. Hij heeft gekozen om zijn eigen weg te volgen, met een nieuw schuldgevoel tot gevolg.

Voor een deel heeft Max de vrijheid gehad zijn identiteit zelf te vormen. De sfeer die heerste binnen het gezin Lipschitz is echter wel van invloed geweest op met name zijn emotionele ontwikkeling.

Relaties

De relatie tussen Max en zijn ouders is een problematische. Hij voelt dat hij hen moet beschermen, moet steunen, maar neemt hun tegelijkertijd kwalijk dat hijzelf emotioneel tekort is gekomen. “Ik schonk mijn vader alle geduld van de wereld – maar ik wilde ook wel eens een beetje rust” (40). Max blijft zich zorgen maken om het welzijn van zijn ouders.

Net als Sabine streeft Max naar eenheid in zijn relatie. Hij voelt zich begrepen bij haar. Hun relatie is heel hecht, en laat weinig ruimte voor een sociaal leven. Max verwacht niet dat Sabine hem compensatie biedt voor wat hij bij zijn ouders tekort kwam. In Sabine heeft hij een nieuw persoon om te beschermen, om te troosten en te steunen. Max verplaatst zijn zorg dus van zijn vader naar Sabine.

4.5.3 Samenvatting

Uit de psychologische benadering van Sabine blijkt een aantal verschillen met het beeld van de tweede generatie. Ten eerste lijkt het gezinsgeheim geen invloed te hebben gehad in het gezin. Haar vader praat er niet over, maar alleen doordat Sabine er constant naar vraagt, brengt het spanning in het gezin. Haar moeder fluistert dan de antwoorden, waardoor de geheimzinnigheid van het verleden onderstreept wordt. Max verbaast zich over hoe precies zij alles wist over de onderduik van haar vader (58). Daaruit blijkt dat er voor Sabine niet veel geheimen meer waren over het oorlogsverleden.

Het feit dat zij ronduit naar de oorlog durft te vragen, strookt niet geheel met wat ‘gebruikelijk’ is bij de naoorlogse generatie. Over het algemeen durven deze kinderen er niet naar te vragen, omdat ze bang zijn voor de emoties van de ouders, en voor de informatie zelf. Bovendien blijft het verleden veelal binnen de muren van het huis; de buitenwereld heeft daar niets mee te maken. Voor Sabine geldt dat niet: zij komt openlijk voor haar afkomst uit en vertelt vaak en veel over haar familieverleden. Ook worden de emoties over het verleden meestal onderdrukt, maar niet bij Sabine: zij huilt veel en en plein public. Dat Sabines gedrag wat dit betreft afwijkt van het beeld van de naoorlogse generatie blijkt ook uit de interviews van Helene Weijel: “Solidariteit met de ouders betekende voor hen allen dat ze veel terughoudendheid moesten overwinnen om, hoe vertrouwelijk ook, [...] te kunnen spreken”.⁷

Van een loyaliteitsconflict lijkt maar ten dele sprake te zijn. Ze heeft een goed contact met haar moeder, maar niet met haar vader. Ze troost en stelt haar moeder gerust, enig emotioneel contact met haar vader ontbreekt. Wel is ze zeer trots op haar vader, ze bewondert hem, en verdedigt hem tegenover Max. Ze voelt zich echter niet schuldig over het feit dat ze zich van hem heeft losgemaakt. Uit de roman komt niet naar voren dat Sabine gekweld wordt door enig schuldgevoel ten opzichte van haar ouders. Daar komt verandering in als de waarheid boven tafel is gekomen. Dit is een ander schuldgevoel dan het schuldgevoel dat de tweede generatie-kinderen aan hun ouders bindt.

Uit het psychologische beeld van de tweede generatie blijkt dat deze kinderen vaak worstelen met hun joodse identiteit. Bij Sabine lijkt het een uitgemaakte zaak. Zij is de dochter van een holocaustoverlevende en daaraan ontleent zij haar identiteit, al geeft die identiteit haar veel verdriet. Haar leven staat in het teken van het leed van de vervolgingssslachtoffers. Zij wil het verdriet van haar vader voelen en

⁷ H. Weijel, *In twee werelden. Gesprekken met kinderen van joodse overlevenden*. Amsterdam 1985. P. 10.

zweigt daarom in zijn verhalen en in het nare gevoel dat het Anne Frankhuis haar geeft. Steeds leidt dat tot huilbuien, maar aangezien Sabine niets onderneemt om die cirkel te doorbreken, neem ik aan dat dit is wat ze wil. Zij is er trots op dat zij tot die speciale groep van overlevenden hoort. Haar krampachtige streven naar eenheid in een relatie is wel één van de kenmerken van de tweede generatie-problematiek.

Na vergelijking van de kenmerken zoals geformuleerd in hoofdstuk 3 met het personage Sabine, zie ik maar een beperkt aantal overeenkomsten. Als ik puur af zou gaan op deze benadering dan zou ik niet met zekerheid kunnen zeggen of Sabine een joods tweede generatie-personage is. De tekstgegevens, zoals de door haar gesproken woorden, of de gegevens van de verteller, laat ik in dat geval buiten beschouwing.

Voor Max geldt het tegenovergestelde. Veel van de kenmerken uit de psychologie zijn van toepassing op hem. Het gezinsgeheim heeft een grote rol gespeeld in het gezin waarin Max opgroeide. Hij vraagt zijn vader niet naar het verleden omdat hij weet dat die herinneringen heftige emoties tot gevolg hebben. Hij probeert zijn vader zoveel mogelijk te ontzien, ondanks dat hij daar af en toe moeite mee heeft. Zijn zelfstandige leven geeft hem schuldgevoelens. Om die gevoelens zoveel mogelijk te voorkomen, bezoekt hij zijn ouders vaak en heeft hij nauw contact met hen.

Max beseft eveneens dat hij een makkelijkere toekomst heeft dan zijn vader had. Ook dat brengt schuldgevoelens teweeg. Dit loyaliteitsconflict zorgt ervoor dat de keuzes die Max maakt voortdurend overschaduw worden door een schuldgevoel ten opzichte van, met name, zijn vader.

De situatie bij Max thuis heeft zijn ontwikkeling sterk beïnvloed. Emotioneel is hij, net als zijn vader, niet goed in staat zich te uiten. Daarnaast probeert hij zich op haast krampachtige wijze los te maken van het familieverleden. De poging blijkt tevergeefs: het verleden heeft wel degelijk invloed gehad op zijn identiteit.

Ook voor wat betreft zijn relatie voldoet Max voor een groot deel aan het beeld van de naoorlogse joodse generatie dat door de psychologie gevormd is.

4.6 Conclusie

Bij de tekstuele benadering bleek uit de analyse van de motieven dat de tweede generatie-problematiek in deze roman thematisch wordt uitgewerkt. Het oorlogsverleden van de ouders heeft een grote weerslag op het leven van de naoorlogse Max en Sabine. Het beïnvloedt hun identiteit, hun handelen en hun relatie. De manier waarop het verleden invloed heeft gehad en de manier waarop Max en Sabine daarmee omgaan verschilt. Max probeert zijn eigen leven te leiden, ondanks zijn belaste familieverleden. Sabine lijkt te leven dankzij haar traumatische verleden. Ze zweigt in haar verdriet, ze is “iemand die op een rare manier opbloeit bij het horen van oorlogsdrama’s”.⁸ De personages zijn zo vorm gegeven dat zij maximaal uitdrukking geven aan deze tegenstelling, deze twee visies.

Beiden lijken via hun ouders door de oorlog getraumatiseerd te zijn. Sabine is een labiel, zeer emotioneel personage, Max is emotioneel ‘een steen’. Ook wanneer Sabine de waarheid kent, is zij door haar vaders verleden getekend. Dit verleden heeft zeer veel invloed op haar leven. Niet alleen moet ze haar relatie verbreken, maar ze wordt eveneens opgezadeld met schaamte en schuldgevoel. Voor Max heeft deze geschiedenis ook gevolgen: zijn relatie is verbroken en hij blijft met onbeantwoorde vragen achter.

⁸ D. Serdijn, ‘De kleffe verzoening’. In: *Het parool* 25-10-2000.

Bij de psychologische benadering ben ik er op voorhand vanuit gegaan dat de tweede generatie-problematiek aangerood wordt. Max is na vergelijking met de kenmerken welhaast een prototype te noemen van een tweede generatie-kind. Het gezinsgeheim, het loyaliteitsconflict, zijn twijfels bij het vormen van zijn identiteit: alle elementen zijn bij hem aanwezig. Sabine daarentegen vertoont weinig overeenkomsten. Zij handelt vaak tegengesteld aan hoe de naoorlogse joodse generatie over het algemeen handelt (zoals geformuleerd door de psychologie). Denk bijvoorbeeld aan haar obsessieve vragenstellen aan zowel haar vader als aan de vader van Max.

Het personagebeeld van Max komt bij beide benaderingen overeen: een joodse jongen die worstelt met het verleden van zijn vader. Hij voelt zich schuldig ten opzichte van zijn ouders, wordt heen en weer geslingerd tussen tegenstrijdige emoties zoals nieuwsgierigheid en angst, en blijkt niet in staat het oorlogsverleden uit zijn leven te bannen.

Het personagebeeld van Sabine is wel verschillend. Vanuit tekstueel oogpunt is zij de tegenhanger van Max. Zij geeft op haar manier uiting aan haar worsteling met het verleden van haar vader. Bij de psychologische benadering blijkt Sabine af te wijken van het geformuleerde, algemene beeld. Uiteraard is dit een algemeen beeld, en gaat een ieder op zijn wijze om met een belast verleden, maar aan de hand van de kenmerken uit hoofdstuk 3, kun je niet met zekerheid vaststellen dat Sabine een joods tweede generatie-personage is. Daarmee zou je de roman en de thematiek tekort doen. De problematiek van de tweede generatie komt sterker tot uitdrukking bij de tekstuele analyse. Zo worden alle verschillen tussen Sabine en Max verklaard in het licht van de tegengestelde posities die zij innemen ten opzichte van het grondmotief.

Kennis van zaken over deze problematiek vind ik wel een verrijking bij de interpretatie van de roman, aangezien het bepaalde houdingen van, in ieder geval, Max beter verklaart. Bij mij onstond daardoor meer begrip voor de ietwat contactgestoorde Max. Sabine vind ik een erg dramatisch en huilerig personage, die zich naar mijn mening teveel in haar slachtofferrol bleef voegen. Ook de psychologische benadering kon daar geen verandering in brengen!

5 Otto

5.1 Geleding, vertelsituatie en samenvatting *Joods labrynt*

Geleding

De editie die ik bij mijn analyse gebruik is: Nol de Jong, *Joods Labrynt*. Breda 2000. De roman, opgedragen aan Josephine, beslaat 308 pagina's, en besluit met een verantwoording. Het verhaal wordt verteld in acht hoofdstukken, die ieder een titel hebben: Voorspel, Eerste verhoor, De weg naar de bank, Tweede verhoor, De weg terug, Verwijdering, De derde weg, en Eindspel.

Vertelsituatie

Het perspectief in *Joods labrynt* ligt uitsluitend bij Otto Kant. De roman is geschreven in de derde persoon enkelvoud, en is daarmee een enkelvoudig personaal verhaal. Kenmerkend voor deze manier van vertellen is dat het veel lijkt op het ik-verhaal. Niet alleen krijgen we alleen inzicht in Otto's gedachten, maar ook de gebeurtenissen worden verwoord vanuit de visie van het hoofdpersonage Otto.

Samenvatting

VOORSPEL

De jood Otto Aaron Kant wordt een halve eeuw na de oorlog 's nachts van zijn bed gelicht door de politie. De reden voor zijn arrestatie is hem onbekend. Otto meent dat het een misverstand is, kleedt zich aan, en gaat zonder tegenstribbelen mee naar het hoofdbureau. Terwijl hij in het busje zit waarmee hij vervoerd wordt, herinnert hij zich het verhaal van zijn ouders: hoe zij waren opgepakt, afgevoerd werden, en uiteindelijk wisten te ontkomen.

Aangekomen bij het hoofdbureau constateert Otto tot zijn schrik dat het gebouw op een gevangenis lijkt. Hij wordt ondergebracht in een cel, waar hij de volgende ochtend opgehaald zal worden. De aanklacht kent Otto nog steeds niet.

Hij ligt op zijn bed en overdenkt de vorige dag. Hij is directeur van de Eerste Joodse Verzekeringsbank. Hij denkt aan de vier adjunct-directeuren, Bezembinder, De Kat, Droge en mevrouw Visser, die de oude rekeningen beheert "alsof die mensen nog leven, alsof het één grote familie is. Mijn familie!" (39)¹ Zijn gedachten dwalen af naar zijn sollicitatiegesprek bij de bank, zes jaar geleden. Het was een vreemd gesprek geweest dat meer over emoties en familie zaken was gegaan dan over bankzaken. Daarna had hij nog twee ontmoetingen met de rabbijn gehad, die als adviseur over joodse zaken aan de bank verbonden was. Tijdens het tweede onderhoud, bij de rabbijn thuis, werd hem voor de voeten geworpen dat hij vroeger opstandig was geweest tegen het jodendom. Otto bevestigt dat, waarop de rabbijn de kwestie laat rusten. Het verdere verloop van de avond was aangenaam. Hij dacht zelfs dat de rabbijn misschien wel zijn vriend zou worden.

¹ Net als in het vorige hoofdstuk verwijs ik door middel van het paginanummer tussen ronde haken naar de vindplaats in de roman.

EERSTE VERHOOR

Otto wordt opgehaald voor het verhoor. Na een lange ingewikkelde wandeling door het gebouw, dat hem aan de bank doet denken, wordt hij naar een kamer gebracht. Hij voelt zich niet opgewassen tegen de magistratuur, maar: hij is Otto Kant en hoeft zich nergens voor te schamen.

Monasch, de rechter-commissaris komt binnen. Het blijkt geen misverstand te zijn, want Monasch vertelt dat Otto al enige tijd in de gaten wordt gehouden. Inmiddels was er zoveel belastend materiaal verzameld dat tot Otto's aanhouding is overgegaan. De aanklacht is nog niet geformuleerd maar tot die tijd wordt hij vastgehouden. Otto besluit mee te werken om alles zo snel mogelijk te kunnen afsluiten. Hij wordt beschuldigd van dubieuze transacties, van fraude. Hij heeft tijdens zijn leiding de bank van een respectabele instelling veranderd in een "bolwerk van gisting en malversatie (59)". Otto is zich van geen kwaad bewust. Hij heeft inderdaad veranderingen doorgevoerd, maar die waren onvermijdelijk. Hij had van de Eerste Joodse weer een eigentijdse instelling gemaakt. Volgens Monasch zat echter niemand op die veranderingen te wachten. Bovendien had Otto voor het eerst in de geschiedenis van de bank mensen ontslagen! Uit de woorden van de commissaris leidt Otto af dat de Raad van Commissarissen achter deze aanklacht zit. Hij houdt vol dat hij niets misdaan heeft en dat hij alleen gehandeld heeft met medeweten en instemming van de raad. Monasch vraagt of Kant nog iets ter verdediging wil zeggen. Otto antwoordt: "ik begrijp de aanklacht niet, edelachtbare – waartegen moet ik mij dan verdedigen?" (72).

Onder het teruglopen naar de cel denkt hij terug aan vroeger, en het gevoel een buitenstaander te zijn. Tijdens een telefoongesprek met Tess legt hij haar, voorzover hij dat kan, uit waarom hij gevangen zit. Tess mag hem pas de volgende dag opzoeken, zodat hij tussen de verhoren niet beïnvloed kan worden.

DE WEG NAAR DE BANK

Zijn gedachten gaan terug naar zijn studententijd, waarin hij veel dronk om zijn geweten te bedwelmen. Hij besloot toen een psychiater te bezoeken, die concludeerde dat Otto leed aan wisselende stemmingen.

Weer in zijn cel gaat hij op bed liggen. Hij overdenkt zijn redenen om destijds bij de Eerste joodse Verzekeringsbank te gaan werken. Hij had sinds zijn twintigste de joodse gemeenschap de rug toegekeerd. Waarom wilde hij op zijn vierenveertigste daar weer deel van gaan uitmaken? Toen hij eenmaal bij de bank werkte deed het jodendom en daarmee de oorlog weer haar intrede in Otto's leven. De bank bleek echter niet zakelijk geleid te worden, maar vanuit emotie en sentimenten. In dat emotionele net is hij verstrikt geraakt. Van deze gedachte maakt hij een aantekening op papier.

Er was geen consensus binnen het bestuur van de bank. De meningen en posities ten opzichte van het jodendom waren zeer uiteenlopend. Een gezamenlijk standpunt werd gemeden: "we doen net of we overal hetzelfde over denken" (103). Ook dit punt noteert hij. Otto overpeinst de verschillende stromingen binnen het jodendom en hoe die verdeeldheid zaaien. Hij schrijft: "het ontbreekt ons aan respect voor elkaar" (104). Zijn gedachtegang wordt plotseling onderbroken door de bewaker die zijn avondmaal komt brengen. Het eten brengt een herinnering naar boven aan seideravond en zijn familie, die ook verdeeld is over het jodendom. Hij vraagt zich af of hij zich van zijn soortgenoten heeft afgekeerd: "kan ik met andere joden leven?" (115). Ook deze vraag schrijft hij op.

Voor de bank moest hij regelmatig op reis. Tijdens een van die reizen bezocht hij met Tess het kamp Sachsenhausen. Vanaf dat moment mocht het verleden eindelijk gewoon pijn doen. Het huilen had als bevrijding gevoeld. Vanaf dat moment had hij geweten waarom hij bij de Eerste Joodse had willen werken. Het vijfde punt dat Otto noteert is dan ook "Sachsenhausen" (127).

Voordat hij in slaap valt, haalt hij zich voorvallen voor de geest van ontmoetingen met vrome joden. Hij formuleert nog een punt dat hij toevertrouwt aan het papier: “ik heb de orthodoxie altijd met respect bejegend, maar ik ben niet orthodox geworden. De rabbijn heeft mij dat kwalijk genomen” (130).

TWEEDE VERHOOR

Het tweede verhoor vindt plaats in de rechtszaal met de Rechtscommissie voor Ideologische Misdrijven. De commissie gaat terug in Otto's verleden om na te gaan in hoeverre zijn achtergrond zijn handelen als directeur van de Eerste Joodse Verzekeringsbank beïnvloed kan hebben. Het belangrijkste is zijn houding ten opzichte van het jodendom. Otto is opgegroeid in een traditioneel joods gezin. Tot zijn veertiende, vijftiende levensjaar hield het gezin Kant vast aan de gebruiken en rituelen. Daarna koos ieder gezinslid zijn eigen weg. Otto was in die beginperiode niet erg gecharmeerd van het jodendom. In de twintig jaar daarna heeft zijn jood-zijn hem niet bezig gehouden. Vanaf het moment dat hij bij de bank is gaan werken heeft het jodendom hem geïntregeerd. Hij vindt joden moeilijke mensen, maar vooral beschadigde mensen.

Op de vraag of Otto het verleden van de joden zou gebruiken om bepaalde zaken gedaan te krijgen, antwoordt hij dat het hem tegen staat gebruik te maken van het collectieve schuldgevoel. Naar aanleiding van Otto's houding denkt de commissie dat zijn motieven om toe te treden tot de bank niet zuiver waren: hij wilde de joodse gemeenschap iets betaald zetten. Otto houdt vol dat hij van de bank een gezonde instelling wilde maken, een instelling van deze tijd, een organisatie met toekomst, losgerukt van het verleden.

Na dit verhoor voelt hij zich murw geslagen. De anderhalve dag en twee nachten durende gevangenschap hadden hem klein gekregen. Uit deze gedachte schrikt hij op als hij gehaald wordt voor het bezoek van Tess. Na een emotionele begroeting laat Tess hem een exemplaar van de *Nieuwe Joodse Revue* zien met een artikel over de arrestatie van Otto. Uit het stuk blijkt dat de rabbijn een grote rol heeft gespeeld in de totstandkoming van de beschuldigingen. Hij heeft met de Raad van Commissarissen samengespannen om Otto eruit te werken. Het contact met Tess doet Otto weer goed. Zij geeft hem moed.

DE WEG TERUG

In de cel spreekt Otto met Kaufmann, een van zijn bewakers. Het blijkt dat hij familie is van kennissen van Otto's ouders. Als de bewaker weer weg is komen allerlei herinneringen aan zijn jeugd naar boven. Hierdoor komt ook het besef naar boven dat zijn jeugd niet zo gelukkig was als hij dacht. Hij werd buitengesloten in het gezin, omdat hij als enige de oorlog niet had meegemaakt. Hij wordt in gedachten boos op zijn familie. Voordat hij volledig in een spiraal van zelfbeklag raakt, komt Otto tot inkeer.

Kaufmann bezoekt Otto 's avonds. Na dit bezoek doet Otto net alsof hij er nog is: hij praat tegen hem over zijn familie, zijn bar mitswa, over de druk die hij voelde om gelukkig te worden, over de keuzes van hemzelf, zijn broer en zijn zus. Als hij het 'gesprek' heeft afgerond voelt hij zich “voldaan maar uitgeput” (200). Zijn gedachtestroom is echter nog niet ten einde. Hij denkt aan hoe hij zich afzette tegen zijn moeder door te falen op school. Hij denkt terug aan zijn reis naar Israël, waar zijn broer zich inmiddels gevestigd had. Na een half jaar kwam Otto terug naar Nederland met een gebroken hart. Hij ging studeren en raakte aan de drank. Om de stad te ontvluchten deed hij zijn afstudeeronderzoek in de provincie, waar hij op een feestje Tess ontmoette.

VERWIJDERING

Otto wordt goedgemutst wakker. Tijdens zijn ontbijt komt Monasch, de rechter-commissaris, zijn cel binnen. Hij kondigt een gesprek aan tussen Otto en de Raad van Commissarissen. Het onderhoud zal gaan over de bevindingen van de onderzoekscommissie. Otto mag dat rapport niet inkijken, maar Monasch vertelt hem dat fraude niet is aan te tonen. De commissie sluit malversaties niet uit, maar bewijzen hiervoor zijn niet te vinden. Daarnaast vindt zij zijn joodse identiteit dermate omstreden, dat hij nooit als directeur aangesteld had mogen worden. Otto is het er niet mee eens. Ten eerste blijft “de suggestie van kwade trouw gehandhaafd” (220). Ten tweede was de Raad van Commissarissen op de hoogte van zijn identiteit. De leden wisten dat hij agnost was en getrouwd met een niet-joodse vrouw.

Het gesprek met de raadsleden verloopt niet goed. Zij kunnen geen overeenstemming bereiken. De raad wil dat Otto zijn beleid herziet, maar Otto ziet dat als een knieval. Hij heeft in zijn ogen goed leidinggegeven aan de bank door veranderingen door te voeren. De commissarissen zijn van mening dat de bank juist door deze veranderingen haar joodse identiteit verliest.

Aan het eind van het gesprek wordt geconcludeerd dat samenwerking tussen beide partijen niet langer mogelijk is. De raad zal nog diezelfde middag overleggen over verdere stappen. Voordat iedereen de zaal verlaat steekt Monasch Otto nog een hart onder de riem: het zal nu snel over zijn.

Otto voelt zich bevrijd: “de last van oude mannen is van mijn schouders afgegleden. [...] Ik ga niet terug naar de Eerste Joodse Verzekeringsbank. [...] Ik ben vrij” (248). Hij krijgt nog één keer bezoek van Tess. Hij vertelt haar alles over het onderhoud met de raad en dat hij niet meer naar de bank teruggaat.

DE DERDE WEG

Otto pakt zijn eerder gemaakte aantekeningen weer op. Zijn gedachtestroom komt hierdoor weer op gang. Hij vervloekt het verleden van de joden dat steeds als excuus gebruikt wordt. Hij wordt boos om het feit dat hij is opgegroeid met het constante besef zijn moeder te moeten ontzien. Hij heeft de oorlog niet meegemaakt, maar dat maakt hem niet minderwaardig. Hij denkt over de verschillende stromingen in Israël en de strijd die zij onderling voeren. In Amerika waren de joden geassimileerd, daar is weinig strijd en verdeeldheid. Dat is wat Otto gewild had: geassimileerd leven. Naar zijn idee scheppen de rituelen die bij de orthodoxie horen juist afstand tussen de mensen omdat ze de verschillen benadrukken. Voor de rabbijn geldt dat in het bijzonder: hij heeft voor de allervroomste vorm van geloof gekozen. Aan hem schrijft Otto vervolgens een boze brief, waarin hij zijn manier van doen scherp bekritiseert.

Otto kiest voor de derde weg: voor een leven zonder geloof. Hij kiest voor neutraal gebied. In Otto's hoofd ontstaat er een gesprek tussen hem en de rechter. De rechter verwijt hem van de leer te zijn afgedreven. Als alle joden dat doen blijft er niets meer over: dan zouden zes miljoen mensen voor niets zijn gestorven, aldus de rechter. Otto moet dat helaas beamen: “ja, ik vrees dat zes miljoen voor niks zijn gestorven” (281). Hij wil zelf de mensen kiezen waarvoor hij leeft. Vervolgens verbrandt hij zijn aantekeningen, om alles af te ronden.

EINDSPEL

Nog voor het licht is, wordt Otto gewekt: de heren Bronfman en Cohn, leden van de Raad van Commissarissen, zijn gekomen om Otto de brief te laten lezen die intern bij de bank zal rondgaan. Otto is het niet eens met de strekking van de brief. In de brief staat dat hij zelf de handdoek in de ring heeft gegooid. Als de heren ook nog melden dat ze Otto's ontslag accepteren wordt hij kwaad. Hij neemt een advocaat en zal de raad aanklagen. Daarnaast zal hij zelf een brief schrijven aan de

medewerkers. Vervolgens staat Otto op en laat Bronfman en Cohn verontwaardigd achter.

Vlakbij zijn cel komt Monasch Otto tegemoet gelopen: het is voorbij. Monasch vertrouwt Otto toe dat zijn aanhouding in zijn ogen nooit had mogen gebeuren. Nadat hij zijn spullen heeft gepakt verlaat hij lopend het gebouw. Wanneer hij buiten staat, blijkt hoe geïsoleerd het complex is. Er is geen openbaar vervoer, en om bij de bewoonde wereld te komen moet Otto het pad volgen, door het bos. Vanaf het moment dat hij de instelling verlaat, tot hij het bos door is, is het mistig. Al die tijd komt hij niemand tegen: “geen mensen, geen auto’s, geen levende ziel” (301). Pas als hij aan de rand van het bos komt, en de stad kan zien, trekt de mist op. Otto voelt zich “met iedere stap lichter worden, bevrijd van een gevangenschap die veel langer had geduurd dan de dagen die achter hem lagen”(308).

Uiteindelijk krijgt hij een lift van een vrouw, Anna. Zij blijkt de griffier te zijn van de Grote Penitentiare Inrichting, waar Otto heeft vastgezet. Ze kent hem van de verhoren en zal Otto bij zijn huis afzetten. Otto denkt: “ik ben thuis, Tess, [...], als je eens wist hoe thuis ik was.” (317).

5.2 Motieven in *Joods labyrint*

Concrete motieven

Als belangrijkste concrete motieven noem ik ten eerste de verhoren. Hieronder reken ik ook het gesprek met de Raad van Commissarissen. Door de verhoren waar Otto aan onderworpen wordt, wordt duidelijk waarom hij is opgepakt, en waar het conflict tussen hem en de Eerste Joodse Verzekeringsbank om draait. Doordat Otto zich verdedigt tijdens de ondervragingen, leert de lezer zijn standpunt kennen. Na de twee verhoren voelt Otto zich teneergeslagen. Na deze confrontaties krijgt hij steeds de gelegenheid met Tess te spreken en krijgt zo weer moed. ‘Het contact met Tess’ is daarom het tweede concrete motief. Via Tess heeft hij enig contact met de buitenwereld en wordt hij weer opgepept. Het derde concrete motief is de ‘overpeinzingen van Otto’. In zijn cel, tussen de gesprekken door, overdenkt hij zijn leven. Hierdoor krijgt de lezer meer inzicht in Otto, zijn standpunten en emoties. De gebeurtenissen wisselen elkaar af, en vormen een soort cyclus: eerste verhoor - telefoongesprek met Tess - overpeinzing, tweede verhoor - bezoek van Tess – overpeinzing, gesprek met de raad – bezoek van Tess – overpeinzing. Na het laatste gesprek met twee leden van de raad voelt Otto zich goed. Hij heeft geen peptalk van Tess nodig, bovendien is de aanklacht ongegrond en mag Otto naar huis.

Abstracte motieven

► Doolhof

In het boek wordt herhaaldelijk verwezen naar een doolhof. De eerste indicatie hiervoor is te vinden in de titel: *Joods labyrint*. De titel verwijst naar de verschillende stromingen binnen het jodendom. Die verschillende mogelijkheden kunnen leiden tot verwarring bij iemand die zijn positie ten aanzien van het jodendom wil bepalen. Dit is ook het geval bij Otto Kant. Opgevoed in een traditioneel gezin kiest hij er in de pubertijd voor om het jodendom zijn rug toe te keren. Wanneer hij ergens in de veertig is probeert hij toch enigszins terug te keren tot de joodse gemeenschap door een functie te bekleden bij een joodse bank. Bij de Eerste Joodse zijn allerlei verschillende joden werkzaam: orthodoxen, liberaaljoden,

zionisten, assimilanten. Langzamerhand raakt Otto verstrikt in het web, de doolhof, van deze diversiteit.

Hijzelf heeft ook zijn weg moeten vinden om tot een keuze te komen. De hoofdstuktitels verwijzen hier ook naar. In 'de weg naar de bank' vertelt hij hoe hij tot de keuze is gekomen om bij de bank te gaan werken, ondanks de twijfels die hij had. 'De weg terug' gaat voornamelijk over zijn thuissituatie, over hoe de oorlog een stempel drukte op zijn opvoeding en opgroeien. Hij gaat niet alleen terug in de tijd, maar hij herinnert zich ook weer de redenen waarom hij zich destijds van de joodse gemeenschap had afgekeerd. 'De derde weg' tenslotte staat voor de positie die hij in wil nemen. Hij is jood van geboorte, verder niet. "Afkerig van religie en evenmin een zionist, maar een jood omdat hij zo geboren was" (202). Zo hebben de drie wegen hem uiteindelijk uit het joods labyrint geleid.

In de tekst wordt dit doolhof-motief ook letterlijk ondersteund. Het gebouw waarin de Eerste Joodse Verzekeringsbank is gevestigd is een ingewikkeld complex met een "mysterieuze labyrintachtige sfeer" (53). Otto weet daar dan ook niet goed de weg: een verwijzing naar het feit dat hij verstrikt is geraakt in de doolhof van verschillende opvattingen. De gevangenis waar Otto wordt vastgehouden doet hem aan de bank denken. Hij noemt het zelfs een "labyrint" (164). De vertrekken waar de verhoren en gesprekken plaatsvinden bevinden zich in een ander deel van het gebouw. Daar is het lichter en ruimer. Wanneer Otto weer terug loopt naar zijn cel maken licht en kleur plaats voor "de sombere doolhof van de gevangenis" (73). In zijn cel raakt hij weer verstrikt in zijn gedachten, die uiteindelijk wel voor meer helderheid zorgen. Voordat het gesprek begint met de Raad van Commissarissen onderdrukt Otto de neiging om de rechter-commissaris de weg te wijzen. Het gebouw begint hem al aardig vertrouwd te raken. Met andere woorden: hij begint zijn weg te vinden in de doolhof. Dit komt overeen met de ontwikkeling en ontknopning van het verhaal. Tijdens dat gesprek met de raad wordt immers duidelijk dat een verzoening niet mogelijk is. Otto zal zijn eigen weg in moeten slaan, de derde weg.

► **Verdeeldheid binnen het jodendom en het bepalen van de (eigen) joodse identiteit**

Uit het voorgaande motief werd al duidelijk dat Otto gedurende zijn leven de weg probeert te vinden binnen het jodendom. De verschillende mogelijkheden om uiting te geven aan het jood-zijn zaaien verdeeldheid binnen de gemeenschap. Volgens Otto ontstaat die verdeeldheid door een gebrek aan respect tussen de joden onderling (104).

Omdat Otto zijn ingenomen positie ten aanzien van het jood-zijn overdenkt, komt regelmatig het onderscheid tussen de verscheidene groeperingen aan bod. Die verschillen waren ook zichtbaar binnen de Eerste Joodse; deze bank was er namelijk voor alle joden. Er is onderscheid tussen orthodox en ultraorthodox, dat ook weer verschillende stromingen kent. De orthodoxen gaan in hun overtuiging voor alles of niets. Alles wordt gedaan uit naam van de thora, en daar wordt stug aan vastgehouden. Otto bestempelt dit als "de orthodoxe onverdraagzaamheid (199)". De vromen vinden de leden van de Liberaal-joodse gemeenschap dan ook eigenlijk geen joden. De vromen zien Israël als voorbereiding op de komst van de Messias, de liberalen zien Israël als hun staat, zij zijn zionistisch (103). De agnosten, de assimilanten (Otto), hadden volgens hen geen plaats binnen het jodendom. Zij stonden per definitie aan de rand van de gehele joodse gemeenschap.

Otto vindt deze fundamentele verdeeldheid tragisch. Het verleden van vervolging heeft "geen saamhorigheid gebracht [...], maar controversie" (104). Bovendien benadrukken de rituelen van de orthodoxen het onderscheid in mensen.

Het verschil in opvattingen met betrekking tot het jodendom is niet alleen duidelijk in Israël, en bij de bank, maar ook in het gezin waarin Otto opgroeide. Tot Otto's pubertijd leefde de familie Kant volgens de joodse wetten, daarna koos ieder zijn eigen weg. Zijn broer Boas werd zionist, vestigde zich in Israël, maar leeft daar niet volgens de wet. Zijn zus Mirjam is met een joodse man getrouwd, maar ook zij leeft niet naar de leer. Bovendien heeft zij haar neus recht laten zetten.

Otto koos ervoor om zoveel mogelijk niet-joods te zijn. Hij is niet gelovig en houdt zich niet aan de gebruiken. Hij heeft wel bar mitswa gedaan, maar dat gaf hem het gevoel precies te worden wat hij niet wilde zijn: een joodse man (193). Zijn reis naar Israël brengt hem ook niet dichterbij tot het jodendom. Als hij de vrome joden bij de klagmuur ziet is zijn eerste gedachte: "dat zijn mijn joden niet" (206).

Ook het vuur van het zionisme is nooit bij Otto aangewakkerd. Hij heeft het geprobeerd, meegezongen, meegedanst, maar het enthousiasme is niet gekomen (198). Otto wilde zich niet van de anderen onderscheiden door zijn jood-zijn. "Liever leefde ik als een volmaakte assimulant, liever ging ik op in de kleur van mijn omgeving" (97). Twintig jaar heeft hij zo geleefd, en toch ontbrak er iets. Hij voelde een gemis: hij wilde weer deel uitmaken van de joodse gemeenschap. Door een functie te bekleden bij een joodse instelling hoopte hij dat gemis te doen verdwijnen. Zijn overtuiging veranderde echter niet: hij bleef agnost, niet zionistisch, en getrouwd met een niet-joodse vrouw. In de ogen van de leden van de Raad van Commissarissen kon dit niet. Zij waren van mening dat een jood als directeur van een joodse bank een uitgesproken joodse identiteit moest hebben. Otto's joodse identiteit vonden zij omstreden.

De verschillende opvattingen over het jodendom botsen en leiden tot een conflict. Otto verwoordt zelf de onmogelijkheid van zijn keuze: "leven als assimulant en richting willen geven binnen de joodse gemeenschap. Dat was tot mislukken gedoemd" (109). Uiteindelijk kiest hij ervoor om geen rol meer te vervullen binnen die gemeenschap. Hij is jood van afkomst, niets meer en niets minder.

► Verleden tegenover toekomst

Niet alleen de verschillende overtuigingen leiden tot onbegrip en conflicten, maar ook het onderscheid tussen verleden en toekomst. De raad van Commissarissen staat voor het verleden, Otto is de toekomst. Toen hij bij de bank begon te werken was deze instelling gericht op het verleden. Zo was er nog een afdeling 'oude rekeningen'. Die rekeningen waren van mensen die de Tweede Wereldoorlog niet hadden overleefd, en waarvan geen familieleden waren gevonden. Na zijn aanstelling als directeur voerde Otto een aantal veranderingen door. Zo ontsloeg hij voor het eerst in de geschiedenis van de Eerste Joodse Verzekeringsbank personeel. Bovendien had hij de afdeling 'oude rekeningen' opgeheven en gevoegd bij de afdeling 'crediteuren'. Als hij niet had gereorganiseerd dan had "deze bank wel een verleden [...], maar geen toekomst (61)". De rechter-commissaris reageert hierop met de opmerking dat "de Eerste Joodse er nooit voor de toekomst [is] geweest [...], die is er voor het verleden" (61). Hiermee deelt hij het standpunt van de Raad van Commissarissen. Het feit dat Otto voor de veranderingen geld heeft gebruikt uit de fondsen van de overledenen, strookt al helemaal niet met de opvattingen van de raad. Doordat hij dat geld heeft aangesproken zorgt hij "ervoor dat miljoenen voor niets gestorven zijn" (69). Otto is het hier uiteraard niet mee eens. Naar zijn mening zouden de overledenen juist hebben toegejuicht dat de bank zou blijven bestaan. Daar heeft Otto nu voor gezorgd. Hij heeft er een instelling van gemaakt die mee kan met de ontwikkelingen van haar tijd.

Tijdens het honderdjarig jubileum van de bank bleek eens te meer hoe de ideeën van de raad en Otto uiteen liepen. Otto had in zijn toespraak gesproken over de toekomstplannen. Een van de leden van de raad had hem hierop aangesproken.

Hij wilde geen vooruitzichten, hij “wilde omzien en rituelen vervullen voor zijn ouders die waren omgebracht, voor alle ouders en kinderen die waren omgebracht, toen en voor altijd, tot in lengte van jaren” (113). De rabbijn die binnen de bank veel invloed heeft, is in de ogen van Otto een icoon: hij vertegenwoordigt de onaantastbaarheid van het verleden (131). Otto voelt de tegenwerking van de raad en de rabbijn als een “pact van de overlevers” (241): zij die de oorlog hadden meegemaakt tegen de naoorlogse generatie.

Het oorlogsverleden heeft niet alleen afstand geschapen tussen de raad en Otto. Ook toen hij opgroeide stond het verleden tussen hem en de rest van het gezin. “Een hecht gezin waren wij niet. Daarvoor verschilden wij te veel in leeftijd, maar vooral in herinneringen” (180). Door hun verdriet waren de ouders voor Otto onbereikbaar. Daarnaast was hij van na de oorlog en hij kon daarom hun verdriet niet begrijpen. Otto vindt dat ze hun verdriet met hem hadden moeten delen, alleen dan had hij samen met zijn familie op kunnen groeien. Nu heeft hij alles alleen moeten doen (181-182). Dat neemt hij zijn ouders kwalijk.

Vroeger moest Otto zijn ouders en vooral zijn moeder ontzien, zij had genoeg verdriet gehad. Bij de bank merkt hij dat hij de eerste generatie geen strobreed in de weg mag leggen: deze mensen hebben immers de oorlog overleefd. Het frustrleert hem zeer dat het verleden constant als excuus gebruikt wordt. In plaats van dat een zo traumatische gebeurtenis gezorgd heeft voor saamhorigheid, heeft de oorlog de gemeenschap verdeeld. “Het verleden heeft ons tegen elkaar uitgespeeld” (256). Het verleden heeft niet alleen geleid tot verdeeldheid in opvattingen met betrekking tot het jodendom, maar ook voor verdeeldheid tussen de eerste en de tweede generatie, tussen verleden en toekomst.

► Grondmotief

Net als in *De dochter* speelt het oorlogsverleden in deze roman een grote rol. In *De dochter* ging het met name over hoe de tweede generatie zelf omging met het verleden. In *Joods labyrint* gaat het vooral om de houding van de eerste generatie ten opzichte van de geschiedenis. De overlevenden dienen nog steeds ontzien te worden om hun traumatische verleden.

De hoofdgedachte van de roman is mijns inziens het bepalen van de eigen joodse identiteit. Uit de motieven blijkt dat Otto, om zijn identiteit te bepalen, zich niet richt op het verleden, maar op de toekomst. Daarbij heeft hij het hoofd moeten bieden aan de verschillende meningen binnen de joodse gemeenschap. Met andere woorden hij heeft zich een weg gebaand door het joods labyrint.

5.3 Het beeld van Otto

Het verhaal van Otto beleven we vanuit zijn perspectief. De informatie die we krijgen, is dan ook beperkt tot de visie van Otto.

Over het uiterlijk van Otto zijn weinig tekstgegevens te vinden. Otto Aaron Kant is geboren op 12 mei 1946 te Bussum. Het enige dat bekend wordt over zijn fysiek is dat hij niet erg groot is: “alleen Boas, die nog een stuk kleiner is dan ik” (199). Qua kleding draagt hij blijkbaar veterschoenen, aangezien hij zijn veters eruit moet halen voordat hij de cel ingaat (31). Hij draagt een grijs pak (161), dat er tijdens het eerste verhoor “verfomfaaid” (55) uitziet. Daarnaast is hij op dat moment nog ongeschoren. Zoals hij er nu uitzag had hij “veel weg van een crimineel” (55). Na het verhoor kijkt hij in de spiegel. Hij ziet dat zijn ogen dan donkerder zijn dan anders,

met kringen eronder (81). Het overhemd dat hij onder zijn pak draagt is groezelig (161).

Voordat hij het gesprek aangaat met de Raad van Commissarissen heeft hij schone kleren aangetrokken: hij gaat “goedgekleed” (225), met een colbert op weg naar de ontmoeting met de raad.

Het karakter van Otto wordt uitgebreid geschetst in de roman. Bovendien krijgt de lezer ook veel informatie over zijn standpunt ten aanzien van de orthodoxie, het zionisme, en god.

In de gevangenis wisselen verschillende stemmingen elkaar af. Soms voelt Otto paniek zoals wanneer hij constateert dat hij naar een gevangenis wordt gebracht (30). Aan de verhoren begint Otto steeds met goede moed. Hij pept zich op en hij probeert zo kort en correct mogelijk antwoord te geven op de vragen. Al snel raakt hij echter door emoties overmand. Bij het eerste verhoor is dat door angst. De rechter-commissaris wist wie hij was. Daaruit concludeert Otto dat het geen misverstand is: iemand beschuldigt hem ergens van. In de loop van het gesprek krijgt woede steeds meer de overhand om uiteindelijk te ontaarden in moedeloosheid. Hij kan aan het eind van het verhoor zijn argumenten geen kracht meer meegeven: “de overtuiging [was] vrijwel uit zijn stem verdwenen” (70). Na afloop kijkt hij “als iemand in een verpleeghuis die te ver heen is om zijn kinderen te herkennen” (72). Bij het vooruitzicht van een douche en contact met Tess komt hij weer bij zijn positieven.

Na het tweede verhoor denkt hij dat hij het niet gaat redden tegenover “deze systematische verdraaiing van mijn werkelijkheid” (150). Hij wordt zo moedeloos dat het zwart voor zijn ogen wordt en hij flauw dreigt te vallen. Hij voelt dat hij wegzakt, hij is murw geslagen. De aankondiging van het bezoek van Tess zorgt echter wederom voor een opleving. Hij krijgt weer moed. Otto voelt zich regelmatig machteloos, maar houdt vast aan zijn mening. Hij laat zich niet klein krijgen.

Wanneer Otto in een negatieve spiraal terechtkomt weet hij ook zichzelf er weer uit te krijgen. Zo onderbreekt hij zijn gedachtegang als deze in een spiraal van zelfbeklag dreigt uit te monden (182). Ook zijn gevoel voor humor houdt Otto soms op de been: “er is bijna geen situatie, hoe ernstig ook, die niet tevens om te lachen is” (17).

Verder wordt Otto uitgebeeld als iemand met een scherpe geest. Tijdens de gesprekken is hij, ondanks zijn woede en frustratie, alert op wat er gezegd wordt. Zo leidde hij uit de opmerking van Monasch af dat de hele situatie geen misverstand was. In een van de beschuldigingen die de rechter-commissaris verwoordt, meent hij de mening van een van de leden van de Raad van Commissarissen te herkennen. Als hij daar vervolgens naar vraagt, blijkt dat de raad achter het hele gebeuren zit (65). De Rechtscommissie voor Ideologische Misdrijven spreekt over ‘ons’. Otto vraagt zich af of de commissie ook joods is, want als dat het geval is, is de commissie te betrekken bij de zaak (145).

Op de momenten dat Otto alleen is, overdenkt hij zijn leven. Hij denkt terug aan zijn jeugd en hoe hij zich een buitenstaander voelde. Binnen de joodse gemeenschap voelde hij zich een vreemde omdat hij niet volgens de leer wilde leven. Vanaf zijn dertiende heeft hij geprobeerd een eigen invulling te geven aan zijn jood-zijn. De weg van de traditie had hij verlaten en ook het pad van het zionisme bleek voor hem niet de juiste. Zijn weg leidde hem van het jodendom af. Hij voelde geen verbondenheid met “wildvreemden met wie je uit louter toeval dezelfde geschiedenis deelde” (45). Hij heeft niet religieus willen worden, ook niet toen hij later bij de Eerste Joodse Verzekeringsbank ging werken. God vindt hij een verzinsel van mensen, “in alle tijden en in velerlei variaties, als troost voor een schijnbaar zinloos bestaan, als balsem voor een onvermurwbaar naderende dood” (99). Maar ook

binnen de niet-joodse wereld voelde hij zich een buitenstaander: hij was nu eenmaal jood (74).

Het feit dat hij opgroeide in een getraumatiseerd gezin en daardoor geen geborgenheid gevoeld heeft, maakt hem kwaad. Hij neemt het zijn ouders en broer en zus kwalijk dat ze hem geen deelgenoot hebben gemaakt van hun verleden en verdriet. Tijdens zijn studietijd heeft hij hulp gezocht bij een psychiater voor zijn drang om zijn geweten te verdoven met drank. De psychiater concludeerde toen dat hij een man was met wisselende stemmingen. Een verband met het oorlogsverleden werd in die sessies niet gelegd.² Nu Otto ouder is, legt hij dat verband wel. Dit inzicht verduidelijkt een hoop, maar brengt ook frustratie met zich mee.

Het verleden moet zo langzamerhand afgesloten worden vindt Otto. De oorlog moet niet langer als excuus gebruikt worden. Het irriteert hem als joden bij anderen medelijden proberen op te wekken (142). Hij zal ook nooit de geschiedenis van de joden gebruiken om iets gedaan te krijgen. In zijn ogen moet de joodse gemeenschap niet langer met de rug naar de toekomst leven.

Het beeld dat van Otto gevormd wordt, is dat van een 'normale' man met gezonde emoties. Het feit dat hij midden in de nacht wordt gearresteerd brengt paniek teweeg. De beschuldigingen en zijn schijnbaar kansloze verdediging hiertegen leiden tot woede en een gevoel van onmacht. Toch laat hij zich niet uit het veld slaan. De gesprekken met zijn vrouw, contact met de buitenwereld, doen hem goed en geven hem weer kracht.

Tijdens zijn overpeinzingen blijkt dat hij geworsteld heeft met zijn jood-zijn. Hij heeft aan zijn jodendom op verschillende manieren uiting gegeven, en sloeg uiteindelijk de weg in die hem van het jodendom af keerde. Dat ging lange tijd goed, totdat er iets begon te knagen. Hij wilde toch deel uitmaken van de joodse gemeenschap, maar wel op zijn voorwaarden. Dat wil zeggen: als agnost, niet-zionistisch, getrouwd met een niet-joodse vrouw. Aan dit verlangen geeft hij gehoor door een functie te bekleden bij een joodse instelling. Uiteindelijk blijkt dat de ingeslagen weg niet de juiste is, niet omdat Otto niet wil, maar omdat de joodse gemeenschap hem niet joods genoeg vindt. De enige conclusie die daaraan te verbinden is voor Otto is dat hij daar weg moet en weer volledig assimilant wordt. Otto lijkt hier vrede mee te hebben. Hij heeft een poging gedaan iets met zijn jood-zijn te doen, maar het blijkt weer niet wat hij zoekt.

Toen Otto in de gevangenis kwam, had hij een aantal zaken over zijn afkomst nog niet op een rijtje. Hij twijfelde nog steeds over het besluit directeur van de Eerste Joodse Verzekeringsbank te worden. Dankzij zijn arrestatie werd een beslissing geforceerd. Daarnaast had hij nog een en ander met betrekking tot zijn jeugd te verwerken. Doordat hij in zijn cel de rust kreeg alles goed te doordenken, heeft hij dat kunnen doen. Wanneer deze hele situatie achter de rug is, voelt hij zich bevrijd van "een gevangenschap die veel langer heeft geduurd dan de dagen die achter hem lagen" (308). Hij noemt zijn verblijf in de gevangenis dan ook "een soort retraite" (312).

Otto is, zoals hij het zelf zegt: "een jood van na de oorlog, met alle dilemma's die daarbij horen. De meeste daarvan heb ik opgelost. Met sommige ben ik nog bezig" (222). Otto zet zich vooral af tegen het verleden en het lijden, dat het handelskenmerk van (een deel van) de joodse gemeenschap is. De sympathie van de

² Otto is na zijn reis naar Israël in 1967 in Nederland gaan studeren. In zijn studietijd, die eind jaren zestig, begin jaren zeventig was, bezocht hij de psychiater. Dat er toen geen verbanden werden gelegd tussen eventuele problemen van de naoorlogse generatie en het oorlogsverleden van de ouder klopt: dat gebeurde pas (op grotere schaal) vanaf de jaren tachtig.

lezer gaat uit naar Otto, niet naar de eerste generatie die Otto's joodse identiteit en integriteit in twijfel trekt.

5.4 De functie van Otto

Nol de Jong heeft de figuur van Otto gebruikt om te laten zien hoe een jood na de Tweede wereldoorlog zijn identiteit bepaalt. Opgegroeid in een traditioneel gezin, heeft Otto uiteindelijk gekozen voor een niet religieus leven, buiten de joodse gemeenschap. Het feit dat hij een joodse afkomst heeft, is hij nooit vergeten en kan hij nooit vergeten. Hij wil echter geen uiting geven aan het jodendom. "Maar ik houd van mijn jodendom. Ik zal nooit van een andere stam kunnen houden. Geen andere ken ik beter. [...] Het is als de hartstochtelijke liefde voor een ontrouwe vrouw: leven met haar is onmogelijk, maar het verlangen blijft onstuitbaar" (265).

Met Otto wordt de woede en frustratie getoond die sommigen van de tweede generatie hebben gevoeld toen zij opgroeiden. Daarnaast verwoordt Otto zeer duidelijk en scherp hoe in zijn ogen met het oorlogsverleden omgegaan dient te worden; het jodendom moet zich richten op de toekomst. De joodse gemeenschap moet niet langer alles herleiden tot de oorlog, ze moet dat onderwerp zo langzamerhand afsluiten. Bovendien neemt hij de eerste generatie kwalijk dat zij de oorlog als chantagemiddel gebruikt om een voorkeurspositie te verkrijgen. Naar zijn mening is de eerste generatie niet beter omdat zij de oorlog heeft meegemaakt.

Otto geeft uiting aan de drie abstracte motieven die ik in paragraaf 5.2 heb genoemd. Hij heeft zich een weggebaand door de joodse doolhof teneinde zijn positie te bepalen ten opzichte van het jodendom. Het labyrint ontstaat doordat de verschillende groeperingen binnen het jodendom elkaar niet respecteren en verdeeldheid zaaien in een toch al zo kleine gemeenschap. Bovendien verdeelt het verleden de joden in de eerste en de tweede generatie. Otto vertegenwoordigt de naoorlogse generatie die het op moet nemen tegen de overmacht en emotionele chantage van de eerste generatie. Die oudere generatie houdt vast aan het verleden en staat met de rug naar de toekomst. Otto richt zich juist op de toekomst, en denkt: "dit is onze tijd. Uw oorlog is over" (259).

Uiteindelijk ligt zijn toekomst niet binnen de joodse gemeenschap. Hij hoort niet bij hen, hij hoort niet bij een groep: hij hoort bij Tess. Bij haar ligt dan ook zijn toekomst, bij haar voelt hij zich thuis. De uitweg uit het joods labyrint is voor Otto het pad dat hem weg voert van het verleden, en leidt naar een geassimileerd leven.

5.5 De psychologische benadering van Otto

Gezinstype

Otto heeft zich als enig naoorlogs kind in het gezin altijd buitengesloten gevoeld. Zijn moeder was dominant en bezorgd, zijn vader zwijgzaam (180). Er werd in het gezin niet veel over de oorlog gesproken, al weet Otto wel ongeveer wat er is gebeurd (28). Het was geen hecht gezin en Otto heeft zich niet geborgen gevoeld.

Zijn hele jeugd heeft hij zijn moeder ontzien. "Moeder had genoeg geleden. [...] Niets mocht haar aan die tijd herinneren. Herinneringen zouden haar verdrietig maken en zij had genoeg verdriet gehad" (258-259). Het verdriet dat de andere gezinsleden voelden werd niet met Otto gedeeld. Hierdoor bleef er altijd een afstand: hij was van na de oorlog, hij kende geen verdriet.

De sociale kring waarin het gezin zich bewoog was beperkt. De familieleden onderhielden contact met een aantal andere joodse overlevenden, maar dat waren niet eens vrienden van zijn ouders. Ze waren op elkaar aangewezen (174). De gesprekken gingen over van alles en nog wat, maar er werd nooit over de oorlog gesproken.

Otto voelde de druk om te presteren. Hij moest slagen in het leven, hij was een belofte. Hij belde zijn moeder gedurende zijn studietijd wekelijks om haar te zeggen: “ik ben een succes, moeder, je kunt gerust zijn” (210).

Otto heeft zich wel verzet tegen zijn dwingende moeder. Tot de vijfde klas gaat alles goed, maar toen bleef hij zitten. Ook het jaar daarop haalde hij de zesde klas niet: hij moest van school, waardoor de wereld van zijn moeder instortte (203). Het verdriet van zijn moeder liet hem echter onberoerd. Hij wilde zelf zijn toekomst bepalen; hij wilde niet alsnog de ambities van zijn moeder invulling geven. Op jonge leeftijd was hij al in opstand gekomen tegen de rituelen van het joodse geloof en na zijn bar mitswa keerde hij het religieuze jodendom de rug toe.

Het gezin Kant is moeilijk in te delen in een van de vier gezinstypen. De meeste overeenkomsten zijn er met ‘de gezinnen van de slachtoffers’. De sfeer is neerslachtig, er is sprake van overbezorgdheid. Otto nam ook geen vriendjes en vriendinnetjes mee naar huis en de ouders hadden weinig tot geen vrienden: het was een gesloten gezinswereld. Doordat hij andere gebruiken had dan de kinderen in de klas, voelde Otto zich een buitenstaander. Zijn moeder hechtte veel waarde aan maatschappelijk succes.

Een aantal kenmerken van de ‘affectief verdoofde gezinnen’ is ook te constateren: de moeder wordt ontzien en Otto voelt zich in het gezin buitengesloten. Het waarmaken van de ambities van de ouder is een karakteristiek van de ‘gezinnen van hen die het gemaakt hebben’.

Ondanks het feit dat het gezin Kant kenmerken van andere gezinstypen heeft, deel ik het gezin in bij de slachtoffergezinnen.

Hiërarchie binnen het gezin

Otto Aaron Kant werd in 1946 geboren. Zijn ouders hadden al twee kinderen, geboren voor de oorlog. Otto is een zogenaamd nakomertje: Mirjam en Boas zijn respectievelijk 11 en 9 jaar ouder. Niet alleen een groot leeftijdsverschil, maar tevens een verschil in herinneringen. Zijn broer en zus hebben de oorlog ook meegemaakt. Zij hebben net als zijn ouders geleden. Otto is van na de oorlog en is “verbannen naar Gelukseiland” (181). Hij voelt zich afgesloten van zijn familie.

Zijn ouders hebben hem de namen gegeven van de twee door de nazi’s vermoorde broers van zijn vader. “Zo werd ik in 1946 in het leven gezet, met de namen van twee vermoorde mannen op mijn schouders en de opdracht er iets moois van te maken. [...] Ik was een belofte en het levend bewijs dat Hitler definitief verloren had” (178). Aan de geboorte van Otto lagen dus ‘reparatie-achtige’ motieven ten grondslag.

Het gezinsgeheim

Het gezinsgeheim heeft bij de familie Kant geen grote rol gespeeld. Ze spraken niet veel over de oorlog met Otto (29), al kent hij wel een aantal verhalen. Het deed hem allemaal ook niet zoveel: “het was hem verteld als dieptepunt in hun oorlog, maar het had hem amper geraakt” (25). Bovendien werd over de oorlog zoveel mogelijk gezwegen omdat zijn ouders hem hun ellende wilden besparen (29). Uit de roman blijkt niet dat Otto heen en weer geslingerd werd tussen enerzijds het willen weten van het verleden en anderzijds de angst voor de kennis van dat verleden. Ook wordt niet duidelijk of het gezinsgeheim zorgde voor spanningen. Wel zorgde het zwijgen

van de familie over hun ervaringen en verdriet ervoor dat Otto zich buitengesloten voelde (181).

Het loyaliteitsconflict

Otto werd door zijn moeder beschouwd als een belofte. Otto bleek echter maar in één opzicht aan die belofte te kunnen voldoen: in zijn studie was hij succesvol. Zijn weg naar het jodendom was echter mislukt. Op dat punt kon hij dus niet voldoen aan de wens van zijn moeder. Dit falen geeft hem een schuldgevoel, dat hij probeert weg te drinken (210). Toch blijft hij bij zijn gekozen positie. Hij geeft dus uiteindelijk zijn eigen behoefte voorrang boven de wens van zijn moeder.

Elke keer als hij zijn moeder verlaat is hij bang dat zijn moeder door zijn toedoen verdrietig wordt. Alhoewel hij dat niet wil, gaat hij toch zijn gang. Op zijn zestiende gaat hij zelfs het huis uit om aan zijn moeder te ontsnappen (204).

Otto wordt wel heen en weer geslingerd tussen zijn eigen behoefte en de wensen van zijn moeder, niettemin kiest hij voor zichzelf. Het loyaliteitsconflict speelt dus wel een rol, maar geen beslissende. Zijn eigen behoefte geeft de doorslag in zijn keuzes.

Een eigen identiteit

Al vroeg begon Otto zich af te zetten tegen het jodendom. Hij richtte zijn woede op de gebruiken, omdat hij de mensen altijd moest ontzien. Die gebruiken waren de oorzaak van zijn positie als buitenstaander (183). Tot zijn dertiende jaar, tot zijn bar mitswa, nam hij nog deel aan de rituelen, daarna ging hij zijn eigen weg. Hij had het gevoel dat er iets mis moest zijn met de joden: voor zo'n grootschalige vernietigingspolitiek moest een rechtvaardiging zijn. En als er met de joden iets niet goed was, dan gold dat ook voor Otto zelf (195). Dat was ook een reden voor Otto om zich af te keren van het uiterlijke vertoon van het jood-zijn.

Als kind woonde hij bijeenkomsten bij van de jeugdbeweging van het zionisme. Daar werd de joodse jeugd klaargestoomd voor het beloofde land (197). Otto bezoekt Israël meerdere malen, maar nooit wordt hij gegrepen door het enthousiasme. Het zionisme is evenmin de weg die Otto wil inslaan. Hij keert zich af van het jodendom en kiest voor een leven als assimilant. Deze identiteit wil hij vasthouden, ook wanneer hij bij de Eerste Joodse gaat werken. Daar probeert het bestuur hem uit alle macht te overtuigen een religieus, een meer uitgesproken joods leven te gaan leiden. Otto houdt echter vast aan zijn identiteit die voor hem glashelder is: "ik ben een jood van na de oorlog, met alle dilemma's die daarbij horen" (222).

Otto heeft zich goed los weten te maken van zijn ouders, hierdoor is hij in staat geweest zijn eigen keuzes te maken bij het vormen van zijn identiteit, en het innemen van een positie ten opzichte van het jodendom. Ook is hij in staat kritiek te uiten op zijn ouders, die hem emotioneel tekort hebben gedaan door hem buiten te sluiten. Misschien speelt het feit dat zijn ouders inmiddels zijn overleden hier een rol bij. Wellicht voelt Otto zich er nu niet schuldig over om zijn ouders iets kwalijk te nemen. Volgens Otto is het logisch dat je als naoorlogs kind beïnvloed wordt door het verleden van je ouders: "een leven staat toch nooit op zichzelf? Je wordt geboren met de geschiedenis van je ouders" (179).

Relaties

Otto's relatie met zijn ouders was niet geweldig. Hij voelde altijd afstandelijkheid. Bovendien was zijn moeder dominant: zij wilde voor haar zoon de toekomst die zij nooit gehad had. Otto zette zich daartegen af door slecht te presteren op school.

In zijn partnerkeuze heeft Otto zich niet laten leiden door een joods aspect. Nergens in de tekst blijkt dat zijn relatie met Tess beheerst wordt door een overmatige betrokkenheid op elkaar. Tess steunt hem, maar heeft tevens kritiek op hem waardoor hij bij de les blijft. Zijn huwelijk wordt niet (negatief) door het verleden beïnvloed.

5.5.1 Samenvatting

Otto is een tweede generatiekind. Een aantal kenmerken van de tweede generatieproblematiek is terug te vinden in Otto. Hij moest bijvoorbeeld altijd zijn moeder ontzien en voelde zich 'anders'. Door zijn geërfde namen voelde hij de druk dat hij gelukkig moest worden. Hij was een belofte die waargemaakt diende te worden.

Otto heeft niet geleden onder het gezinsgeheim, omdat de verhalen hem niet konden interesseren. Ze lieten hem koud. Wel leed hij onder een emotioneel tekort. Zijn ouders en broer en zus sloten hem buiten. Zij dachten dat hij als naoorlogs kind geen recht had op verdriet en hun verdriet niet kon en hoefde te delen.

Het loyaliteitsconflict speelt met name ten opzichte van zijn moeder een rol. Het losmaken van zijn moeder geeft hem een schuldgevoel, maar hij kiest voor zijn eigen weg. Het loyaliteitsconflict lijkt zijn ontwikkeling niet te belemmeren. Doordat hij in staat is zich los te maken kan hij een eigen identiteit vormen. Zijn weg wordt het leven van een assimilant.

Otto groeit op met de tweede generatieproblematiek, maar hij blijkt goed in staat zich daarvan los te maken en een eigen leven te leiden. Al zijn twijfels, vragen, verdriet, schuld, had hij nodig gehad "om wat er zich voor mijn geboorte heeft afgespeeld een plaats te geven" (153). Tot zijn gevangenschap lijkt hij daar al redelijk in geslaagd en tijdens zijn verblijf in de cel kan hij de laatste dilemma's waar hij nog mee worstelde, oplossen.

5.6 Conclusie

Bij de tekstuele benadering komt Otto naar voren als een man die geworsteld heeft met zijn joodse afkomst en het oorlogsverleden en redelijk geslaagd is dat een plaats te geven in zijn leven. Hij heeft verschillende joodse identiteiten geprobeerd: traditioneel, zionist, maar uiteindelijk koos hij voor een geassimileerd leven. Wanneer hij met zijn geassimileerde visie leiding geeft aan een joodse instelling stuit dit tot zijn verbazing en vooral frustratie op verzet van een deel van de joodse gemeenschap, met name van de eerste generatie. In tegenstelling tot Otto richt de oudere generatie zich nog steeds op het oorlogsverleden. Zij maakt nog steeds aanspraak op een uitzonderingspositie. Otto vindt dat daarvan afgestapt moet worden: de oorlog is voorbij, de blik moet gericht zijn op de toekomst.

Het oorlogsverleden vormde ook al een barrière tussen Otto en de rest van het gezin Kant. Hij had als enige de oorlog niet meegemaakt en werd daardoor buitengesloten. De vervolgingsgeschiedenis heeft volgens Otto een wig gedreven tussen de verschillende groeperingen binnen het jodendom, en tussen de eerste en de tweede generatie. Het is vooral de invloed die het verleden nog steeds heeft waartegen Otto in opstand komt.

Ondanks dat Otto op middelbare leeftijd niet echt hinder ondervindt van de tweede generatie-problematiek, is hij wel degelijk beïnvloed door zijn getraumatiseerde ouders. Een aantal psychologische kenmerken is dan ook te herkennen bij Otto: hij is een 'vervangingskind', hij voelt zich een buitenstaander, hij moet zijn moeder ontzien, en hij heeft last van schuldgevoelens. Doordat Otto zich in zijn ontwikkeling uiteindelijk niet heeft laten weerhouden door loyaliteitsgevoelens is hij in staat geweest zijn eigen identiteit te vormen. Otto wordt nog wel door het jodendom aangetrokken, maar omdat zijn manier van jood-zijn niet overeenkomt met de wijze waarop een deel van de joodse gemeenschap vindt dat daar invulling aan gegeven moet worden, is het niet mogelijk actief deel uit te maken van die gemeenschap. Hij komt over als iemand die zelf zijn problemen kan oplossen, en ondanks zijn familieverleden goed in de (niet-joodse) maatschappij kan functioneren.

Bij de tekstuele analyse komt veel duidelijker naar voren dat Otto fel gekant is tegen het eeuwige omkijken naar de oorlog. Hij weigert "een gevangene [te zijn] van andermans verschrikkelijke verleden zozeer dat je niet eens aan de toekomst mag denken."³ Zijn hele leven heeft hij geprobeerd dat verleden een plaats te geven. De enige manier om daarmee te leven was om zich los te maken van de gemeenschap waarmee hij de geschiedenis deelt. Toen hij dacht dat de oorlog lang genoeg achter hen lag, toen hij dacht dat men verder was gegaan, wilde hij weer deel uitmaken van die gemeenschap. Hij kwam bedrogen uit: de eerste generatie claimde de oorlog nog steeds, en in zijn ogen hadden zij zelfs het lijden inmiddels tot hun handelsmerk verheven.

Otto probeert de blik van de bank op de toekomst te richten, maar dat stuit op zo veel weerstand, dat Otto die poging staakt. Hij kan niet langer bij de bank blijven; hij kan niet in het verleden leven. Hij keert weer terug naar zijn geassimileerde leven, met beide benen in het heden, gericht op de toekomst.

De kritiek die Otto op de joodse gemeenschap uit, komt niet uit de verf bij de psychologische analyse. Dat doet mijns inziens geen recht aan de roman, waarin die kritiek zeer nadrukkelijk aanwezig is. De psychologische benadering levert meer inzicht in het personage, maar zij schiet mijns inziens in *Joods labyrint* tekort, omdat zo Otto's aanklacht "tegen het monopolie op joods leed"⁴ te zeer naar de achtergrond verdwijnt.

5.7 Tenslotte

In het licht van de deze roman kan ik een ander boek niet onbesproken laten: *De holocaust industrie* van de Amerikaanse cultuurwetenschapper Norman Finkelstein.⁵ In deze bespiegeling stelt Finkelstein dat "een aantal joodse organisaties de holocaust misbruikt voor hun eigen zaak, vaak een financiële zaak."⁶ Dit cultuurhistorische werk deed na verschijning in 2000 veel stof opwaaien, in tegenstelling tot de roman van De Jong, waarin toch ook kritiek geuit wordt op de joodse gemeenschap en het "heilig ontzag voor hen die het hebben meegemaakt"⁷. Om het verschil in reactie te verklaren legt Atze de Vrieze in zijn

³ H. Warren, 'Hoe lang verdienen joden een voorkeursbehandeling?' In: *Haarlems dagblad*, 12-12-2000.

⁴ Geciteerd van de flaptekst.

⁵ N. Finkelstein, *De holocaust industrie: bespiegelingen over de exploitatie van het joodse lijden*. Amsterdam 2000. Vertaald uit het Engels door J. Hamminga en R. van der Helm.

⁶ A. de Vrieze, 'Machtige slachtoffers. Norman Finkelstein, Nol de Jong en de strijd om het lijden'. In: *Vooy's In: Vooy's*, 21 (2003) 1, p.44. In het vervolg: Vrieze 2003

⁷ Geciteerd van de flaptekst

artikel *Machtige slachtoffers* beide boeken naast elkaar. Na een uitvoerige analyse van de overeenkomsten en verschillen komt hij tot de conclusie dat beide auteurs zich afzetten tegen de uniciteitsgedachte: “het joodse lijden is niet uniek, en verleent al helemaal geen rechten”⁸. Het grote verschil zit in het kaliber van de afrekening hiermee: Nol de Jong rekent af met een idee, niet met organisaties of personen. “De discussie die zich in het hoofd van Otto afspeelt is er een van filosofische aard, terwijl Finkelstein veel dichter de juridische oorlog nadert.”⁹

In zijn vergelijking tussen beide boeken heeft De Vrieze volgens mij de spijker op zijn kop geslagen. De ideeënroman van De Jong is in haar soort een niet mis te verstane aanklacht, maar wel een filosofische. De gevoerde discussie draait om een interne worsteling met de joodse identiteit. Finkelstein is in zijn kritiek feller, en speelt het op de man. Hij is in zijn beschuldigingen emotioneel en haatdragend.

Nol de Jong verwoordt het verschil zelf als volgt: “Ik ben geen pamflettist, ik had de vrijheid van de romanvorm nodig, die maakt dit zware onderwerp verteerbaar”.¹⁰ En over Finkelstein: “ik houd niet van zijn polemische positie. Ik vind het ook treurig dat voor zo iemand kennelijk alleen zijn ouders en een paar andere shoah-overlevers goed zijn, in een verder inslechte wereld.”¹¹

⁸ Vrieze 2003, p. 53.

⁹ Vrieze 2003, p. 53

¹⁰ M. Cohen, ‘Een dood been bijtrekken’. In: Vrij Nederland 14-10-2000.

¹¹ ibidem

6 Mendel

6.1 Geleding, vertelsituatie en samenvatting van *Mendels erfenis*

Geleding

Voor de analyse heb ik gebruik gemaakt van de volgende druk: M. Möring, *Mendels erfenis*. 6^e druk Amsterdam (mei) 1996. Rainbow Pocket. De eerste druk verscheen in 1990. De door mij gebruikte druk bevat 200 pagina's. Het verhaal is opgedeeld in drie delen 'getiteld': Een, Twee en Drie. De delen zijn weer onderverdeeld in hoofdstukken. Het eerste deel heeft er negen, het tweede en derde beide vijf. Deze hoofdstukken zijn genummerd.

Vertelsituatie

Mendels erfenis is een enkelvoudig personaal verhaal. Het verhaal van Mendel wordt verteld vanuit Mendel. De roman is geschreven in de derde persoon enkelvoud, waarbij het perspectief uitsluitend bij de hoofdpersoon ligt. Deze manier van vertellen ligt dicht tegen het ik-verhaal aan; het blikveld van de lezer is dan ook beperkt tot één personage: de 'ik'.

De gebeurtenissen, gesprekken, herinneringen, dromen en gedachten lopen in deze roman vaak vloeiend in elkaar over. Door de veelal associatieve manier van denken van Mendel beleeft de lezer als het ware zijn gedachtestroom mee. Deze manier van vertellen wordt ook wel 'stream of consciousness' genoemd.¹

Samenvatting

EEN

Het is september 1980. Mendel Adenauer en Wessel van Dijk drinken wijn, praten en luisteren naar de radio. Zij hebben hun eindexamen achter de rug en beginnen aan een volgende fase van hun leven. Wessel zal naar Engeland vertrekken om uiteindelijk in het textielbedrijf van de familie te gaan werken. Mendel heeft geen idee wat hij wil gaan doen.

Avond aan avond treffen zij elkaar in het grote huis van Mendel, dat hij op twee fauteuils na heeft leeggehaald. Hij woont daar alleen. Zijn grootouders zijn overleden en zijn moeder woont in Israël. Soms zwerven ze 's nachts, al wijn drinkend, over de velden buiten de stad. De avond waarop de roman begint, dwalen ze door het huis en komen in de kamer van Mendels grootvader Wolf. Hij deed onderzoek naar de geschiedenis van de joden in de stad waar zij woonden. In mappen is alle informatie verzameld; daarnaast zijn er losse vellen die zijn volgeschreven met hetzelfde woord: masjiach (Messias). Wolf had twee jaar daarvoor de slaapziekte gekregen. Hij verkeerde in een soort versteende toestand. Hierdoor was de situatie thuis veranderd: Mendel zorgde vanaf dat moment voor de was en het eten. In de laatste week van september verbrandt Mendel het archief van zijn grootvader (20).

Zijn dagen vult hij met zijn "zelfopgelegde huishoudelijke taken" (21). 's Avonds doolt hij, ook nadat Wessel naar Engeland is vertrokken, door de velden en

¹ Zie hiervoor o.a. Van Boven en Dorleijn 1999, p. 233 en H. van Gorp e.a., *Lexicon van literaire termen*. Groningen 1991. Vierde, volledig herz. druk. P. 382.

bossen. Soms belandt hij tijdens zijn nachtelijke omzwervingen bij het huis van Anna, een meisje uit zijn eindexamenklas. Hij is verliefd op haar maar durft nooit aan te bellen.

Af en toe wordt hij door kennissen van zijn grootouders uitgenodigd om te komen eten. Vooral de joodse feestdagen worden aangegrepen om Mendel onder de mensen te brengen. Het is met name de dokter, Vanderbergh, die zich zorgen maakt om Mendel. Volgens de arts vertoont hij autistische trekken en is hij afgedwaald van de joodse gemeenschap. “Ik ben niet afgedwaald. Ik ben mijn eigen weg gegaan. Ik ben een jood net als jullie, maar met het verschil dat ik mij niet vergrijp aan sentimenten” (40), antwoordt Mendel. Na een etentje bij de dokter loopt hij via het station naar huis. Hij maakt een praatje met iemand van de spoorwegen. Deze man vertelt Mendel het verhaal van de familie Van Twickel tot Dinkeloo, de familie van Anna: haar ouders waren fout in de oorlog.

Mendel ontvangt een brief waarin staat dat zijn moeder op een landmijn is gereden en is overleden. “Dit is een graf in de vorm van een gezin” (49), zegt Mendel tegen Vanderbergh. “We lijken wel dinosaurussen, [...], we sterven in één klap uit” (49). Door deze gebeurtenissen denkt hij terug aan de dood van zijn opa. Het was een ‘tussendoor-gebeurtenis’: zijn oma stuurde hem die dag gewoon naar school. Een maand nadat Wolf (zijn opa) gestorven was vertrok zijn moeder Ruth naar Israël. Ze had een brief voor hem geschreven. Daarin had ze haar visie op Mendel verwoordt, haar schuldgevoel dat ze geen betere moeder voor hem had kunnen zijn en haar ongerustheid over zijn toekomst (58). Binnen een week na het vertrek van Ruth stierf Mendels oma.

Na een droom waarin hij een stem hoort spreken wordt hij wakker. Hij kleedt zich aan en gaat wandelen. Bij de kerk op het plein ziet hij de verschijning van zijn moeder. Ze neemt afscheid en Mendel vraagt haar: “hoeveel afscheid kan een mens verdragen, denk je?” (65). Hij loopt de stad uit, de velden in.

Hij belt aan bij Anna². Anna’s ouders zijn inmiddels overleden en ze woont nu alleen in het grote huis midden in de bossen. Mendel is verward: hij weet niet goed waar hij vandaan komt, en is doodmoe. De meest recente herinnering die hij heeft, is aan een droom over de Prins van de dood die hem kwam halen. Die droom had hij toen hij tien jaar was en ziek.

TWEE

Het tweede deel begint in de auto van Anna. Mendel en Anna zijn op weg naar haar huis nadat ze elkaar bij een schoolreünie weer hebben getroffen. Anna vraagt zich af hoe lang ze elkaar niet hebben gezien: “een jaar, negen maanden en acht dagen” (86), antwoordt Mendel. Hij heeft de dagen geteld.

Mendel denkt terug aan de eerste keer dat Anna op school kwam. Hij herinnert zich hoe hij zich tot haar aangetrokken voelde, omdat zij in net zo’n isolement verkeerde als hij. Op de dag van de examenuitslag had hij met haar gesproken, waardoor hij alleen maar meer van haar was gaan houden. ‘s Avonds op haar eindexamenfeest hield Mendel zich afzijdig. Hij dronk en praatte met Wessel, die door het negatieve wereldbeeld van Mendel overstuur raakte. Per ongeluk belandde Mendel in de keuken waar hij vervolgens een boterkoek met gember bakte. Na afloop van het feest sprak hij nog even met Anna en nam haar uiteindelijk mee naar huis.

Anna onderbreekt Mendels gemijmer over toen. Ze herinnert hem aan die keer dat hij bij haar was gekomen, in de winter, zonder jas. Tijdens het gesprek dat volgt, blijkt dat Anna geen idee heeft waarvoor ze leeft. Mendel herkent dat gevoel, maar volgens Anna weet hij juist wel waarom hij leeft. Even later zit Mendel op het

² Het is niet duidelijk of dit direct na zijn ontmoeting met zijn moeders geestesverschijning is of enige tijd later.

bed in een van de slaapkamers bij Anna. Zijn gedachten dwalen af naar zijn grootvader. Zijn opa vertelde hem altijd over de verschillen tussen christenen en joden. Hij vertelde over hoe de joden vroeger behandeld werden, en dat daar na de oorlog eigenlijk geen verandering in was gekomen. Zijn opa benadrukte altijd dat Mendel anders is. “Niet slechter, ook niet beter” (112). Deze overpeinzing maakt plaats voor een herinnering aan een wasbeurt door een verpleegster.

Wanneer Mendel wakker wordt, blijkt dat hij twee dagen heeft geslapen. Hij moet weer naar het sanatorium: ze weten daar niet waar hij is. Anna brengt hem terug. Zij had hem een jaar, negen maanden en tien dagen geleden daar ook gebracht. Ze vraagt waarom hij er nu nog zit: “wat is er met jou aan de hand? Je bent niet ziek. Je bent een normaal mens als ieder ander” (122). Mendel vertelt haar dat hij zich haar bezoeken herinnert. Anna antwoordt dat ze hem nooit heeft bezocht. Vervolgens wordt ze boos omdat Mendel niet naar haar luistert. Zijn gedachten dwalen echter alweer af naar vroeger. Dit keer denkt hij aan zijn oma. Zij waarschuwde Mendel dat hij te dromerig was. Als hij niet uit zou kijken, zou hij missen wat er in de wereld gebeurt. Bovendien wilde ze dat Mendel meer vertelde, dat hij mededeelzaam zou zijn. Wanneer Anna zijn naam noemt ontwaakt hij uit zijn mijmering.

Terug in de kliniek heeft hij een gesprek met zijn psychiater. Mendel wil weg, maar de dokter denkt dat Mendel nog niet klaar is voor de wereld. De psychiater vergelijkt Mendels ontwikkeling met het patroon van een springprocessie: twee stappen vooruit, een stap terug. “Het is een boetende manier van bewegen” (133). Mendel doet echter geen boete; hij is geen christen. Er ontstaat een twistgesprek waarin Mendel tekeergaat over het christendom. Hij noemt het een “leengeloof” en trekt fel van leer over de manier waarop christenen de joden bejegenen. De psychiater denkt dat Mendel nog niet sterk genoeg is om de wereld aan te kunnen. Dat is ook niet wat Mendel wil, hij wil een manier zoeken “om het leven beter te maken” (137). Mendel vindt dat iedereen de plicht heeft te lijden onder elk onrecht, alle pijn, al het leed in de wereld. In zijn ogen wordt alleen dan de wereld beter. “U denkt zo ongeveer dat u de messias bent, of niet?” (138), reageert de arts. Terloops meldt Mendel dat hij vroeger de stap terug naar de wereld ook al eens gemaakt heeft: toen hij tien jaar was, en ziek, heeft hij ook een tijd gezwogen.

Op een avond breekt Mendel in het kantoor van zijn psychiater in. Hij zoekt in zijn dossier naar bewijzen dat Anna hem bezocht heeft tijdens zijn verblijf in de kliniek. Hij kan daar echter niets over vinden. Hij belt haar vervolgens op en vraagt of ze hem komt ophalen. In de auto zegt Anna dat Mendel bij haar mag blijven, op voorwaarde dat hij niet langer alleen kijkt, maar dat hij leeft (153).

DRIE

Bij Anna leidt Mendel een dubbelleven. Zolang zij thuis is gaat het redelijk, maar zodra zij weg is, vervalt hij in zijn oude gedrag. Hij vertelt haar dat hij tijdens haar afwezigheid schrijft en dicht, maar in werkelijkheid staart hij uit het raam en mijmert over vroeger. Wanneer Anna thuis is, vermaakt hij haar en Suzy, de kokkin, met zijn verzonden verhalen.

Tijdens het plukken van paddestoelen overdenkt Mendel het geassimileerde leven van zijn grootouders voor de Tweede Wereldoorlog en de problemen die zij ondervonden om na de oorlog weer in de samenleving te worden opgenomen.

Mendel en Anna hebben een eetafspraak gemaakt in de stad. Als hij anderhalf uur tevergeefs heeft gewacht staat hij op en gaat, zonder jas in de sneeuw, wandelen. Hij zwerft de hele nacht en valt uiteindelijk in een schuur in slaap. De volgende dag gaat hij weer naar Anna die zich zorgen maakte en de politie heeft gebeld. Anna vaart tegen hem uit en verwijt hem te denken dat hij de enige mens ter wereld is (186). Anna krijgt in ruil voor haar zorgen slechts de

verdraagzaamheid van Mendel. “Je verdraagt mij. Omdat ik schuldig ben. Omdat ik niet tot jouw soort behoor. Omdat mijn ouders fout waren” (187).

Als hij 's nachts wakker wordt, weet hij niet waar hij is. Hij staart in het gezicht van zijn moeder, gekleed als de Prins van de Dood. Ze stelt Mendel gerust: het komt wel goed. Blijkbaar heeft hij gedroomd en daarbij geschreeuwd want Anna is naar zijn kamer gekomen. Hij vertelt haar de droom over zijn moeder. Anna haalt vervolgens een fles, en samen drinken ze, terwijl Mendel over zijn dromen van de Prins van de Dood vertelt. Opeens staat Mendel op, kleedt zich aan en wil vertrekken. Anna houdt hem tegen en op de vloer van de gang vrijen ze. Door deze intimiteit breekt er iets in Mendel: hij huilt (198).

Mendel loopt weer in het bos. Om te schuilen voor een losgebarsten onweersbui zoekt hij onderdak in een jagershut. Het regent echter zo hard dat de hut niet langer beschutting biedt en Mendel doorweekt raakt. “Hij vraagt zich af of hij natter kan worden dan dit. Het lijkt of niet alleen zijn kleren nat zijn, maar ook zijn huid, zijn vlees, zijn ingewanden, zijn gedachten” (200).

6.2 Motieven in *Mendels erfenis*

concrete motieven

In *Mendels erfenis* zijn drie belangrijke concrete verhaalmotieven die de ontwikkeling van de roman op gang houden: het zwerven van Mendel, zijn herinneringen en dromen, en de ontmoetingen met Anna.

Tijdens de omzwervingen, die hem meestal naar Anna leiden, overpeinst hij zijn leven. Door middel van zijn herinneringen wordt informatie gegeven over Mendels voorgeschiedenis en over zijn familie. De ontmoetingen met Anna betreffen Mendel enigszins bij het leven. Zij is degene die hem opvangt als hij op zijn dieptepunt is, en hem (twee keer) wegbrengt naar het sanatorium. Door haar wil Mendel weer deelnemen aan het leven, al is niet duidelijk of dat uiteindelijk ook lukt. Zij weet wel emoties los te maken bij Mendel: nadat ze hebben gevreeën, moet hij huilen.

Abstracte motieven

► Eenzaamheid

Een allesoverheersend aspect in het leven van Mendel is de eenzaamheid. Allereerst is hij de enige overlevende van zijn familie. Hij vormde met zijn grootouders en zijn moeder een gezin. Binnen dat gezin was hij echter ook alleen: hij was de enige die de oorlog niet had meegemaakt. Verdere familie komt niet ter sprake. Als zijn grootouders kort na elkaar overlijden, en vervolgens ook zijn moeder verongelukt, is hij de enige overgebleven Adenauer. Hij is stamhouder van het geslacht (49). Zijn moeder, Ruth, noemde hem in de geest een wees. Zijn vader heeft hij nooit gekend en ook zij had niet echt een moeder voor hem kunnen zijn (56).

Zijn hele leven viel Mendel buiten de groep door zijn afkomst. Op school mocht hij bijvoorbeeld niet bij een klasgenootje over de vloer komen. Evenmin mocht dit meisje van haar ouders bij ‘die jood’ thuis komen. Zijn isolement “was even gedwongen als verkozen” (89). Hij koos zijn isolement omdat het hem niet kon schelen of iemand hem accepteerde. “Hij was in niemand geïnteresseerd, en het gevolg was dat niemand in hem geïnteresseerd was” (88). Kennissen waarschuwen hem dat hij zich door die houding afsluit van de wereld (35), dat hij de mensen die

dichtbij hem staan van zich afstoot (49). Mendel ziet het omgekeerd: “de mensen die dicht bij mij stonden zijn van mij afgestoten” (49).

Zijn afzondering van de groep was gedwongen omdat hij als jood leefde tussen christenen. Zijn grootvader had hem keer op keer verteld dat het onmogelijk was om ‘een van hen’ te worden. Wolf had zelf geprobeerd in de samenleving op te gaan, maar tijdens de oorlog stonden ze te kijken hoe hij werd afgevoerd. Toen hij weer terug kwam weigerden ze hem, een jood, te helpen. “Tussen de geestelijke wereld van de joden en die van de christenen [lag] braakland, een groot open verwilderd terrein. Men kon elkaar zien bij helder weer, soms was er geroep over en weer, maar wie zou het, na alles wat was gebeurd, na al dat geschonden vertrouwen, in zijn hoofd halen in dat braakland te gaan wonen?” (24) Een van de geboden van zijn opa luidde: “gij zult het verlangen naar een plaats tussen de anderen doven” (89). Het leven in afzondering was Mendel door zijn opvoeding bijgebracht.

Er is een persoon die Mendel uit zijn isolement kan halen, en voor wie Mendel zijn teruggetrokkenheid zou willen opgeven: Anna. Zij leeft net als hij buiten de groep. Zij is van adel en daardoor heeft zij als het ware een ‘aangeboren afstand’ ten opzichte van de anderen. Haar eenzaamheid oefende een aantrekkingskracht uit op Mendel, maar tegelijkertijd voelde hij zich juist van haar het meest verwijderd. Hun verschil in afkomst wordt nog aangescherpt door het feit dat Mendels familie tot de vervolgdgen behoorde en Anna’s ouders tot de vervolgers. De familie Van Twickel tot Dinkeloo woonde in een groot huis midden in het bos. (Dat benadrukt het isolement van Anna.) Vroeger fietste Mendel daar samen met zijn opa wel eens heen: “dit is de andere wereld” (92), zei zijn grootvader dan. De wereld van Anna en Mendel wordt gescheiden door de geschiedenis van West-Europa.

Binnen het jodendom voelde Mendel zich echter ook niet thuis. Tijdens een etentje bij de familie Vanderbergh zegt de dokter dat Mendel van de joodse gemeenschap is afgedwaald. Daardoor wordt het in zijn ogen voor Mendel steeds moeilijker zijn eigen mensen te begrijpen (40). Mendel ontkent dit. Hij weigert alleen zich te vergrijpen aan sentimenten: “ik verzink ook niet in droombeelden van warm, vooroorlogs jodendom. [...] Zo langzamerhand is alles wat met joden te maken heeft besmet met de oorlog. Dat is ons referentiekader. [...] Het jodendom is meer dan zes miljoen lijken, veel meer, vijfduizend jaar meer, [...], vele oorlogen en pogroms en slachtingen meer” (40). In dat opzicht kan hij zich niet verenigen met de joodse gemeenschap. Ook daar valt hij buiten de groep.

Het isolement waar Mendel zich in bevindt, wordt onderstreept door de sneeuw die regelmatig valt. Door hevige sneeuwval kunnen gebieden, en mensen, afgesneden worden van de buitenwereld. Wanneer Mendel bij de dokter weggaat na het etentje, en zich onbegrepen voelt, sneeuwt het (41). Ook toen hij verward en moe bij Anna aanbelde was hij, zonder jas, door de sneeuw gekomen (67). Als hij na de reünie weer in het sanatorium is, schrijft hij in een brief aan Anna dat er daar geen sneeuw is. Kort daarna belt Mendel haar op om naar huis te gaan. Hij lijkt bereid zijn isolement te doorbreken.

► Dolen

Mendel zwerft regelmatig over de velden en in de bossen buiten de stad waar hij woont. Tijdens die wandelingen dwalen zijn gedachten af naar vroeger of naar vraagstukken over het joden- en christendom. Mendel is op zoek naar zijn plaats als jood in een christelijke wereld. De gehele roman staat in het teken van deze zoektocht, deze queeste. Hij wil het braakland dat tussen de twee geloven ligt, dat ook tussen hem en Anna ligt, overbruggen. Hij weet alleen niet goed hoe hij dat moet doen. Dat verwilderde gebied tussen deze twee culturen wordt geïllustreerd door de velden en de bossen die Mendel doorploegt.

Regelmatig refereert hij aan de uittocht van de joden uit Egypte (57). Hij noemde het leven “een tocht door de woestijn, zwerven over de vlakke van de geest” (56). Het probleem van Mendel is dat hij dit ook daadwerkelijk in praktijk brengt: hij dwaalt in zijn geest, daarbij is hij eenzaam. De combinatie van zoeken en eenzaam zijn is volgens zijn moeder funest: “alleen zijn is niet erg, eenzaamheid ook niet, maar alleen én eenzaam zijn en dan ook nog *zoeken* is funest” (57).

Voordat Mendel verward bij Anna aanbelt, heeft hij een tijd gedwaald, hij heeft als het ware ‘een tocht door de woestijn’ gemaakt. Ook wanneer hij aan het dolen slaat als blijkt dat Anna niet komt opdagen voor hun eetafspraak, begint hij aan ‘een barre tocht’. Beide keren is hij door de sneeuw gegaan, die hij manna noemt. Manna is het voedsel dat god gaf aan de joden in de woestijn³. Dus ook hiermee verwijst Mendel naar uittocht van Egypte onder leiding van Mozes.

Mendel ziet zichzelf als een reiziger. Hij staat steeds op het punt om te vertrekken; hij gaat echter nooit weg (46). Het reizen wordt herhaaldelijk uitgebeeld door treinen en stations (bijvoorbeeld 42, 116, 183). Daarnaast verwijst het naar de oorlog: de joden werden toen met treinen afgevoerd naar de kampen.

Ook met betrekking tot het geloof doolt Mendel. Hij wil geen christen zijn, maar hij kan zich ook niet vinden in het jodendom zoals dat tegenwoordig vormkrijgt. Alles wat met de joden te maken heeft, wordt in verband gebracht met de oorlog. In de ogen van Mendel bestaat de nieuwe joodse theologie uit zes miljoen doden en de vervolging (41). Wat religie betreft weet hij zijn plaats dus ook nog niet precies. Hij valt niet binnen een groep; hij staat min of meer alleen.

In gezelschap van Anna lijkt hij zijn plaats in de wereld gevonden te hebben. Het braakland is dan overgestoken. Op het moment dat Mendel en Anna van elkaar gescheiden zijn, is de afstand niet alleen fysiek, maar ook geestelijk terug. Mendel zakt dan weer weg in zijn overpeinzingen over het verleden. Hij zwerft weer in de geest, op zoek naar zijn plek in de wereld.

► Dood en afscheid

In de roman speelt de dood en het daardoor gedwongen afscheid een grote rol. Binnen twee maanden moet Mendel afscheid nemen van zijn grootouders die kort na elkaar overlijden en van zijn moeder, die naar Israël emigreert. Ongeveer een jaar na haar vertrek verongelukt zij. Op het moment dat Mendel daarover geïnformeerd wordt met een brief, is zij al begraven. Hij was niet bij haar toen zij stierf en kan nu geen afscheid meer van haar nemen. Wanneer zijn moeder aan hem verschijnt, vraagt hij “hoeveel afscheid kan een mens verdragen?” (65). Hij krijgt geen antwoord op zijn vraag, terwijl zijn moeder, die door de vervolging veel afscheid heeft moeten nemen, het antwoord zou kunnen weten. Doordat hij zoveel mensen heeft verloren van wie hij hield, durft hij Anna niet te zeggen dat hij van haar houdt. Hij is bang dat hij haar dan ook kwijtraakt (153).

Ook op jonge leeftijd had de dood al invloed op Mendels leven. Toen hij tien was droomde hij dat de Prins van de Dood hem in zijn slaap bezocht (63, 152). Mendel wilde niet met hem meegaan en bood daarom zijn hart aan (190). Sindsdien heeft hij geleefd als “iemand zonder hart, die zag en hoorde en rook, maar zielloos, nergens bij betrokken, koud” (152). Later verschijnt zijn moeder weer aan hem, gekleed als de Prins van de Dood. Zij stelt hem echter gerust: “het komt wel goed” (191).

³ Winkler Prins redactie, *Algemene encyclopedie*. Rotterdam 1980, speciale editie. P. 254. Van Dale geeft ook nog een figuurlijke betekenis: een hemelse gave. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Utrecht/Antwerpen 1995, twaalfde druk in de nieuwe spelling.

► Grondmotief

In de roman wordt getoond hoe Mendel als naoorlogse jood, als buitenstaander, zijn weg probeert te vinden in de maatschappij. Daarbij vormt het (oorlogs)verleden een bijna onoverkomelijk obstakel. De hoofdvraag van *Mendels erfenis* is dan ook: hoe vind een naoorlogse jood, geconfronteerd met het vervolgingsverleden, zijn weg in het huidige leven?

6.3 Het beeld van Mendel

Mendels erfenis is een enkelvoudig personaal verhaal. Het verhaal wordt getoond vanuit Mendels gezichtspunt. Via hem wordt het verhaal verteld. Bij het totstandkomen van het beeld van Mendel moet dus rekening gehouden worden met het feit dat het blikveld beperkt is.

Over het uiterlijk van Mendel is niet veel bekend. Wel beschrijft Mendel het uiterlijk van zijn opa: “zijn gezicht is scherp en zacht tegelijk: een lange rechte neus, een soort epicentrum van scepsis, en daaromheen vriendelijke lippen, grote, glanzendbruine ogen” (108). Vervolgens zegt hij over zichzelf dat hij dezelfde ogen en dezelfde neus heeft. Wanneer hij in het sanatorium zit, kijkt hij in de spiegel en ziet hij een mager gezicht, zijn grote bruine ogen, en donker haar, dat op dat moment te lang is (119). Door de weinige informatie over zijn uiterlijk wordt invulling gegeven aan het beeld dat Mendel van zichzelf heeft: “mijn lichaam is mijn ziel. Ik heb geen buitenkant. Ik ben een en al geest, incompleet, zonder substantie, zonder bodem, thuisloos” (29).

Verder is af te leiden dat hij geboren is in 1957 (170), in 1979 eindexamen heeft gedaan (51) en op twintig december 1980 is opgenomen in de kliniek (150). Zesentwintig september 1982 is hij na de reünie bij Anna thuis (117). Als hij in het sanatorium terug is en een brief schrijft aan Anna is hij drieëntwintig jaar oud (146).⁴

Het innerlijk van Mendel krijgt veel aandacht in deze roman. Mendel is een zeer gesloten persoon. Dokter Vanderbergh zegt: “in die hele familie heb ik niemand gezien die zo in zichzelf gekeerd was als jij, [...]. Leven doe je in het heden, Mendel, met het oog op de toekomst. Jij probeert terug te leven” (37). Ook Mendel zelf constateert dat hij in het verleden leeft. “Dat is de pest met mij, denkt hij, ik heb een verleden, geen toekomst, nauwelijks een heden zelfs” (33). “Ik besta uit herinneringen” (146).

Doordat Mendel zo in zichzelf gekeerd is, is hij voor de mensen om zich heen moeilijk te doorgronden. Zijn vriend Wessel noemt Mendels “wegen en geest ondoorgrondelijk en mysterieus” (93). Zijn oma vraagt hem mededeelzaam te zijn en vergelijkt zijn gedrag met dat van zijn opa. Zijn grootvader vertelt niets omdat hij denkt dat het genoeg is wanneer je de dingen denkt. De wereld zal hem dan ook wel begrijpen (141). Zijn grootmoeder meent dat Mendel in een andere wereld leeft; hij is te dromerig en daardoor is hij alleen (128, 140).

Twee keer trekt hij zich dermate uit de wereld terug dat hij lange tijd zwijgt. De eerste keer gebeurt dat als hij tien is. Hij is gevallen en moet uiteindelijk aan zijn

⁴ Kleine kanttekening mijnerzijds: geboren in 1957, dan is Mendel op zijn minst 24 in 1982, en niet 23 zoals gesteld in de roman. Zijn geboortjaar wordt echter niet letterlijk genoemd. Op pagina 170 staat: “in 1947, tien jaar voor hij werd geboren”, wanneer dit opgevat wordt als ongeveer tien jaar dan kan Mendel in 1958 geboren zijn, dan klopt zijn leeftijd in 1982 wel!

oor geopereerd worden. Tijdens de periode dat hij ziek is en aan zijn oor geholpen wordt, heeft hij de droom over de Prins van de Dood (139, 190). De tweede keer dat hij zich afsluit is wanneer Anna hem naar het sanatorium brengt. Dan volgt ook een lange zwijgzame periode (138).

Mendel probeert te achterhalen waarom hij op de wereld is, waarom de dingen zijn zoals ze zijn (41). Mendel weet niet wat hij wil gaan doen in zijn verdere leven. Hij gelooft dat je moet doen wat je bent. Op de vraag van Wessel wat hij is antwoordt hij: “Een fantast, ben ik, een verteller [...] En een jood” (96). Volgens Wessel is de tijd voorbij dat het laatste telde, maar Mendel zegt: “die tijd is nooit voorbij, het stof dat in je kleren is blijven hangen onderweg, dat je voorouders hebben meegenomen, blijft bij je. [...] Er is geen vrijheid” (96). Je bent vastgeketend aan de wereld, aan de sporen van je geschiedenis (98).

Van de wereld heeft Mendel geen verwachtingen. De wereld is niet lelijk, niet mooi, niet goed en niet slecht; de wereld is een “klont klei”, waarover je geen oordeel kunt hebben (97). “De wereld is zoals zij is. Zij geeft zich geen rekenschap van ons. Onze aanwezigheid, ons bestaan op de wereld doet er niets toe” (97). Toch is er wel een taak weggelegd voor de mens: de mens moet proberen God te helpen (98). Mendel zoekt dan ook niet een manier “om door het leven te komen, maar om het leven beter te maken” (137). Elk mens heeft in zijn ogen de plicht om elk onrecht, alle leed in de wereld te voelen en er onder te lijden. “Alleen zo wordt de wereld beter” (138). Volgens de psychiater denkt Mendel dat hij de Messias is. Ook zijn moeder schrijft in haar brief dat hij zich de Messias voelt. Hij vertelt een verhaal aan Suzy over een tienjarig jongetje, dat veel overeenkomsten vertoont met Mendel zelf. Het jongetje blijkt de Messias te zijn, maar hij slaagt er niet in de mensen te verlossen (164).

Door zijn teruggetrokken zwijgzame leven is hij als een schim die door het leven beweegt. Zo ziet hij zichzelf ook: “soms voel ik mezelf als de schimmen die je in de film ziet, half doorzichtig, iets overbelicht” (29). In dat opzicht heeft hij één van de levenslessen van zijn opa ter harte genomen. Volgens Wolf Adenauer moesten de joden “onzichtbaar, onhoorbaar en onopgemerkt blijven” (89). Daarnaast wilden de joden in grootvaders ogen “niet groot of machtig [...] worden, niet rijk of beroemd. Eén streven heeft de jood: te worden a Mensch” (39). Dat is ook het streven van Mendel. De enige die hem daarbij kan helpen is Anna, maar daarvoor moet hij het braakland oversteken, waar zijn opa hem voor waarschuwde.

Mendel komt over als iemand die gebukt gaat onder zijn belast verleden. De geschiedenis is zijn erfenis. Zijn naam illustreert de invloed die de voorouders hebben op de kinderen: Gregor Mendel (1822-1884) was de grondlegger van de erfelijkheidsleer.⁵ Het werkwoord ‘mendelen’ betekent “het overerven van eigenschappen door opeenvolgende generaties in overeenstemming met de wetten van Mendel”.⁶ Ook zijn achternaam verwijst naar een van zijn karaktereigenschappen. Adenauer is afgeleid van ‘Adonai’, de “Heer der Werelden” (51). Dit onderstreept zijn messianisme, bovendien “lijkt hij geboren te zijn zonder dat daar ooit een vader aan te pas kwam.”⁷

Mendel is een zwijgzaam, ondoorgrondelijk persoon, die zijn weg in het leven probeert te vinden. Tijdens deze zoektocht gaat hij gebukt onder “een loodzware

⁵ Alg. encyclopedie, p. 263.

⁶ Van Dale, p. 1793 Ook Carine Damen noemt deze naamsbetekenis in haar scriptie. C. Damen, *Gefruikte levens. Literatuur van de joodse naoorlogse generatie*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden, 1994. P. 62.

⁷ Ernst Jan Rozendaal, ‘Marcel Möring’. In: *Kritisch literatuur lexicon*, november 1993. P. 3. Verder aangehaald als Rozendaal 1993.

joodse erfenis”.⁸ Hij vervalt constant in mijmeringen over het verleden, en verliest zich in dromen, waardoor hij het contact met de wereld verliest. “Heden en verleden, droom en werkelijkheid vloeien in elkaar over om de psychische ontredde van Mendel te accentueren.”⁹

Hij voelt zich als jood in een christelijke wereld een buitenstaander. Zijn opa heeft ook altijd benadrukt dat hij nooit een van de anderen zal kunnen worden. Hij zal er nooit bijhoren omdat hij anders is; hij is jood. Aan het eind van de roman lijkt Anna hem te hebben wakker geschut. Hij vertelt haar: “jij bent niet wat jouw ouders waren” (196). Dit geldt dan evenzeer voor Mendel. Zijn familie was slachtoffer van de vervolging en leefde haar leven als slachtoffer, maar dat hoeft Mendel dan niet te zijn! Er is ook een grote helderheid in hem. Aan het eind van de roman wordt hij door een regenbui overvallen. Het lijkt alsof hij hierdoor schoongespoeld wordt, alsof het stof uit zijn kleding verdwijnt.

6.4 De functie van Mendel

Marcel Möring heeft Mendel gebruikt om uiting te geven aan het isolement waar sommige tweede generatie-kinderen in kunnen komen. Mendel voelt zich als jood niet thuis in de christelijke wereld. Bovendien heeft hij van zijn grootvader de boodschap gekregen dat de kloof tussen de joodse en de christelijke wereld niet te overbruggen is. Mendel voelt zich echter ook niet thuis in de joodse gemeenschap. Hij gaat nooit naar sjoel (48) en hij kan zich niet vinden in het feit dat de oorlog het referentiekader vormt van de joden.

Mendel is ook eenzaam doordat hij geen familie meer heeft. Hij groeide op in een familie bestaande uit zijn grootouders en zijn moeder, verder niemand. Wanneer deze mensen hem ontvallen, blijft hij als enige joodse Adenauer over. Sinds de Prins van de Dood zijn hart heeft meegenomen is hij emotioneel. In dat opzicht is hij afgestorven. De enige die bij hem emoties losmaakt is Anna, maar zij is even onbereikbaar als hijzelf. Door hun verschillende familiegeschiedenis, staan zij als het ware lijnrecht tegenover elkaar. Toch raakt Mendel in haar aanwezigheid uit zijn isolement.

Naast eenzaam is Mendel zoekende. Hij zoekt naar zijn plaats in de wereld. In gedachten reist hij door zijn herinneringen. Tijdens deze ‘reizen’ dwaalt hij door de velden en bossen rondom de stad. Hij probeert te achterhalen waarom de wereld is zoals zij is, waarom mensen sterven. Hij wil door al het lijden van de wereld te voelen, de wereld beter maken. Hij raakt verstrikt in zijn herinneringen en zijn verleden, waardoor hij het contact met de wereld nog meer verliest. Lange tijd laat hij zijn leven bepalen door zijn joodse erfenis, waaronder hij gebukt gaat. Aan het eind van de roman krijg ik het vermoeden dat hij zich losmaakt van zijn geschiedenis: hij is immers niet wat zijn ouders zijn.

Mendel probeert het antwoord te vinden op de vraag *hoe vind je als naoorlogse jood, met een belast verleden, je weg in het huidige leven?*. Bij het zoeken naar een antwoord raakt Mendel zeer verward. Uiteindelijk, met hulp van Anna, lukt het hem een antwoord te vinden: je bent niet hetzelfde als je ouders, je moet zo veel mogelijk loskomen van het verleden, al blijft het stof van je voorouders in je kleren.

⁸ H. Bousset, ‘Drie feestelijke debuten’. In: H. Bousset, *De gulden snede. Over Nederlands proza na 1980*. Leuven 1993. P. 269.

⁹ Citaat van Gertjan Vincent overgenomen uit Rozendaal 1993, p. 6.

6.5 De psychologische benadering van Mendel

Gezinstype

De Adenauers vormen een vreemd gezin. Mendels moeder werd zwanger van een man die ze daarna niet meer heeft gezien. Mendel wordt opgevoed door zijn grootouders, omdat zijn moeder niet goed in staat is een moeder voor hem te zijn. Ze was meer een zus voor hem (54,56). De drie volwassenen hebben de oorlog overleefd, “maar ze waren er niet in geslaagd in leven te blijven” (166). Ook dokter Vanderbergh is van mening dat de familie niet in het volle leven stond (37).

Over de sfeer binnen het gezin heb ik in de roman niet veel informatie kunnen vinden. Wel heeft zijn grootvader buien van melancholie (13). Uiteindelijk krijgt hij de slaapziekte. Geestelijk is hij nog in orde, maar lichamelijk is hij versteend. Wanneer de diagnose is vastgesteld, neemt zijn oma een gedecideerde houding aan. Zij bepaalt onmiddellijk hoe alle zaken geregeld moeten worden. In de roman blijkt niet dat ze verdriet heeft over het feit dat haar man ziek is. Ook op de dag van het overlijden van haar man is zij stellig: Mendel moet gewoon examen doen die dag, hij komt immers niet weer tot leven als Mendel thuis blijft. De emoties lijken te zijn vervlakt.

Zijn opa heeft Mendel altijd op het hart gedrukt dat hij anders is (112). Zelf had Wolf gedacht dat ze hetzelfde waren, dat ze (joden en niet-joden) vrienden konden zijn. Door de oorlog had hij beseft dat vriendschap onmogelijk was. Toen hadden ze staan kijken hoe de joden werden afgevoerd. “Ze willen niet dat we hetzelfde zijn” (113). Hierdoor voelde Mendel zich ook anders en sloot hij zich af voor zijn klasgenoten.

Thuis wordt veel waarde gehecht aan zijn schoolprestaties. Een aantal keren wordt hem gevraagd of hij wel overgaat, en of hij de beste van de klas is. Met het examen won hij een beurs omdat hij de beste resultaten van de klas had gehaald (91). Op materieel gebied komt Mendel niets tekort. Zijn moeder heeft haar erfenis in een fonds gestopt zodat Mendel maandelijks een toelage krijgt waarvan hij kan leven.

Op basis van deze summiere gegevens is het gezin moeilijk in een van de types in te delen. Een aantal kenmerken is aan te wijzen: het wantrouwen jegens de buitenwereld, en het benadrukken van het ‘anders’ zijn. Door de buien van melancholie van zijn grootvader zal de sfeer af en toe neerslachtig geweest zijn. Uit de opmerking van de dokter dat de Adenauers niet in het volle leven staan, zou geconcludeerd kunnen worden dat de gezinswereld gesloten is. Er wordt in de roman geen melding gemaakt van andere vrienden of kennissen die over de vloer komen, dan de dokter. Mendel neemt ook nooit iemand mee naar huis (129). Succes op school vinden de grootouders erg belangrijk. Dit zijn allemaal aspecten van de slachtoffergezinnen, maar zoals ik eerder vermeldde, zijn deze elementen nauwelijks uitgewerkt. Toch, omdat bepaalde kenmerken wel af te leiden zijn, deel ik de Adenauers in bij de ‘gezinnen van de slachtoffers’.

Hiërarchie binnen het gezin

Mendel is de enige die de oorlog niet heeft meegemaakt. Hij groeit op tussen getraumatiseerde volwassenen. Binnen het gezin is hij in dat opzicht dus een buitenstaander. Uit de roman komt niet naar voren of Mendel daar erg onder geleden heeft, maar dit benadrukt wel zijn eenzaamheid.

Het gezinsgeheim

Bij de gezinstypen meldde ik dat er weinig informatie wordt gegeven over de sfeer thuis. Ook over het gezinsgeheim wordt nauwelijks iets gezegd. Wel blijkt dat Wolf, de grootvader, een zwijgzame man is, op wie Mendel, zeker in dat opzicht, lijkt. Het beladen zwijgen over de oorlog wordt niet genoemd. Mendel weet hoe het zijn grootouders is vergaan vanaf het moment dat zij terugkeerden uit de kampen, maar over de tijd in het kamp wordt niets gezegd. Uit de roman blijkt dan ook niet dat Mendel heen en weer geslingerd wordt tussen nieuwsgierigheid en angst, zoals dat bij het gezinsgeheim vaak het geval is.

Het loyaliteitsconflict

Mendel beweegt zich zo stil mogelijk door het leven. De reden waarom hij dit doet is onbekend. Misschien doet hij dit om zijn grootouders en moeder zoveel mogelijk te ontzien, misschien omdat hij een in zichzelf gekeerd persoon is. Of wellicht is het een combinatie van die twee. In de roman zijn geen tekstplaatsen te vinden waaruit blijkt dat Mendel gebukt gaat onder ambivalente gevoelens, of een groot schuldgevoel. Mendel komt over als een gehoorzame jongen die geen conflicten heeft met zijn familie. Hij doet goed zijn best op school en is zelfs de beste van zijn klas. In deze opzichten stelt hij zijn familie niet teleur, en bespaart hij hun verdriet. Hij komt ook niet in opstand tegen dit stille, gehoorzame leven. Nadat zijn grootvader is overleden neemt hij, tegen de wil van zijn oma, een aantal huishoudelijke taken op zich. Hieruit blijkt wel zijn loyaliteit jegens zijn (groot) moeder, maar hij doet dit vrijwillig; hij heeft die taken niet opdrongen gekregen.

Het losmaken van zijn familie overkomt Mendel als het ware: zijn familie overlijdt voordat hij aan dat proces heeft kunnen beginnen. Wat dat betreft wordt hij ook niet gekweld door schuldgevoelens. Van een loyaliteitsconflict lijkt geen sprake te zijn.

Een eigen identiteit

Door het overlijden van zijn familieleden heeft Mendel zich fysiek losgemaakt van zijn grootouders en moeder. Geestelijk heeft hij zich echter nog niet los weten te maken. Hij gaat zo op in zijn herinneringen, dromen en gedachten over het collectief verleden dat hij het contact met het heden verliest.

Voor Mendel is het duidelijk dat hij altijd een jood zal zijn en daardoor nooit bij de niet-joden zal horen. De boodschap dat hij anders is heeft zijn opa hem in zijn geheugen gegrift. Mendel wil geen praktiserend jood zijn. Hij wordt regelmatig uitgenodigd door kennissen van de familie om de verschillende feestdagen te vieren, maar Mendel noemt deze gebruiken “sentimenten” (40), waar hij geen misbruik van wil maken. Hij verzinkt “niet in droombeelden van warm vooroorlogs jodendom. [Hij] laat God niet vervangen door boterkoek of de oorlog” (40). Mendel is een jood, maar hij is zijn eigen weg gegaan. Hij leidt een geassimileerd leven, naar advies van zijn opa die zei dat je als jood een onopvallend leven moest leiden (89). Ondanks dat hij vindt dat alles wat met jodendom te maken heeft, besmet is met de oorlog en dat dit verleden een verkeerd referentiekader is, wordt zijn leven wel degelijk overschaduwd door de vervolgingsgeschiedenis.

Doordat hij in het verleden leeft, dat doordrenkt is van de dood en afscheid, en door het besef altijd een buitenstaander te zijn, raakt hij verward. Hij weet niet waarom hij op de wereld is, en wat hij moet doen met zijn leven. (Hij won een beurs, maar weet niet welke opleiding hij wil gaan doen.) Hij heeft Messiaanse trekken, maar is niet in staat de mensen daadwerkelijk te verlossen.

Aan het eind van de roman lijkt hij tot inkeer te komen: hij huilt, hij toont zijn emoties en komt tot het inzicht dat Anna niet is wat haar ouders zijn. Zij is een eigen persoon, met een eigen identiteit. Dit besef heeft ook gevolgen voor zijn eigen leven: hij heeft dus ook een eigen identiteit, los van zijn collectief verleden.

Relaties

De relatie tussen Mendel en zijn grootouders wordt niet uitvoerig beschreven. Zoals eerder gezegd, gehoorzaamt Mendel en zorgt hij niet voor problemen. De relatie met zijn moeder is geen ouder-kindrelatie. Zij was meer een grote zus voor hem.

Mendels emoties zijn vervlakt en hij is bang Anna te verliezen op het momnet dat hij haar vertelt dat hij van haar houdt. De andere mensen om wie hij gaf zijn ook allemaal weggegaan. Omdat hij haar niet wil missen, zegt hij haar dus niet dat hij van haar houdt.

Mendel wordt verliefd op diegene die net als hij in een isolement leeft. Anna is als kind van adellijke verraders juist degene die het verst van Mendel verwijderd is. Hij vraagt zich dan ook af of hij juist naar haar verlangt, naar “dat wat zo onbereikbaar is dat hij niet bang hoeft te zijn dat zijn verlangen bevredigd werd” (152). Mendels isolement wordt vooral door zijn grootvader, die steeds maar weer benadrukt dat hij anders is, in stand gehouden. In dat opzicht verwacht Mendel van zijn geliefde, Anna, dat zij iets goed maakt van wat zijn opvoeder verkeerd heeft gedaan: zij moet hem uit zijn teruggetrokkenheid halen.

In Anna's bijzijn komt hij uit zijn isolement, maar zodra zij weg is vervalft hij in zijn oude gedrag. Tot het eind van de roman lijkt Mendel niet goed in staat een relatie aan te gaan met iemand, uit angst om diegene te verliezen. Het wordt niet duidelijk of hij na het vrijen met Anna die angst heeft overwonnen.

6.5.1 Samenvatting

Mendel voldoet maar aan een klein aantal kenmerken van de tweede generatie. Het gezin Adenauer is moeilijk in een van de types in te delen, maar vertoont, ondanks de summere informatie, zeker verscheidene karakteristieken van de slachtoffergezinnen. Doordat Mendel de enige is die de oorlog niet heeft meegemaakt, is hij een buitenstaander binnen het gezin. Uit de roman blijkt niet of hij daar onder gebukt ging.

Van zowel het gezinsgeheim als het loyaliteitsconflict is nauwelijks sprake. De worsteling met zijn identiteit is daarentegen zeer duidelijk verwoordt. Daar draait het in *Mendels erfenis* om. Ook in het beeld van zijn relatie is weinig gelijkenis aan te tonen met de psychologische kenmerken.

Ondanks de weinige overeenkomsten, beschouw ik Mendel toch als tweede generatie-kind dat problemen ondervindt door het traumatische verleden van zijn voorouders. Met name de worsteling met zijn identiteit als jood in een christelijke wereld is zeer beeldend vorm gegeven. Hij raakt door zijn zoektocht en zijn vragen zo geïsoleerd van de buitenwereld, dat hij in de war raakt. Hij kan hierdoor niet langer functioneren in de maatschappij. De andere elementen van de tweede generatie-problematiek komen wel aan de orde, maar slechts op de achtergrond.

6.6 Conclusie

Bij beide analyses wordt duidelijk dat Mendel als naoorlogse jood op zoek is naar zijn plaats in de wereld en dat hij worstelt met zijn identiteit.

Bij de tekstuele benadering komt echter duidelijker naar voren dat Mendel tijdens deze queeste erg eenzaam is. Hij leefde altijd al in een isolement, dat zowel zelfgekozen als gedwongen was. Hij weet niet wat zijn rol is in het leven, maar tegelijkertijd heeft hij Messiaanse neigingen. Hij wil namelijk de wereld beter maken door alle leed te voelen. In zijn gedachten blijft hij steken in herinneringen en dromen van vroeger. Hij leeft in het verleden in plaats van in het heden, waardoor zijn isolement versterkt wordt.

Van de psychologische kenmerken zijn het loyaliteitsconflict en het gezinsgeheim nauwelijks aanwezig. Dit zijn, mijns inziens, twee belangrijke elementen van de tweede generatie-problematiek. Het feit dat deze karakteristieken op de achtergrond zijn gebleven, benadrukt de allesoverheersende zoektocht naar de weg in het leven. Bij de psychologische benadering komt de eenzaamheid van Mendel niet uitgesproken naar voren. Ik vind dat echter een zeer belangrijk aspect van de roman en van Mendels karakter.

In het geval van *Mendels erfenis* biedt de tekstuele benadering een completer beeld van het personage. De vergelijking met de psychologische kenmerken levert geen ander, en bovendien geen extra inzicht in Mendel.

7 Conclusie

Na 1945 is de oorlog niet meer weg te denken uit de Nederlandse literatuur. Ook de generatie auteurs die na de oorlog is geboren, gebruikt met regelmaat de Tweede Wereldoorlog, en de invloed die deze heeft gehad op het leven, als onderwerp van haar romans. Met name voor de naoorlogse joodse auteurs is de deze periode een altijd aanwezig element. In hun romans spelen personages met veelal een joodse achtergrond een hoofdrol. In de inleiding stelde ik de vraag hoe aan dit toch relatief nieuwe personage vorm wordt gegeven. Om tot een antwoord te komen analyseerde ik drie romans: *De dochter*, *Joods labyrint* en *Mendels erfenis*. De hoofdpersonages heb ik op twee manieren bekeken: tekstueel aan de hand van de motievenstructuur en met behulp van een karakterisering van deze tweede generatie uit de psychologie.

Bij Max en Sabine uit *De dochter* geeft de tekstuele benadering een completer beeld van de worsteling die zij doormaken bij het vormen van hun identiteit, terwijl zij gebukt gaan onder een belast verleden. Zij staan daarbij recht tegenover elkaar, hetgeen de problematiek versterkt. Wanneer ik de kenmerken van de psychologie vergelijk met Max, blijkt hij welhaast een prototype te zijn. Bij beide benaderingen komt het personagebeeld van Max overeen. Bij Sabine daarentegen is het resultaat verschillend. Tekstueel gezien is zij de tegenhanger van Max, die op haar manier met dezelfde problemen worstelt. Maar aan het beeld dat de psychologie heeft gevormd, voldoet ze niet.

Mijns inziens komt de thematiek van de roman, de doorwerking van een onvoltooid oorlogsverleden, veel beter tot uitdrukking wanneer de personages tekstueel worden benaderd. Bovendien geeft deze werkwijze meer diepgang aan de romanpersonages.

Het omgaan met het oorlogsverleden speelt ook een belangrijke rol bij Otto, het hoofdpersonage uit *Joods labyrint*. Ook hij heeft geworsteld met zijn identiteit en de plek die hij zijn jood-zijn wil geven. Tot hij vastgezet wordt, lijkt hij daarin goed geslaagd. Hij is joods, maar leidt een geassimileerd leven. Hij werkt bij een joodse bank, maar maakt verder geen deel uit van de joodse gemeenschap.

Een aantal van de psychologische kenmerken is terug te vinden. Zo is Otto een vervangingskind, voelt zich een buitenstaander en er is sprake van een loyaliteitsconflict. Ondanks deze problemen is Otto in staat geweest zich los te maken en heeft hij zijn eigen identiteit bepaald. Uit beide benaderingen blijkt dus dat Otto zijn jood-zijn een plek heeft gegeven. Echter, wanneer het personage wordt bekeken in het licht van de motievenstructuur blijkt er nog een belangrijke kant aan Otto te zitten: hij heeft veel kritiek op de eerste generatie, die nog steeds achterom kijkt en het lijden inmiddels tot handelsmerk heeft verheven. Dit aspect van zijn karakter blijft volledig buiten beschouwing bij de psychologische benadering. Een gemis in mijn ogen, want deze kritiek is eigenlijk de aanleiding van alle gebeurtenissen in de roman. Ook bij deze analyse blijkt de tekstuele benadering dus een completer beeld te schetsen van het hoofdpersonage.

Hetzelfde geldt eigenlijk voor de derde roman *Mendels erfenis*. Mendel probeert net als de eerder beschreven personages een plek te vinden op deze wereld. Bij deze zoektocht naar zijn identiteit is hij eenzaam. Dit (deels zelfgekozen) isolement komt bij de psychologische benadering nauwelijks naar voren. Kenmerken van de tweede generatie-problematiek zijn in deze roman wel te herkennen, maar leveren ook hier geen ander personagebeeld op.

Bij Max, Sabine, Otto en Mendel levert de tekstuele benadering een completer beeld van het personage. Bovendien geeft deze benadering meer inzicht in de worsteling die zij ondergaan bij het vormen van een identiteit. De psychologische benadering verklaart wel bepaalde trekken en gedragingen van de personages, maar geeft geen uiting aan de innerlijke strijd.

Wanneer je alleen deze wijze van analyseren zou gebruiken, blijven bepaalde belangrijke aspecten buiten beschouwing, zoals de eenzaamheid van Mendel en de felle kritiek die Otto heeft op de eerste generatie. Bij deze benaderingswijze plaats ik overigens nog meer kanttekeningen. Het is toch een classificerende manier van werken, waardoor er geen ruimte is voor tussenvormen. Daarnaast vraagt het een evaluerende beslissingen van de lezer: hoeveel kenmerken moet een personage hebben om aan het beeld te voldoen? Welke kenmerken wegen zwaarder? Sabine zou bij deze benadering ten onrechte volledig buiten de boot vallen.

Kennis van deze psychologische karakterisering is als extra achtergrondinformatie bij het analyseren van deze romans een zeer aardige aanvulling. Het verklaart in sommige gevallen het handelen van de personages, en schept begrip. Om echter de personages goed te doorgronden, is het in mijn ogen noodzakelijk om de personages te bezien in het licht van de motievenstructuur. Het geeft een beter inzicht in de karakters en de roman als geheel.

Ik besluit met een citaat van Rogi Wieg. De worsteling die de tweede generatie ervaart bij het bepalen van haar plek en identiteit, met altijd de oorlog op de achtergrond, heeft hij goed weten te verwoorden:

“Mijn jood-zijn is geen identiteit [...]. Het is de manier waarop je hart klopt. Een mengsel tussen warmte en paniek. Zo klopt mijn hart.”¹

¹ Rogi Wieg, ‘De zon is onder, er mag niet meer worden gewerkt. Maar ik werk.’ In: J. Durlacher, *De olifant & het joodse probleem*. Amsterdam 1994. P. 23.

8 Literatuur

Primaire literatuur

Durlacher, J., *De dochter*. 6^e druk Amsterdam 2001. Eerste druk Amsterdam 2000.

Jong, N., de, *Joods labyrint*. Breda 2000.

Möring, M., *Mendels erfenis*. Amsterdam 1996. Rainbowpocket. Eerste druk Amsterdam 1990.

Over de primaire literatuur

De dochter

Hendriksma, M., ‘Hoe zou mijn vader geweest zijn zonder de oorlog?’ In: *Haarlems Dagblad* 7-10-2000.

Serdijn, D. ‘De kleffe verzoening’. In: *Het parool* 25-10-2000.

Joods labyrint

Cohen, M., ‘Een dood been bijtrekken’. In: *Vrij Nederland* 14-10-2000.

Vrieze, A., de, ‘Machtige slachtoffers. Norman Finkelstein, Nol de Jong en de strijd om het lijden’. In: *Vooy's*, 21 (2003) 1, p. 44-55.

Warren, H., ‘Hoe lang verdienen joden een voorkeursbehandeling?’. In: *Haarlems dagblad* 12-12-2000.

Mendels erfenis

Bousset, H., ‘Drie feestelijke debuten’. In: H. Bousset, *De gulden snede. Over Nederlands proza na 1980*. Leuven 1993. P. 258-272.

Rozendaal, E. J., ‘Marcel Möring’. In: *Kritisch literatuur lexicon*, november 1993.

Secundaire literatuur

Aarts, P.G.H., et al., ‘Het vraagstuk van de tweede generatie’. In: P.G.H. Aarts, *De naoorlogse generatie: onuitwisbare sporen?*. Houten 1991. P. 3-8.

Aarts, P.G.H., J. Eland e.a., ‘Psychologische karakteristieken van de tweede generatie’. In: P.G.H. Aarts, J. Eland e.a., *De joodse naoorlogse generatie: onuitwisbare sporen*. Houten 1991. P. 9-42.

Anbeek van der Meijden, A.G.H., ‘De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse roman’. In: D. Barnouw, M. de Keizer, G. van der Stroom (red), *1940-1945 Onverwerkt verleden?* Utrecht 1985. P. 73-87.

Anten, H., ‘Bordewijk en de joden’. In: *Nederlandse Letterkunde* 7-1 (februari 2002).

Anten, H., ‘Het aanbod bepaalde de keuze of wat verder op tafel kwam’. In: *Vooy's*, 18 (2000) 1, p. 48-52.

Anten, H., K. Singeling, F. Stolk, ‘De theorie in praktijk’. In: *De nieuwe taalgids*, 87 (1994) 4, p. 326-351.

Bal, M., ‘Inleiding’. In: Mieke Bal (red.), *Mensen van papier. Over personages in de literatuur*. Assen 1979, p. 1-13.

Bal, M., *De theorie van vertellen en verhalen. Inleiding in de narratologie*. Muiderberg 1985, derde druk.

- Beekman, K.D.**, en J. Fontijn, 'Romanfiguren'. In: *Spektator*, 1 1971-1972, p. 407-414.
- Begeman, F.A.**, *De oorlog van mijn ouders*. Stichting ICODO, Utrecht 1992.
- Begeman, F.A.**, *Hulp aan slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Een visie*. Lisse 1995.
- Begemann, F.A.**, *Een generatie verder, kinderen van oorlogsgetroffenen over hun jeugd en ontwikkeling*. Stichting ICODO, Utrecht 1988.
- Beunderman, R.**, en J. Dane, 'Inleiding'. In: R. Beunderman en J. Dane (red.), *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987.
- Beus, M., de**, 'Karakterisering. Een model voor de beschrijving van romanpersonages'. In: M. Bal, *Mensen van Papier. Over personages in de literatuur*. Assen 1979. P. 37-46.
- Boas, H.**, 'Joodse auteurs in de Nederlandse literatuur'. In: *De Joodse bijdrage aan de Nederlandse cultuur*. Jubileumnummer Misjpoeg 1987-1992, 1992. P. 21-53.
- Boven E., van, en G. Dorleijn**, *Literair Mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum 1999.
- Brasz, F.C.**, 'Na de Tweede Wereldoorlog'. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995.
- Bronzwaer, W.**, 'Ter inleiding: de Tweede Wereldoorlog tussen feit en fictie'. In: Hans Ester en Wam de Moor (red.), *Een halve eeuw geleden. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur*. Kampen 1994.
- Bulte, I.**, 'Lezen in een donkere kamer'. In: H. Ester en W. de Moor (red.), *Een halve eeuw geleden. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur*. Kampen 1994.
- Costa, D., de**, 'Als een jengelend kind. Literaire verwerking van de tweede generatie-problematiek'. In: *Surplus* 8-2 (1994), p. 8-11.
- Damen, C.**, *Gefnuikte levens. Literatuur van de joodse naoorlogse generatie*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1994.
- Dijk, Y., van**, 'het jodendom is zwaar, zo loodzwaar'. In: *De Volkskrant* 3-9-1999.
- Dresden, S.**, 'De literaire getuige'. In: *Raster* 57 (1992), p. 13-41.
- Dresden, S.**, *Vervolging, vernietiging, literatuur*. Amsterdam 1991.
- Durlacher, J.**, 'Vol als Fisj'. In: J.Durlacher (red.), *De olifant & het joodse probleem*. Amsterdam 1994.
- Filet, B.C.**, 'Indische kampkinderen en hun kinderen'. In: R. Beunderman en J. Dane, *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987. P. 31-44.
- Finkelstein, N.**, *De holocaust industrie: bespiegelingen over de exploitatie van het joodse lijden*. Amsterdam 2000. Vertaald uit het Engels door J. Hamminga en R. van der Helm.
- Fuks-Mansfeld, R.G.**, 'Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1814'. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995.
- Gans, E.**, *Gojse nijd en joods narcisme. De verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland*. Amsterdam 1994.
- Gorp, H., van**, e.a., *Lexicon van literaire termen*. Groningen 1991. Vierde, volledig herz. druk.
- Gosens, B.C.M.**, *De jood in het werk van Leon de Winter. Een worsteling met zijn identiteit*. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, 2003.
- Haan, I., de**, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-1995*. Den Haag 1997.
- Hondius, D.**, *Terugkeer. Antisemitisme rond de bevrijding*. Den Haag 1998.

- Ibsch, E.**, 'Literatuur en Shoah: van getuigenis naar postmodern verhaal'. In: E. Ibsch, A. de Feijter en D. Schram (red.), *De lange schaduw van vijftig jaar. Voorstellingen van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en geschiedenis*. Leuven/Apeldoorn 1996. P. 127-139.
- Israël, J.I.**, 'De republiek der Verenigde Nederlanden tot omstreeks 1750.' In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffers (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995.
- Janssens, M.**, 'Over personages in narratieve teksten'. In: A. van Assche (red.), *Karakters en personages in de literatuur*. Leuven 1989.
- Jefferson, A.**, 'Realisme en retoriek. Fictionaliteit en waarheidsillusie bij het personage'. In: M. Bal (red.), *Mensen van papier. Over personages in de literatuur*. Assen 1979. P. 27-36.
- Kaplan, Y.**, 'De joden in de Republiek tot omstreeks 1750'. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffers (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995.
- Klaus, P.**, 'Over het concept personage. Een poging tot definiëring'. In: M. Bal, *Mensen van papier. Over personages in de literatuur*. Assen 1979. P. 72-76.
- Kristel, C.**, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolgung*. Amsterdam 1998.
- Meijer, D.**, '“Ha, Daphne Meijer! Joodse identiteit!” Nederlands-Joodse schrijvers in de afgelopen tien jaar'. In: J. Weerdendurg, H. Talsma en Sil Timmerman (samenst.), *Joodse Cultuur*. Utrecht 1998. Uitgave van Bureau Studium Generale van de Universiteit Utrecht.
- Meijer, D.**, 'Families zijn altijd uiteengespat'. In: D. Meijer, *Joodse tradities in de literatuur*. Amsterdam 1998
- Meijer, D.**, 'Inleiding'. In: D. Meijer, *Joodse tradities in de literatuur. Van Mendele Mojcher tot Arnon Grunberg*. Amsterdam 1998. Uitgegeven ter gelegenheid van de literaire boekenmaand gehouden in maart 1998 in de Bijenkorf boekhandels.
- Meijer, D.**, *Levi in de lage landen. 350 jaar joodse schrijvers in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam/Antwerpen 1999.
- Melkman, J.**, *Geliefde vijand. Het beeld van de jood in de naoorlogse Nederlandse literatuur*. Amsterdam 1964.
- Montessori, M. M.**, 'NSB-kinderen: tweede generatie'. In: R. Beunderman en J. Dane, *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987. P. 45-57.
- Möring, M.**, 'Gebrek aan geschiedenis'. In: E. Ibsch, A. de Feijter en D. Schram (red.), *De lange schaduw van vijftig jaar. Voorstellingen van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en geschiedenis*. Leuven/Apeldoorn 1996. P. 174-179.
- Musaph, H.**, 'De tweede generatie joodse oorlogsslachtoffers'. In: R. Beunderman en J. Dane (red.), *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987.
- Schram, D.**, 'De ongemakkelijke oorlog. De Tweede Wereldoorlog in het werk van enkele naoorlogse auteurs'. In: P.J. Alderse Baas-Budwilowitz (samenst.), e.a., *Blijvend in verbeelding. De verwerking van de Tweede wereldoorlog in de beeldende kunst*. Amsterdam 1997. Uitgave van de Stichting Literatuur en Kunst.
- Schram, D.**, 'Taal behoudt de feiten'. In: D.H. Schram en C. Geljon (red.), *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*. Amsterdam 1990.
- Schwetschinski, D.M.**, 'Tussen middeleeuwen en Gouden Eeuw'. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffers (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995.
- Smulders, W.**, *Spiegel aan de wand*. Utrecht 2001. Ongepubliceerde reader van de faculteit Moderne Nederlandse letterkunde, Universiteit Utrecht.

- Speet, B.M.J.**, 'De middeleeuwen'. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995.
- Tas, L.M.**, 'De tweede generatie: een generatie probleem'. In: R. Beunderman en J. Dane (red.), *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987.
- Van Dale**, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Utrecht/Antwerpen 1995, twaalfde druk in de nieuwe spelling.
- Verhoeff, H.**, 'Psychoanalyse en literatuurbeschouwing'. In: *Forum der letteren*, 18 (1977) 4, p. 252-269.
- Vlasselaers, J.**, 'Het concept 'personage' in de moderne verhaalttheorie'. In: A. van Asche (red.), *Karakters en personages in de literatuur*. Leuven 1989. P. 21-43.
- Vree, F., van**, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*. Groningen 1995.
- Watering, C.W., van de**, 'Personage (en motief) in revisie'. In: F.A.H. Berndsen en J.J.A. Mooij (red.), *Dit is de vreugd die langer duurt. Een bundel opstellen voor W. Blok*. Groningen 1984.
- Watering, C.W., van de**, *Inleiding in de structuuranalyse van romans*. Syllabus afdeling moderne letterkunde, Universiteit Utrecht 1990, zesde herziene oplage.
- Weijel, H.**, *In twee werelden. Gesprekken met kinderen van joodse overlevenden*. Amsterdam 1985.
- Wieg, R.**, 'De zon is onder, er mag niet meer worden gewerkt. Maar ik werk'. In: J. Durlacher, *De olifant & het joodse probleem*. Amsterdam 1994.
- Wind, E. de**, 'Transgenerationale overdracht'. In: R. Beunderman en J. Dane (red.), *Kinderen van de oorlog*. Utrecht 1987.
- Winkler Prins redactie**, *Algemene encyclopedie*. Rotterdam 1980, speciale editie.
- Winkler Prins redactie**, *Elseviers encyclopedie*. Amsterdam/Brussel 1962.
- Zima, P., van**, 'De crisis van het personage-begrip in de socio-ideologische context'. In: M. Bal (red.), *Mensen van papier. Over personages in de literatuur*. Assen 1979. P. 84-91.

